

การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
THE ANALYTICAL STUDY OF SANYOJANA (FETTERS) IN
THERAVADA BUDDHIST SCRIPTURES

นายสาณ มัทธนาคุณ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

การศึกษาวิเคราะห์สังโยชนในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

นายสาธุ มัทธนาคุณ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**THE ANALYTICAL STUDY OF SANYOJANA (FETTERS)
IN THERAVADA BUDDHIST SCRIPTURES**

Mr. Sanu Mahatthanadull

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์..... ประธานกรรมการ

(พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.)

..... กรรมการ

(พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ, ดร.)

..... กรรมการ

(ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม)

..... กรรมการ

(ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ

ประธานกรรมการ

ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ผู้วิจัย : นายसानุ มหัทธนาคุลย์

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ (อบอุน), ดร.ป.ธ.๗, ร.บ., พช.ม., พธ.ด.

: ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม, อบ.(อภิธรรมบัณฑิต),

บศ. ๕ (บาลีศึกษา ๕ ประโยค) ศศ.บ.(ภาษาอังกฤษ), ศศ.บ.(ภาษาไทย)

พธ.ม.(พระพุทธศาสนา) พธ.ด.(พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๕ มีนาคม ๒๕๕๔

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการได้แก่ ๑) เพื่อศึกษาสังโยชน์และ
 หลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์ ๒) เพื่อศึกษาหลักธรรม สำหรับปฏิบัติเพื่อละ สังโยชน์ ๓) เพื่อ
 ศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย

ผลการวิจัยพบว่า สังโยชน์มีความหมายตาม คัมภีร์พระไตรปิฎกว่า เป็นเครื่องผูกพัน
 น้อยใหญ่ มีทั้งประเภทที่เป็นรูป ปรกรรม ได้แก่ กิเลสสังโยชน์ หมายถึงสังโยชน์ของภพหัตถ์ ได้แก่
 ทรัพย์สมบัติ บุตร ภรรยา ข้าทาส บริวาร และกามคุณ ๕ ประการ ส่วนสังโยชน์ ประเภทที่เป็น
 นามธรรม ได้แก่สังโยชน์ ๑๐ ประการ โดยแบ่ง ตามพระสูตร ๑๐ คือ สักกายทิฏฐิสังโยชน์
 วิจิกิจฉาสังโยชน์ สีลัพพตปรามาสสังโยชน์ กามฉันทะสังโยชน์ พยาบาทสังโยชน์
 รูปราคะสังโยชน์ อรูปราคะสังโยชน์ มานะสังโยชน์ อุทธัจจะสังโยชน์ และอวิชชาสังโยชน์ แบ่ง
 ตามอภิธรรม ๑๐ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆะสังโยชน์ มานะสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์
 วิจิกิจฉาสังโยชน์ สีล พพตปรามาสสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยสังโยชน์
 อวิชชาสังโยชน์ การแบ่งสังโยชน์ทั้งสองนัยนี้ถึงแม้ชื่อสังโยชน์จะต่างกัน แต่สถานะของสังโยชน์
 ทำงานอยู่ในกลุ่มเดียวกัน ในพระไตรปิฎกมีการอธิบายสังโยชน์ เชิงอุปมาเพื่อให้เข้าใจลักษณะ
 นามธรรมของสังโยชน์ชัดเจนมากยิ่งขึ้น มีการอุปมาสังโยชน์เหมือนบานประตู เหมือนเมฆหมอก

เหมือนเชือกผูกลูกวัวที่หลัก เหมือนฝั่งแม่น้ำสองฝั่ง เหมือนระดับความสูงความต่ำ เหมือนเบ็ดเกี่ยวปากปลา เหมือนก้อนหินที่ผูกเท้าสัตว์ เหมือนกิ่งไม้ที่บุคคลใช้มือยึดเกาะไว้ เหมือนห้วงน้ำลึก อุปมาโอรัมภาคีย สัมผัสเหมือนกายมนุษย์ ที่หยาบ อุปมาอุทฺธัมภาคีย สัมผัสเหมือนกายทิพย์ที่ละเอียด พบว่าขันธ ๕ เป็นอารมณ์ของสัมผัส โขน ๔ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เป็น ธรรมที่ประกอบด้วยสัมผัส โขน ๔ คือ ธรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนสัมผัส คือ ปฏิจสุมุปบาท มีคันทาและอุปาทาน ส่งเสริมและสนับสนุนให้สัมผัสเกิดขึ้น และยังมีกลุ่มธรรมต่างๆที่ส่งเสริมและสนับสนุนสัมผัสคือ อาสวะ โสมะ โยคะ คันถะ อุปาทาน นิเวรณ อานุสัย กิเลส มัจฉัตตะ โลกธรรม มัจฉริยะ วิปัสส อคติ และมูละ กลุ่มธรรมเหล่านี้จะทำงานช่วยให้สัมผัสมีกำลังผูกมัดมากขึ้น

ข้อปฏิบัติเพื่อละ สัมผัส ในทางพระพุทธศาสนามีอยู่หลายประการ ส่วนใหญ่เน้นด้านการเจริญจิตตภาวนาโดยใช้สติเป็นที่ตั้ง คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นทางสายเอก เป็นวิธีที่จะทำให้สัมผัสหมดไป กล่าวคือเมื่อบุคคลปฏิบัติตนตามวิธีของ สติปัฏฐาน ๔ โดยมีโพธิปักขิยธรรมคอยเกื้อหนุน แล้วจะทำให้เป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา มีทั้งหมด ๔ ขั้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ พระอรหันต์ละสัมผัส ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พระสกทาคามีละสัมผัส ๓ ประการที่พระโสดาบันละได้แล้ว ส่วนที่ทำได้มากกว่าพระโสดาบันคือ การทำให้ กามฉันทะสัมผัส และพยาบาทสัมผัสเบาบาง ลง พระอนาคามี ละสัมผัส ที่พระโสดาบันละได้แล้ว และละเพิ่มอีก ๒ ประการคือ กามฉันทะสัมผัสและพยาบาทสัมผัส ส่วนพระอรหันต์ละสัมผัส ๕ ประการ ที่เหลือได้ทั้งหมด คือ รูปราคะสัมผัส อรูปราคะสัมผัส มานะสัมผัส อุทธัจจะสัมผัส และอวิชชาสัมผัส เมื่อสัมผัสหมดไปแล้ว สภาวะของนิพพานก็เข้ามาแทนที่ ทำให้จิตของบุคคลนั้นมีความเป็นอิสระจากสัมผัส ไม่มีความวุ่นวาย ใช้ชีวิตอย่างมีความสุข

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธรรมปยุตโต) พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภทโท) พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดาวดึงส์) และพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ต่างกล่าวถึง สัมผัส ตามแนวทางใน พระไตรปิฎก ส่วนที่แตกต่างไปได้แก่การเปรียบเทียบสักกายทิฏฐิเป็นเหมือนโทรศัพท์ หากไม่รับก็ไม่เกิดปัญหาว่าเป็นตัวตนเราเขา นอกจากนั้นยังกล่าวว่าสัมผัสก็คือความบ้า, ความวิปัสส และ ความโง่ซึ่งมาจากสัญชาตญาณของมนุษย์ที่มีมาตั้งแต่เกิดแล้วถูกพัฒนา ความโง่เหล่านั้นให้มากขึ้น ๆ จนเต็มไปด้วยอวิชชา หากไม่ควบคุมสัมผัสจะทำให้ปัญชเป็นปัญชเกินขึ้นจะเป็นบ้าและจะเป็นสัตว์นรก อนึ่ง สัมผัสเป็นหลักเกณฑ์ที่นำมาใช้วัดทุกข์ในบุคคล หรืออรหันต์ เกณฑ์แบบนี้เป็นการแบ่งแบบลบลบหมายถึงใช้วิธีดูเอาจากสัมผัสที่ละได้ในแต่ละข้อ

Thesis title : The Analytical Study of Saṅgyojana (Fetters) in Theravāda Buddhist Scriptures

Researcher : Mr. Sanu Mahatthanadull

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Suthit Abhakaro (Oboun), Pali VII, B.A., M.Sc.
(Community Development), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Dr. Kritsana Raksachom, Abhidhamma Study, Pali IX, B.A.
(English), B.A. (Thai Language), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D.
(Buddhist Studies)

Date of Graduation : 9 March 2011

ABSTRACT

This thesis is of the 3 objectives which are 1) to study Saṅgyojana and Doctrinal principles in connection with Saṅgyojana 2) to study the Doctrines which extinguish Saṅgyojana 3) to analytical study of Saṅgyojana according to the venerable monks in Thai societies.

From the research, it is found that according to the Triple Gem, Saṅgyojana means a small or big binding material both of formality and normality. The formality is Gihisaṅgyojana which belongs to the lay people in the pattern of property, sons, daughters, wives, husbands, servants, followers and five qualities evoking desire. Regarding the normal Saṅgyojanas, they are 10 Saṅgyojanas divided according to Sutta. They are Sakkāyadiṭṭhisaṅgyojana, Vicikicchāsaṅgyojana, Sālabbatapramāṇasaṅgyojana, Kāmachandasaṅgyojana, Byāpādasāṅgyojana, Rūparāgasāṅgyojana, Arūparāgasāṅgyojana, Mānasaṅgyojana, Uddhaccasaṅgyojana, and Avijjāsaṅgyojana. When it is divided according the Ten Abhidhammas, they are :- Kāmasāṅgyojana, Paṭighasaṅgyojana, Mānasaṅgyojana, Diṭṭhisaṅgyojana, Vicikicchāsaṅgyojana,

Sīlabbataprāmāsaṇyojana, Bhavarāgasaṇyojana, Issāsaṇyojana, Macchariyasaṇyojana, and Avijjāsaṇyojana. In such two ways of the division of Saṇyojana, though the names of Saṇyojana are different, the states of Saṇyojanas are in the same groups. In the Three Baskets, there are the ways of explaining the Saṇyojana in the type of simile to enable the people to understand more clearly the normality of Saṇyojana. They are the similes of Saṇyojana as the door, the cloud, the string used for tiring the cow at the post, the two banks of a river, the high and low level, the fishhook related to the mouth of the fish, the piece of stone tied to the feet of animals, the branch of the tree held with hand by a person and the deep ocean. The simile of Orambhāgiyasaṇyojana is like the human beings' rough body. The simile of Uddhambhāgiyasaṇyojana is the subtle divine body. It is found that the five aggregates are the temperament of Saṇyojana. The four aggregates are :- Vedanākhandha, Suññākhandha, Saṅkhārakhandha, and Viññākhandha all of which are in compositions with Saṇyojanas.

The Doctrinal principles supporting Saṇyojanas are Paṭiccasamuppādas. Taṇhā (craving) and Upādāna (attachment) support Saṇyojana to arise. There are also other doctrines which support Saṇyojana. They are Āsava, Ogha, Yoga, Gantha, Upādāna, Nivarana, Anusaya, kilesas, Micchatta, Lokadhamma, Macchariya, Vipalāsa, Agati, and Mūla. The group of these doctrines helps the Saṇyojanas to be of more strength.

The Doctrines which extinguish Saṇyojana in Buddhism are of many kinds. Most of them emphasize the mental development with mindfulness as the foundation which the Buddha called as the Supreme Paths. They are the doctrines to extinguish all the Saṇyojanas. When a man practises the 4 Foundations of Mind with the support of Bodhipakkhiyadhamma, he can be one of the Noble persons in Buddhism. Such the Noble Persons are : The Sotāpanna, the Sakadāgāmi, the Anāgāmi and the Arahanta. The noble person of Sotapanna Grade can extinguish the 3 Saṇyotanas namely:- Sakkāyadiṭṭhi, Vicikicchā and Sīlabbataprāmāsa. The noble person of Sakadāgāmi Grade can extinguish the said 3 Saṇyojanas and can lessen Kāmachandasaṇyojana and Byāpādasasaṇyojana. The noble person of Anāgāmi Grade can extinguish the Saṇyojana which was forsaken by Phra Sotāpanna and can extinguish two more: Kāmachandasaṇyojana and Byāpādasasaṇyojana. Regarding Ven. Arahantas they extinguish the five more Saṇyojanas namely:- Rūparāgasaṇyojana, Arūparāgasaṇyojana, Mānasaṇyojana, Uddhaccasaṇyojana, and Avijjāsaṇyojana. After all the Saṇyojanas have been extinguished, the state of Nibbāna appears

instead. Then, the person's mind is full of freedom from Sañyojanas and turmoil, and he or she can lead his or her life happily.

Ven. Dhammakosacarya (Buddhadāsa Bhikku), Ven. Phra Bommagunābhorn (P.A. Payutto), Ven. Phra Bodhiñāna Thera (Luang Paw-Jā Subhaddo), Ven. Phra Rājābrommayan (Laungpaw Rue Sri Ling Dam) and Ven. Phra Dharmadhīrarājmahāmuni (Jodok Ñānasiddhi) mention the Sañyojanas according to the Three Baskets. What is different is the comparison of the SakkayādiŌŌhi as the telephone. If we do not receive the telephone, there is no problems as we and he. Besides these teachers still say that Sañyojana is still the “madness” which is the abnormality and the foolishness arising from the human being's nature beginning from his or her birth, and such foolishness is developed more and more until it is full of ignorance. If a man does not contest Sañyojana, he will be too ordinary person who may be mad or will go to hell. On the other hand, Sañyojana can be the principle to measure the state of being a “Dakkhineyyapuggala” or “the Noble One”. This is the minus division which is the way to look at each of the eradicated Sañyojanas.

กิตติกรรมประกาศ

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระสัทธรรม และ พระอริยสงฆ์ทั้งหลายซึ่งเป็นที่พึ่งสูงสุด

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี เพราะได้รับความ เมตตา อนุเคราะห์และความ เอื้อเฟื้อจากบุคคลผู้เกี่ยวข้องหลายฝ่าย ซึ่งผู้วิจัยขอระบุนามเพื่อแสดงความขอบคุณให้ปรากฏไว้ ณ ที่นี้ ขอกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณอาจารย์ **พระสุธีธรรมานุวัตร (เทียบ สิริญาโณ, มัลลย์), ผศ.ดร./ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย** ที่ได้ให้โอกาสแก่ผู้วิจัยในการศึกษาระดับ มหาบัณฑิตที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแห่งนี้ รวมถึงการประสิทธิ์ประสาทวิชา ภาษาบาลีแก่ผู้วิจัย ตลอดจนกำลังใจที่มีให้เสมอมา

ขอกราบขอบพระคุณ **พระมหาสุทิตย์ อาภากร (อบอูน), ดร. ป.ธ.๗, ร.บ., พช.ม., พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)/ รองคณบดีคณะพุทธศาสตร์** ผู้เป็นประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ช่วยจุดประกายทางความคิด ในการทำ วิทยานิพนธ์ เล่มนี้แก่ผู้วิจัย รวมถึง ถ่ายทอด ความรู้เรื่องระเบียบวิธีวิจัยให้ ตลอดจน คำแนะนำในการแก้ไขปรับปรุงวิทยานิพนธ์ด้วยดีตลอดมา ขอกราบ ขอบพระคุณ **อาจารย์ ดร.แม่จิกฤตญา รักษาโฉม อด. (อภิธรรมบัณฑิต), บศ. ๕ (บาลีศึกษา ๕ ประโยค) ศศ.บ. (ภาษาอังกฤษ), ศศ.บ. (ภาษาไทย) พธ.ม. (พระพุทธศาสนา) พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)** กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ได้ เมตตา สละเวลา ในการ ให้คำปรึกษา ตรวจ สอบแก้ไข ด้นฉบับ พร้อมทั้ง ทุ่มเทแรงกายและแรงใจ ถ่ายทอด ความรู้ที่มีค่า รวมถึง ข้อเสนอแนะที่มีคุณค่าโดยเฉพาะด้านอภิธรรมศึกษา และเทคนิคต่าง ๆ ในการทำวิทยานิพนธ์ให้แก่ ผู้วิจัย ตลอดจนให้ความกรุณาช่วยเหลือสนับสนุนศิษย์ในทุก ๆ ด้านด้วยความหวังดีอย่างสม่ำเสมอ

กราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณอาจารย์ **พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ สมมาปญฺโญ, วันจันทร์), รศ.ดร./ รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ** สำหรับความเมตตา ที่มีให้ ขอกราบ ขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณอาจารย์ **พระราชมุนี (พล อาภากร), ดร. / คณบดีคณะพุทธศาสตร์** สำหรับการประสิทธิ์ประสาทความรู้วิชาภาษาอังกฤษแก่ผู้วิจัย และความ อนุเคราะห์เมตตา คอยส่งเสริมและสนับสนุนแก่ผู้วิจัย ในทุก ๆ เรื่องเสมอมา รวมถึงการดูแลเอาใจ ใส่อ่านต้นฉบับ ตลอดจนคำแนะนำต่าง ๆ ที่มีค่ายิ่งควรแก่งานวิจัยชิ้นนี้ ขอกราบขอบพระคุณ **พระมหาสมบุญ วุฑฺฒิกโร (พรรณา), ดร./ รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย** ที่ให้คำแนะนำและ มอบ ความไว้วางใจให้ยืมหนังสือหลายเล่มประกอบการทำวิทยานิพนธ์

กราบขอบพระคุณคณาจารย์ทุกท่าน ได้แก่ **พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญยากร), ผศ.ดร./ ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ** ที่เป็นแรงบันดาลใจที่ดีใน ด้านการศึกษาและการทำงาน ให้

สำเร็จอย่างมีคุณภาพแก่ผู้วิจัย พระมหาทวี มหาปัญญา (ละลง), ผศ.ดร.ที่ช่วยชี้แนะแนวทางของงานวิจัยชิ้นนี้ พระมหาบุญเลิศ ธมฺมทสฺสี (โอรฺธู) ที่ช่วยอ่านต้นฉบับและแนะนำความรู้ ทั้งทางด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติวิปัสสนา อาจารย์ ดร.ประพันธ์ ศุภษร / รองคณบดี บัณฑิตวิทยาลัย สำหรับความช่วยเหลือและคำปรึกษาทุก ๆ อย่างโดยเฉพาะ “เทคนิคการเขียนวิทยานิพนธ์ ” ให้แก่ผู้วิจัย อาจารย์ ดร.แสง นิลนามะ ขอขอบพระคุณเป็นพิเศษสำหรับ อาจารย์ ผศ.สมควร นิยมวงศ์ ที่เมตตาอนุเคราะห์ ช่วยเหลือ พร้อมทั้งแก้ไขและ ตรวจสอบ “บทที่ ๒” ให้สำเร็จลงอย่างรวดเร็ว ขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร.อดิเทพผาธา ที่ช่วยแก้ไขปรับปรุง พร้อมทั้งคำแนะนำในการปรับเปลี่ยน สารบัญ อาจารย์รังษิ สุทนต์ ที่ช่วยเหลือ ให้คำแนะนำในการหาข้อมูลสนับสนุนงานวิจัย อาจารย์ ดร.ศศิวรรณ กำลังสินเสริม อาจารย์พิเศษ มจร. ที่ปรึกษาอนุกรรมการคุณธรรมและ จริยธรรมสถานศึกษาแห่งชาติ อนุเคราะห์ตรวจสอบโครงร่างฯ อาจารย์ ดร.จุฑามาศ วารีแสงทิพย์ ที่ได้ให้คำแนะนำด้านอักษรกรรม ฯ ที่มีประโยชน์ เป็นอย่างมาก อาจารย์ ดร.นันทพล โรจนโกส ล อาจารย์พิเศษ มจร .วิทยาเขตบาฬี ศึกษาพุทธโฆส ผู้เป็นแรงบันดาลใจในการทำวิทยานิพนธ์ให้ประสบความสำเร็จ และขอกราบขอบพระคุณ พระอาจารย์ทวี เกตุธมฺโม อาจารย์ประจำอักษรกรรมโขติยะวิทยาลัย ผู้ซึ่งประสิทธิ์ประสาทวิชา ความรู้ด้านพระอักษรธรรมศึกษาให้แก่ผู้วิจัย

ขอกราบขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ประจำบัณฑิตวิทยาลัยทุก ๆ ท่าน

พระมหาสันติ ธีรภ ทุโท (นาคำรุ่ง) ที่เมตตาให้ยืมหนังสือหลาย ๆ เล่ม พระครูใบฎีกาสันนทพรกุโ (ไทยรักษ์) ผู้มีพระคุณที่ได้เมตตาให้คำปรึกษาและช่วยวางแผนในการศึกษา พร้อมทั้งอนุเคราะห์เอกสารที่เป็นประโยชน์ต่อการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ พระมหาประยูร โชติวิโร (คำมา) และพระมหาจันทร์ธรรม โกวิท (อินทรีเกิด) เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป ที่ให้กำลังใจที่ดีเสมอมา ขอขอบพระคุณ อาจารย์สังวร อ่อนสนิท เจ้าหน้าที่บันทึกข้อมูล อาจารย์อุดม จันทิมา นักวิชาการศึกษา อาจารย์ไพศาล เทพธานี นักวิชาการศึกษา ที่อำนวยความสะดวก ทุก ๆ อย่าง ในการติดต่อบัณฑิตวิทยาลัย และ ขอกราบขอบพระคุณ พระสมุห์ธนพล กิตฺติธโร เจ้าหน้าที่ห้องสมุด สำหรับข้อมูลทุกอย่างในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี (ว.วชิรเมธี), ดร. ผู้อนุเคราะห์ให้ทุนสนับสนุนวิทยานิพนธ์ แก่ผู้วิจัยซึ่งเป็นเกียรติแก่ผู้วิจัย ทำให้ผู้วิจัยมีกำลังใจและ ได้รับความสะดวก ในการติดต่อประสานงานและการรวบรวมข้อมูลประกอบการทำวิทยานิพนธ์เป็นอย่างมาก

ขอขอบคุณเพื่อนนิสิตปริญญาโทรุ่นที่ ๒๒ ทุกท่านสำหรับกำลังใจและการสนับสนุนในด้านอื่น ๆ ประกอบด้วย นางสาวกชกร โพธิ์หล้า นางสาวจันทร์จิรา จันทรมณี

นางสาวจุฑาทิพย์ มหาวิชิต นางสาวชยานันต์ ศรีสุบัติ นายทองแสง หิรัญกุล
 นางนิธยา เสนีวงศ์ ณ อยุธยา นางสาวน้ำทิพย์ พรพัฒนานิคม นายพรชัย ไพศาลสุทธิเดช
 นายสันติธ สอนมูลปิ่น นายสุข ม่วงเงิน นายสุธรรม ทองเทียนชัย นางอภิญญา อ่อนหุ่ม
 นายอุทัย ภัทรสุข นางปณัฏฐา ลีลายุทธ ขอขอบพระคุณเป็นพิเศษแก่ คุณชัยเนตร ระวีวรรณ ผู้
 เอื้อเพื่อ สถานที่ กาสะลองโฮมสเตย์ริมน้ำ , อำเภอสวนผึ้ง จังหวัดราชบุรี ให้กับ โครงการช้างเผือก
 “โครงการพัฒนาศักยภาพนิสิต : เทคนิคการเขียนวิทยานิพนธ์ ครั้งที่ ๑” ของบัณฑิตวิทยาลัย โดย
 ท่านอาจารย์ ดร.ประพันธ์ ศุภสร / รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ซึ่งเป็น สถานที่ก่อให้เกิด แรง
 ขับเคลื่อนในการริเริ่มเขียน บทที่ ๒ ส่งผลให้งานวิจัยเดินหน้าก้าวไปได้ด้วยดีประดุจบันไดก้าวแรก
 แห่งความสำเร็จของงานวิจัยชิ้นนี้

ขอขอบพระคุณ ครอบครัวของผู้วิจัย ประกอบด้วย นางสฤติ- นายอริย พันธุ์เจริญ
 นางหฤทัย-Mr. Spencer Wallace และ นายธนพล มัทธนาคุณย์ สำหรับกำลังใจที่มีให้เสมอมา
 และ นางสริตา มัทธนาคุณย์ ภรรยาผู้อยู่เบื้องหลังของความสำเร็จครั้งนี้

ขอขอบพระคุณ ศิษย์รุ่นพี่เจ้าหน้าที่ต้อนรับบนเครื่องบินประจำบริษัทการบินไทยทั้ง
 สองท่านได้แก่ ดร.ชญานันท์ หนูไชยะนันท์ (พี่อ้อยหวาน) กัลยาณมิตรผู้เชิญชวนให้มาศึกษาที่
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแห่งนี้ รวมถึงคำแนะนำต่าง ๆ ที่มีค่าและเป็นประโยชน์
 เป็น อย่างยิ่ง ตลอดจนอนุเคราะห์วิทยานิพนธ์ สำหรับอ้างอิง ให้แก่ผู้วิจัย และ
 ดร.ภาวนีย์ บุญวรรณ (พี่เอ๋) ที่อนุเคราะห์วิทยานิพนธ์ สำหรับอ้างอิง อันเป็นคุณประโยชน์แก่
 งานวิจัยชิ้นนี้เป็นอย่างยิ่ง

ขอผลานิสงส์แห่งคุณงามความดีอันเกิดจากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้จง สำเร็จ แก่
 พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณ พระธรรมสุธี (พีร์ สุขาโต) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์
 ราชวรมหาวิหาร และ พระพุทไธสวรรย์วรคุณ วัดพุทไธสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา อุปัชฌาย์ผู้เลศ
 คุณ ของผู้วิจัย อาจารย์ผู้มีอุปการคุณทุกท่าน คุณแม่จินดา มัทธนาคุณย์ และ
 คุณพ่อสันติสุข มัทธนาคุณย์ ญาติธรรมทุกท่านที่ผู้วิจัยไม่สามารถที่จะเอ่ยนามได้ หหมด ขอให้
 สรรพสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากสังโยชน์เครื่องผูก พบความสุขสืบไป

นายสาณ มัทธนาคุณย์

๕ มีนาคม ๒๕๕๔

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	ฅ
สารบัญ	ฅ
สารบัญแผนภูมิ	ฐ
สารบัญตาราง	ฑ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฒ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๖
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๖
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๗
๑.๕ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๘
๑.๖ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๘
๑.๗ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๙
๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๔
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๕
บทที่ ๒ สัมโยชน์และหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสัมโยชน์	
๒.๑ ความหมายของสัมโยชน์	๑๖
๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์	๑๖
๒.๑.๒ ความหมายตามอรรถหรือสภาวะ	๑๗
๒.๒ ประเภทของสัมโยชน์	๒๒
๒.๒.๑ จำแนกตามลักษณะที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม	๒๓
๒.๒.๒ จำแนกตามนามธรรมอย่างเดียว	๒๕
๒.๒.๓ จำแนกตามการให้ผลของสัมโยชน์	๒๖

๒.๓	ลักษณะของสังโยชน์	๒๓
๒.๓.๑	ลักษณะของสังโยชน์เชิงอุปมา	๒๘
๒.๓.๒	ลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์	๓๐
๒.๓.๓	ลักษณะของสังโยชน์ตามนัยอภิธรรม	๓๒
๒.๔	หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์	๓๖
๒.๔.๑	หลักธรรมที่มีส่วนส่งเสริม และสนับสนุนสังโยชน์	๓๓
๒.๔.๒	หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์ในหน้าที่ต่าง ๆ กันของสังโยชน์	๕๖
๒.๔.๓	หลักธรรมที่เป็นรากฐานให้กับสังโยชน์	๘๒

บทที่ ๓ หลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์

๓.๑	แนวทางสำหรับละสังโยชน์ (หลักการทั่วไป)	๘๘
๓.๑.๑	หลักการในการละสังโยชน์	๘๘
๓.๑.๒	อุปมาการละสังโยชน์ ๓ ประการ	๙๐
๓.๑.๓	วิธีการละสังโยชน์	๙๒
๓.๒	หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคียสังโยชน์)	๑๐๐
๓.๒.๑	เจริญรูปฌาน และอรุณฌานโดยใช้วิปัสสนา	๑๐๑
๓.๒.๒	สติปัฏฐาน ๔	๑๐๔
๓.๒.๓	อริยมรรคมีองค์ ๘	๑๐๘
๓.๒.๔	การละอาสวะด้วยทัตสนะ	๑๑๐
๓.๓	หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง (อุทammภาคียสังโยชน์)	๑๑๑
๓.๓.๑	สติปัฏฐาน ๔	๑๑๓
๓.๓.๒	สัมมปปธาน ๔	๑๑๓
๓.๓.๓	อิทธิบาท ๔	๑๑๔
๓.๓.๔	อินทรีย์ ๕	๑๑๕
๓.๓.๕	พละ ๕	๑๑๖
๓.๓.๖	โพชฌงค์ ๗	๑๑๘
๓.๓.๗	อริยมรรค มีองค์ ๘	๑๑๙
๓.๔	พระอริยบุคคลกับการละสังโยชน์	๑๒๒
๓.๔.๑	พระโสดาบันกับการละสังโยชน์	๑๒๒

๓.๔.๒ พระสกทาคามีกับการละสังโยชน์	๑๓๖
๓.๔.๓ พระอนาคามีกับการละสังโยชน์	๑๓๘
๓.๔.๔ พระอรหันต์กับการละสังโยชน์	๑๔๒
๓.๔.๕ สังโยชน์ในฐานะเป็นเสมือนเครื่องชี้วัดความเป็นอริยบุคคล	๑๔๕
๓.๕ สังโยชน์กับ นิพพาน	๑๕๖

บทที่ ๔ สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย

๔.๑ ทัศนะต่อความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์	๑๖๐
๔.๑.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)	๑๖๐
๔.๑.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปญฺโญ)	๑๖๕
๔.๑.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ)	๑๖๗
๔.๑.๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ)	๑๖๗
๔.๒ ทัศนะต่อหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์	๑๖๘
๔.๒.๑ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อดำ สุกฺโก)	๑๖๘
๔.๓ ทัศนะต่อหลักการละสังโยชน์	๑๗๔
๔.๓.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)	๑๗๔
๔.๓.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปญฺโญ)	๑๗๔
๔.๓.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ)	๑๗๖
๔.๔ ทัศนะต่อหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์	๑๗๘
๔.๔.๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปญฺโญ)	๑๗๘
๔.๔.๒ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อดำ สุกฺโก)	๑๘๕
๔.๔.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ)	๑๘๘
๔.๔.๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ)	๑๘๙
๔.๕ ทัศนะต่อสังโยชน์กับพระนิพพาน	๑๙๔
๔.๕.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)	๑๙๔
๔.๕.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปญฺโญ)	๑๙๕
๔.๕.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ)	๑๙๕
๔.๕.๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ)	๑๙๖

เรื่อง

หน้า

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๒๐๒

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๒๐๖

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนา

๒๐๗

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๒๐๗

บรรณานุกรม

๒๐๘

ประวัติผู้วิจัย

๒๑๕

สารบัญแผนภูมิ

เรื่อง	หน้า
แผนภูมิ ๒.๓ : แสดงโมหะเป็นปัจจัยที่หนุนโลภะ และโทสะ	๓๖
แผนภูมิ ๒.๔ : แสดงธรรมที่สนับสนุน ส่งเสริมให้สังโยชน์เกิดในลักษณะ เป็นเหตุและผลแบบปฏิจสมุปบาท	๓๘
แผนภูมิ ๒.๕ : แสดงธรรมที่สนับสนุน ส่งเสริม และทำงานร่วมกับสังโยชน์	๕๔
แผนภูมิ ๒.๖ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับสัkkายทิฏฐิ	๕๕
แผนภูมิ ๒.๘ : แสดงสังโยชน์กลุ่มที่เป็นทิฏฐิ และไม่เป็นทิฏฐิ	๖๐
แผนภูมิ ๒.๙ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับวิจิกิจฉา	๖๒
แผนภูมิ ๒.๑๐ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับสัkkยพตปราคาส	๖๕
แผนภูมิ ๒.๑๑ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับกามฉันทะ / กามราคะ	๖๗
แผนภูมิ ๒.๑๒ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับพยาบาท / ปฏิฆะ	๗๐
แผนภูมิ ๒.๑๓ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับรูปราคะ และ อรูปราคะ	๗๒
แผนภูมิ ๒.๑๔ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับมานะ	๗๔
แผนภูมิ ๒.๑๕ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับอุทธัจจะ	๗๖
แผนภูมิ ๒.๑๖ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับอวิชชา	๗๗
แผนภูมิ ๒.๑๗ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับอิสสา	๗๙
แผนภูมิ ๒.๑๘ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับมัจฺจริยะ	๘๐
แผนภูมิ ๓.๑ : แสดงลำดับขั้นตอนการละสังโยชน์	๙๖
แผนภูมิ ๓.๒ : แสดงมรรคและปฏิบัติเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์	๑๐๓
แผนภูมิ ๓.๓ : แสดงวิถิจิตโตศดาปตติมคค	๑๒๗
แผนภูมิ ๓.๔ : ภาพแสดงอุปมาสังโยชน์กับเชือกคอกลูกวัว	๑๕๓
แผนภูมิ ๔.๑ : แสดงหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน	๑๕๒

สารบัญตาราง

เรื่อง	หน้า
ตาราง ๒.๑ : แสดงความหมายของสังโยชน์	๒๒
ตาราง ๒.๒ : เปรียบเทียบสังโยชน์ประเภทต่าง ๆ	๒๖
ตาราง ๒.๖ : แสดงอกุศลธรรมต่าง ๆ เปรียบเทียบกับสังโยชน์แต่ละองค์ธรรม (อภิธรรมมัตถสังคหะ)	๕๕
ตาราง ๒.๑๕ : แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับสังโยชน์	๘๑
ตาราง ๓.๔ : แสดงอริยบุคคล ๔ ประเภท กับการละสังโยชน์	๑๔๔
ตาราง ๓.๕ : แสดงจำนวนครั้งของการเกิดของพระอริยบุคคล	๑๔๕
ตาราง ๓.๖ : แสดงความสัมพันธ์ระหว่างทักษิณียบุคคล, ลีลาที่บำเพ็ญ และสังโยชน์ที่ละได้	๑๕๐
ตาราง ๓.๘ : อธิบายการอุปมาอุปมัยสังโยชน์กับเชือกคอกลูกวัว	๑๕๔
ตาราง ๔.๒ : สรุปสังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย	๒๐๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

พระไตรปิฎก: วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยได้อ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ และภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ โดยใช้อักษรย่อแทนชื่อเต็มคัมภีร์ตามระบบอ้างอิง เล่ม/ชื่อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี. (ไทย) ๘/๑๘/๕๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ ๘ ข้อ ๑๘ หน้า ๕๐ และ ที.สี.(บาลี) ๘/๑๘/๒๕. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคบาลี พระไตรปิฎกเล่มที่ ๘ ข้อ ๑๘ หน้า ๒๕ เป็นต้น

อรรถกถา: อ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และภาษาไทย ใช้ฉบับ พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๕๑ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๔ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ชื่อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๒๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๓ หน้า ๒๐ และ ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๕๕/๑๐๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา เล่มที่ ๑ ข้อ ๒๕๕ หน้า ๑๐๗ เป็นต้น กรณีที่อรรถกถาเล่มใดไม่มีเลขข้อ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/หน้า ตัวอย่าง อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒ หมายถึง อภิธมมปิฎก ธมมสังคณี อรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๑๗๒ หากคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว จะใช้วิธีการอ้างอิง ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ขุ.ม.อ. (บาลี) ๒/๔. หมายถึง ขุททกนิกาย สัทธมมปฺปชฺโชติกา มหานิเทศอรรถกถา ข้อ ๒ หน้า ๔

ฎีกา: อ้างอิงฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ชื่อ/หน้า ตัวอย่าง ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๓/๕ หมายถึง ทีฆนิกาย นิลุตตปฺปกาสินี มหาพคฎีกา เล่มที่ ๑ ข้อ ๓ หน้า ๕ บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิง ข้อ/หน้า ตัวอย่าง วชิร.ฎีกา (บาลี) ๕/๒๓. หมายถึง วชิรพทุธิฎีกา ข้อ ๕ หน้า ๒๓ เป็นต้น บางกรณีใช้ ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๔๐๔ หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคฎีกา หน้า ๔๐๔

ปกรณ์วิเสส : อ้างอิงปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม /หน้า ตัวอย่าง วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๐ หมายถึง วิสุทฺธิมคฺคปกรณ เล่มที่ ๑ หน้า ๑๐ ภาษาไทยใช้ฉบับแปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (Taiwan : The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation), พุทธศักราช ๒๕๔๘ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วย

อักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย หน้า ตัวอย่าง วิสุทธิ. (ไทย) ๖๖๕. หมายถึง วิสุทธิมรรค ๖๖๕

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ฐ.	(ไทย) =	วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
สํ.ส.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.นิ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.ข.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.สพ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สพายตนวรรค	(ภาษาไทย)
สํ.ม.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อญ.เอกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.ทุก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.ติก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.จตุกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.ปญจก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.ชก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ชกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.สตุกก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.อฏฐก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.นวก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อญ.ทสก.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)

อ.เอกาทศก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกาทศกนิบาต	(ภาษาไทย)
ข.ข.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
ข.ธ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ข.อ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ข.อิติ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ข.สุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ข.เถร.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ข.ม.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
ข.จู.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูฬนิเทศ	(ภาษาไทย)
ข.ป.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
ข.อป.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)
ข.พุทธ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ก.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

มิลินท.	(ไทย)	=	มิลินทปัญหปกรณ์	(ภาษาไทย)
วิสุทฺธิ.	(บาลี)	=	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณุตปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณุตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.จู.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณุตปาสาทิกา จูฬวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

ที.สี.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ.	(ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวคคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ.	(ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวรรคคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ม.มุ.อ.	(บาลี) =	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มุลปณณาสกคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มุ.อ.	(ไทย) =	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มุลปณณาสกคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(บาลี) =	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(ไทย) =	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ม.อุ.อ.	(ไทย) =	มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี อุปริปณณาสกคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ส.ส.อ.	(บาลี) =	สัญจตตนิกา ย สารตตปกาสินี สคาถวคคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ส.ข.อ.	(บาลี) =	สัญจตตนิกา ย สารตตปกาสินี ขนฺธวาวคคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ส.สพ.อ.	(ไทย) =	สังญตตนิกา ย สารตตปกาสินี สพยตนวรรคคอรธกถา	(ภาษาไทย)
ส.ม.อ.	(บาลี) =	สัญจตตนิกา ย สารตตปกาสินี มหาวคคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ.	(ไทย) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ เอกกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ ทุกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ ติกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.อ.	(ไทย) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ ติกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.จตุก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ จตุกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.จตุก.อ.	(ไทย) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ จตุกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.ฉก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ ฉกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ฉก.อ.	(ไทย) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ ฉกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.สตก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ สตกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.อฐก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ อฐกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.นวก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ นวกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
อง.นวก.อ.	(ไทย) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ นวกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.อ.	(บาลี) =	อังกุตตตนิกา ย มโนรทปุรณิ ทสกนิบาตคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ข.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกา ย ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐคอรธกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ข.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกา ย ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐคอรธกถา	(ภาษาไทย)

บุ.ธ.อ.	(ไทย)	=	บุททนิกา ย ธรรมบพอรรคถา	(ภาษาไทย)
บุ.อุ.อ.	(บาลี)	=	บุททนิกา ย ปรมตถทีปนี อุทานอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
บุ.อิติ.อ.	(ไทย)	=	บุททนิกา ย ปรมตถทีปนี อิติวุตตกอรรคถา	(ภาษาไทย)
บุ.สุ.อ.	(บาลี)	=	บุททนิกา ย ปรมตถโชติกา สุตตนิปาตอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
บุ.เถร.อ.	(บาลี)	=	บุททนิกา ย ปรมตถทีปนี เถรคาถาอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
บุ.เถร.อ.	(ไทย)	=	บุททนิกา ย ปรมตถทีปนี เถรคาถาอรรคถา	(ภาษาไทย)
บุ.ชา.ม.อ.	(บาลี)	=	บุททนิกา ย มหานิปาตชาตกอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
บุ.ชา.ม.อ.	(ไทย)	=	บุททนิกา ย มหานิปาตชาตกอรรคถา	(ภาษาไทย)
บุ.ม.อ.	(บาลี)	=	บุททนิกา ย สัทธมมปุปฺพโชติกา มหานิเทศอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
บุ.ม.อ.	(ไทย)	=	บุททนิกา ย สัทธมมปฺพโชติกา มหานิเทศอรรคถา	(ภาษาไทย)
บุ.ป.อ.	(บาลี)	=	บุททนิกา ย สัทธมมปฺปกาสินี ปฏิสมภิทามคฺคอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
บุ.ป.อ.	(ไทย)	=	บุททนิกา ย สัทธมมปฺปกาสินี ปฏิสมภิทามรรคอรรคถา	(ภาษาไทย)

อรรคถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก อฏฐสาลินี ธมฺมสงฺคณฺโณฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปญจ.อ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปญจ.อ.	(ไทย)	=	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณอรรคถา	(ภาษาไทย)

อรรคถาปกรณ์วิเสส

สงฺคห.	(บาลี)	=	อภิธมฺมตฺถสงฺคห	(ภาษาบาลี)
--------	--------	---	-----------------	------------

ฎีกาพระวินัยปิฎก

สารตฺถ.ฎีกา	(บาลี)	=	สารตฺถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
-------------	--------	---	-----------------	------------

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.ฎีกา	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย ลินตฺถปฺปกาสินี มหาวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.ฎีกา	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย ลินตฺถปฺปกาสินี ปาฎิกวคฺคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ.ฎีกา	(บาลี)	=	มชฺฌนิมิกาย ลินตฺถปฺปกาสินี มฺลปณฺณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
องฺ.อฏฐก.ฎีกา	(บาลี)	=	องฺคฺคตฺตรนิกาย อฏฐกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ สอนให้มุ่งประพฤติปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปัญญาสิกขา หรือเรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นอกจากนั้นยังมีหลักโอวาท ๓ คือการละเว้นจากความชั่วทั้งปวง การทำแต่ความดี และการทำจิตใจให้ผ่องใส หลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงนำมาสอนบรรดาพุทธบริษัทนั้นมีอยู่เป็นจำนวนมาก และมีหลายระดับ ทั้งหลักธรรมในระดับโลกียะ คือธรรมที่เกี่ยวข้องกับทางโลก ยังอยู่ในภพ ๓ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และ อรูปาวจร และหลักธรรม ที่อยู่ใน ระดับโลกุ ตระยะ คือเป็นธรรมที่พ้นจากวิสัยของโลก โดยสิ้นเชิง ไม่เนื่องในภพทั้ง ๓

ในบรรดาหลักธรรมต่างๆ ที่พระพุทธองค์ทรงสอนนั้น ต่างก็มีหลักการและวิธีการที่หลากหลาย เมื่อกล่าวถึงหลักการ ๆ หนึ่ง ที่มีความสำคัญ ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่า เป็นหลักการซึ่งนำไปสู่เป้าหมายสูงสุด นั่นคือการได้เข้าถึงซึ่ง “พระนิพพาน” หมายถึงภาวะของการดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงได้หมดสิ้นหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารอันยาวไกลไร้ที่สิ้นสุด การที่มนุษย์จะบรรลุนิพพานได้มนุษย์จำเป็น จะต้องตัดกิเลส ออกจากจิตใจ ให้หมดไป กิเลส นั้นเรียกว่า “สังโยชน์”^๑ สังโยชน์ถือเป็นสิ่งที่มิในตัวตนมนุษย์เองตั้งแต่เกิดมา และมีความหมายในตัวเองว่า เป็นกิเลสอันผูกใจสัตว์, เป็นธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล^๒ ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึง สังโยชน์ ๒ ประเภทคือ สังโยชน์เบื้องต่ำและสังโยชน์เบื้องสูง สังโยชน์เบื้องต่ำ เรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ มีลักษณะเป็นอย่างหยาบ เป็นไปในภพอันต่ำ มีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่

^๑ อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๕.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๓.

๑. สักกายทิฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน

๒. วิจิกิจจา ความลึกลับสงสัย

๓. สัตถิปทปรามาส ความถือมั่นถือพรต

๔. กามฉันทะ ความกำหนัดในกามคุณ

๕. พยาบาท ความคิดร้าย^๓

สังโยชน์เบื้องสูง เรียกว่า อุทธัมภาคิยสังโยชน์ มีลักษณะเป็นอย่างละเอียด เป็นไปในภพอันสูง มีอยู่ ๕ ประการได้แก่

๖. รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน

๗. อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน

๘. มานะ ความถือตัว

๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน

๑๐. อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง^๔

อรรถกถาจารย์เรียกสังโยชน์ว่า ภวสังโยชน์เพราะผูกพันหมุ่สัตว์ไว้ในภพน้อยภพใหญ่ มี ๑๐ ประเภทคือ ๑. กามราคะ ๒. ปฏิฆะ ๓. มานะ ๔. ทิฏฐิ ๕. วิจิกิจจา ๖. สัตถิปทปรามาส ๗. ภวราคะ ๘. อิสสา ๙. มัจฉริยะ ๑๐. อวิชชา^๕ สังโยชน์นี้ถือ เป็นปัญหาที่เป็นสาเหตุทำให้มนุษย์เวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่รู้จักจบสิ้น บุคคลผู้ประกอบด้วยสังโยชน์แล้วจะไม่ข้ามพ้นสังสารวัฏได้เลย พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ต่างก็เล็งเห็นถึงความรุนแรงของสังโยชน์ดังกล่าว นี้ ทรงพิจารณาเห็นว่าหากมนุษย์ละเลยไม่ให้ความสำคัญกับการใช้ปัญญาในการ กำหนดรู้โทษของสังโยชน์แล้ว ปัญหาดังกล่าวก็จะทวีความรุนแรงขึ้นจนกระทั่งมนุษย์ไม่สามารถตัดภพชาติให้สิ้นไป เสียได้ เนื่องจากกิเลสนี้ทำหน้าที่เป็น เครื่องผูก โดยยึดเหนี่ยวบุคคลเอาไว้ ในวัฏฏะ ด้วยอำนาจความเพติดเพลินแห่งกิเลสตัณหานั่นๆ เป็นการยากต่อการสลัดทิ้งไป พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับสังโยชน์ที่ผูกยึดสัตว์ไว้

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๑๔, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๐/๑๐๖, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๘๐/๓๐, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๕๕๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๐/๒๖๔.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๑๔, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/๑๐๖-๑๐๗, ๓๑๑/๒๐๓, ๔๖๑-๔๗๐/๒๕๐, ๕๘๗-๕๙๖/๓๕๕, ๖๔๑-๖๕๐/๓๕๘, ๖๕๕/๓๖๗, ๗๔๕-๗๕๘/๓๗๒, ๘๐๓-๘๑๒/๓๗๕, ๘๘๕-๘๙๘/๔๒๗, ๙๖๗-๙๗๖/๔๕๑, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๘๑/๕๗, ๓๑๑/๑๒๑, ๔๖๑-๔๗๐/๑๖๘, ๕๘๗-๕๙๖/๒๑๒, ๖๔๑-๖๕๐/๒๑๓, ๖๕๕/๒๑๗, ๗๔๕-๗๕๘/๒๑๕, ๘๐๓-๘๑๒/๒๒๑, ๘๘๕-๘๙๘/๒๕๕, ๙๖๗-๙๗๖/๒๖๘, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๐/๕๕๔, อง.นวก. (บาลี) ๒๓/๓๐/๓๐๒, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๕๕๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๐/๒๖๔.

^๕ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘/๔๗.

ในภพว่า “ปุถุชนผู้ประกอบด้วยทวิฏฐิสังโยชน์ ผู้ยังไม่ได้สดับยอมไม่พ้นจากชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความเศร้าโศก) ปรีเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) ย่อมไม่พ้นจากความทุกข์”^๖

บุคคลที่ปรารถนาการพ้นจากทุกข์หรือแม้แต่พระพุทธเจ้าเอง ต่างก็แสวงหาวิถีทางที่จะตัดสังโยชน์ออกจากจิตใจให้เด็ดขาด ดังข้อความที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่า อโนมาทัสสี ความตอนหนึ่งว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอโนมาทัสสี ผู้สูงสุดแห่งเทวดาและมนุษย์ มีพระยศหาประมาณมิได้ ทรงมีพระเดชยากที่จะล่วงได้ พระองค์ทรงตัดกิเลสเครื่องผูกได้ทุกอย่าง ทรงทำลายภพทั้ง ๓ แล้ว ทรงแสดงทางที่มีการไปไม่หวนกลับแก่หมู่เทวดาและมนุษย์”^๗

เมื่อพิจารณาจากข้อความดังกล่าว ทำให้ทราบว่า พระอโนมาทัสสีพุทธเจ้า ทรงสามารถกำหนดรู้ตัวทุกข์ และทรงตัดกิเลสทั้งหลายออก ได้แล้ว ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะได้ไม่ต้องกลับมาเกิดในวัฏฏะทุกข์นี้อีกต่อไป พระพุทธเจ้าทั้งหลายต่างก็ทรง แสดงธรรมและทรงเน้นย้ำอยู่เสมอๆ ให้ สาวกของพระองค์ทำที่สุดแห่งทุกข์ ด้วยการสลัดทิ้งซึ่งกิเลสตัณหาเครื่องผูกมัด ดังมีข้อความที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกตอนหนึ่งว่า “เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความพ้นทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ด้วยปัญญาอันชอบ เมื่อนั้น บุคคลนั้นแล่นไปแล้วอีก ๗ ชาติเป็นอย่างยิ่ง ก็จะทำให้ที่สุดทุกข์ได้ เพราะสังโยชน์ทั้งปวงสิ้นไป”^๘

ในทางอภิธรรมยัง สามารถจำแนก สังโยชน์ ออกต่างกันไว้ โดยเรียงลำดับ ดังนี้คือ กามราค สังโยชน์, ปญฺหิสังโยชน์, มานสังโยชน์, ทิฏฐิสังโยชน์, วิจิกิจฉา สังโยชน์, สิลฺลพตฺตปรามาสสังโยชน์, ภวราคสังโยชน์, อิตฺตาสังโยชน์, มัจฉริยสังโยชน์ และ อวิชชาสังโยชน์^๙ องค์ธรรมดังกล่าวล้วนแล้วแต่มีความสำคัญโดยมีลักษณะที่สัมพันธ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน อย่างเป็นลำดับขั้นตอน

พระพุทธเจ้าได้กล่าวยกย่องบุคคลผู้ไม่มีสังโยชน์ว่า “ผู้บรรลุประโยชน์ ตนโดยลำดับแล้ว ลีณภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าคนทั้งหลายในวรรณะ ๔ เหล่านั้น”^{๑๐} และพระองค์ได้อุปมาสังโยชน์เหมือนบานประตูและรากของต้นตาลที่ถูกตัดว่า “ภิกษุเป็นผู้ไม่มีบานประตู เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕/๒๐, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๕/๘.

^๗ จ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒/๖๒๓, จ.พุทธ. (บาลี) ๓๓/๒/๑.

^๘ จ.อิตฺติ. (ไทย) ๒๕/๒๔/๓๖๕, จ.อิตฺติ. (บาลี) ๒๕/๒๔/๑๕.

^๙ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๕/๖๒๐, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๖๕/๒๓๔.

^{๑๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๖/๘๓, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๑๖/๔๖.

ประการได้เด็ดขาดแล้ว คัศรอก ถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกคัศรอกถอนโคนไปแล้ว”^{๑๑}
นอกจากนั้นยังทรง ตรัสถึง สังโยชน์ฤทธัสถ์ว่า ฤทธัสถ์ที่ยังมีสังโยชน์แบบค ฤทธัสถ์ไม่สามารถสิ้น
ทุกข์ได้^{๑๒}

องค์ธรรมในสังโยชน์ มี สักกายทิฏฐิ , วิจิกิจฉา , สีลัพพตปรามาส เป็นต้น ล้วนมี
ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันกับหลักธรรมอื่น ๆ เช่น เกี่ยวเนื่องกับกลุ่มของกิเลสและอกุศลธรรมทั้ง
๑๔ ประการ ได้แก่ อาสวะ , โขมะ , โยคะ , คันถะ , อุปาทาน , นิ वर्ณ , อนุสัย , กิเลส , มิจจิตตะ ,
โลกธรรม , มัจฉริยะ , วิปลาส , อคติ และมุล กลุ่มธรรมเหล่านี้สัมพันธ์กับสังโยชน์โดยการ ช่วยกัน
ส่งเสริมและสนับสนุนให้สังโยชน์มีกำลังในการผูกมัดมากยิ่งขึ้น นอกจากนั้น สังโยชน์ ก็ยังม
ความสัมพันธ์กับหลักธรรมที่สำคัญอื่น ๆ อีกเช่น ปฏิจสมุปบาท และยังเข้าไปเกี่ยวข้องกับ ขันธ์ทั้ง
๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ โดยเป็นธรรมที่เป็นรากฐาน
ให้กับสังโยชน์อีกด้วย ลักษณะดังกล่าวล้วนมีความสัมพันธ์ต่อกัน ประกอบกันเป็นเหตุปัจจัยและ
เป็นผลซึ่งกันและกัน

มนุษย์จึงมีความเกี่ยว พันกับสังโยชน์เครื่องผูกมัด นี้มาตั้งแต่เกิด และ จากการที่ ได้
ประสบปัญหาในชีวิตหลาย อย่างทำให้มนุษย์รู้จักเรียนรู้เพื่อที่จะใช้ปัญญา พิจารณาถึงตัวปัญหาคือ
กิเลสที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ ย่อมเพียรปฏิบัติตนเพื่อละกิเลสอันผูกมัดสัตว์เอาไว้ แล้วหาทางที่จะ
หลีกหนีจากกิเลส เพื่อบรรลุธรรม เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา มิต้องกลับมาเวียนว่าย
ในวัฏฏทุกข์นี้อีก ในพระไตรปิฎก บันทึกไว้ว่า เมื่อสามารถ ละสังโยชน์ขั้นต้น ได้ทั้งสามประการ
แล้ว ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติเป็นพระอริยบุคคลระดับ “พระโสดาบัน” และย่อมสำเร็จสัมโพธิ^{๑๓} ใน
วันข้างหน้า และจะยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ ในเทวโลกและมนุษย์โลกอย่างมากสุด ก็เพียง ๗ชาติ
เท่านั้น จึงจะทำได้สุดแห่งทุกข์ได้ เรียกบุคคล ประเภทนี้ว่า “ผู้เป็นสัตตักขัตตุปรมะ”^{๑๔} ซึ่งถือเป็น
บุคคลประเภทแรกที่ได้เข้าสู่กระแสพระนิพพาน

พระเถระในสังกมไทย หลายท่านต่างก็ได้ให้ความสำคัญ ญกับสังโยชน์ เพราะหากละ
สังโยชน์ตามลำดับแล้วก็จะทำให้ สามารถ บรรลุคุณธรรมระดับต่างๆ ได้ดังกล่าวนมาแล้ว ดังที่ท่าน
พุทธทาสภิกขุได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับ สังโยชน์ไว้ว่า

^{๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๔๕/๑๔๗.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๖/๒๑๗, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๖/๑๓๐.

^{๑๓} สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรคเบื้องสูง ๓ คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค
สารตุล.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๑/๕๕๕, อ้างใน อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔, อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๓๑/๕.

สังโยชน์ เป็นเหมือนกับโซ่หรือตรวน หรือ ช่อ หรือ คา เครื่องผูกเครื่องจำ ที่ผูกจิตใจไว้ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะ ถ้าตัดสังโยชน์ได้หมดก็เป็นพระอรหันต์ , ถ้าตัดสังโยชน์บางส่วนได้ ก็เป็นพระอริยเจ้าที่ลดๆ รongๆ ลงมา , ถ้าตัดไม่ได้เลย เป็นปุถุชนเต็มขั้น , เราควรพิจารณาว่าเราละอะไรได้แล้วบ้าง^{๙๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ทัศนะที่น่าสนใจ เกี่ยวกับหลักของการละสังโยชน์เพื่อบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า บรรดาภิเลส ๓ อย่างนี้ ทิฏฐิ หรือ อหังการ (เอโส เม อคฺตา) พระโศดบันละได้ (ตามหลักที่ว่าละสังโยชน์ได้ ๓ นั้น ทิฏฐิ = สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส) ส่วนคันหาและมานะ พระอรหันต์เท่านั้นจึงจะได้ (ตามหลักของการละสังโยชน์ คันหา = กามราคะ รูปราคะ และ อรูปราคะ) พระอนาคามีละกามราคะ และปฏิฆะได้ แต่ยังละรูปราคะ และอรูปราคะไม่ได้ พระอรหันต์เท่านั้นละได้หมด ส่วนมานะเป็นสังโยชน์เบื้องสูงที่พระอรหันต์ละได้ ความยึดถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นทิฏฐิ ละได้ตั้งแต่เป็นโศดบัน ส่วนความรู้สึกลึกถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นมานะ และความผูกพันในของกู จะหมดไปต่อเมื่อบรรลุดุรรหัตตผล^{๙๖} ส่วนพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) ได้กล่าวถึงสังโยชน์โดยท่านเน้นกามราคะสังโยชน์สอนภิกษุหนุ่มและสามเณรโดยเน้น เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ การที่นักบวชไม่สามารถครองผ้ากาสาวพัสตร์ได้ตลอดรอดฝั่งนั้นเพราะแรงดึงดูดของสังโยชน์ดึงใจความตอนหนึ่งว่า “ขณะที่มีความเพียรปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด ในวาระหนึ่งกามราคะก็เข้ามารุมเร้าอย่างรุนแรงไม่ว่าจะเรียนจนกรรม นั้งสมาธิ หรืออยู่ในอิริ ยบาทใดก็ตาม”^{๙๗} ในระหว่างที่ยังเป็นพระนวกะ กามราคะเคยทำให้ท่านมีความคิดไขว้เขวจนเกือบถลำ ดังข้อความว่า “สมัยก่อนผมก็เคยคิดเหมือนกัน เมื่ออายุพรรษาได้ ๕- ๖ พรรษานึกถึงพระพุทธเจ้า ปฏิบัติ ๕- ๖ พรรษาก็ปฏิบัติได้แล้ว แต่เรายังห่างโลก มันอยากจะกลับไปอีก จะไปสรี าวโลกสักพักหนึ่งจะคิดละกรรมัง มันจะได้รู้เรื่องอะไรต่ออะไรดี ” พระพุทธองค์เองก็ยังมีราหูล ^{๙๘} ในขณะที่ พระราชพรหมญาณ (หลวงพ่อดุสิต) ท่านได้กล่าวถึงการตัดสังโยชน์โดย สอนให้ทำบารมีให้ถูกต้อง สังโยชน์ก็จะขาดง่าย ^{๙๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสีหิเถร) ได้กล่าวถึงการเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามวิธีอย่าง

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓, เรียบเรียงโดย นาย พินิจ รักทองหล่อ, (กรุงเทพมหานคร :ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓๕-๑๔๖.

^{๙๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๕.

^{๙๗} พระโพธิญาณเถระ, อุปลมณิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๕), หน้า ๓๕.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๙๙} Board-palungjit.com

ถูกต้อง เพื่อ จะทำให้คนเป็นพระ เพราะละสังโยชน์เบื้องต้น^๕ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพศปรามาส กามฉันทะ พยาบาท^๖ นอกจากนั้นท่านยังสอนให้ต่อสู้กับโลภะ โทสะ โมหะ โดยการมีสติกำหนดรู้^๗ จะเห็นได้ว่าสังโยชน์นี้มีลักษณะเป็นโซ่ที่ผูกสัตว์ทั้งหลายให้สนุกเพลิดเพลินอยู่ในโลก ในความเพลิดเพลินนั้นได้มีทุกข์ซ่อนอยู่ตลอดเวลา

จากเหตุผลดังกล่าวมานี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับสังโยชน์ ทั้งนัยยะของความหมาย ประเภท และลักษณะของ สังโยชน์ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ว่าเป็นอย่างไร มีผลกระทบอะไรบ้างที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์ ในแง่ของการส่งเสริมสนับสนุน และเกี่ยวข้องกับสังโยชน์ พร้อมทั้ง ศึกษาว่าทำไมผลกระทบสำคัญทางพระพุทธศาสนาจึงเกี่ยวข้องกับสังโยชน์ รวมถึงศึกษา มรรคและปฏิบัติเพื่อละ สังโยชน์ ว่ามีอะไรบ้าง ตลอดจนศึกษาวิเคราะห์ทัศนะของพระเถระในสังคมไทยในแง่มุมต่างๆ ว่ามีความเหมือนกันหรือแตกต่างกันในส่วนใดบ้าง , อย่างไร ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการเสริมสร้างความรู้ทางด้านสังโยชน์และการ เป็นการอธิบายหลักการทางพระพุทธศาสนา อันจะเป็นประโยชน์ต่อบรรดาพุทธบริษัทสืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาสังโยชน์และผลกระทบที่สัมพันธ์กับสังโยชน์

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาผลกระทบสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตในการศึกษาไว้ ๒ ด้าน ได้แก่

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา มุ่งเน้นที่จะศึกษาถึงสังโยชน์ใน คัมภีร์พระพุทธศาสนา เถรวาท ทั้งในมิติ ของ ความหมาย ประเภท และ ลักษณะ ของสังโยชน์ รวมถึง ผลกระทบที่มีความสัมพันธ์ กับสังโยชน์ ทั้งในส่วนที่ส่งเสริมสนับสนุน และสัมพันธ์ในหน้าที่ ต่าง ๆ กันของสังโยชน์ ผลกระทบที่เป็นรากฐานให้กับ สังโยชน์ ข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ รวมถึงสังโยชน์กับความเป็นพระอรหันต์คนละ ลำดับต่าง ๆ ตลอดจนศึกษาวิเคราะห์ สังโยชน์ตาม ทัศนะของพระเถระในสังคมไทย

^๕ พระธรรมธีรราชมหามุนี , ทางไปนิพพาน , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช - วิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๖๖.

^๖ พระธรรมธีรราชมหามุนี , วิปัสสนากรรมฐาน , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด , ๒๕๔๘), หน้า ๑๐.

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านบุคคล พระเถระในสังคมไทย ประกอบด้วย กลุ่มนักปราชญ์หรือพระเถระที่เน้นการนำหลักการของสังโยชน์เพื่อไปอธิบายหรือเพื่อนำไปพัฒนาการปฏิบัติธรรมของท่านมี ๕ รูปดังต่อไปนี้

๑.๓.๒.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปญฺโญ , พุทธทาสภิกขุ) วัดธารน้ำไหล (สวนโมกขพลาราม) จังหวัดสุราษฎร์ธานี

๑.๓.๒.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ปยุตฺโต) วัดญาณเวศกวัน จังหวัดนครปฐม

๑.๓.๒.๓ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภทฺโท) วัดหนองป่าพง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

๑.๓.๒.๔ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดุสิต) วัดจันทาราม (ท่าซุง) จังหวัดอุทัยธานี

๑.๓.๒.๕ พระธรรมมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิริ) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ จังหวัดกรุงเทพมหานคร

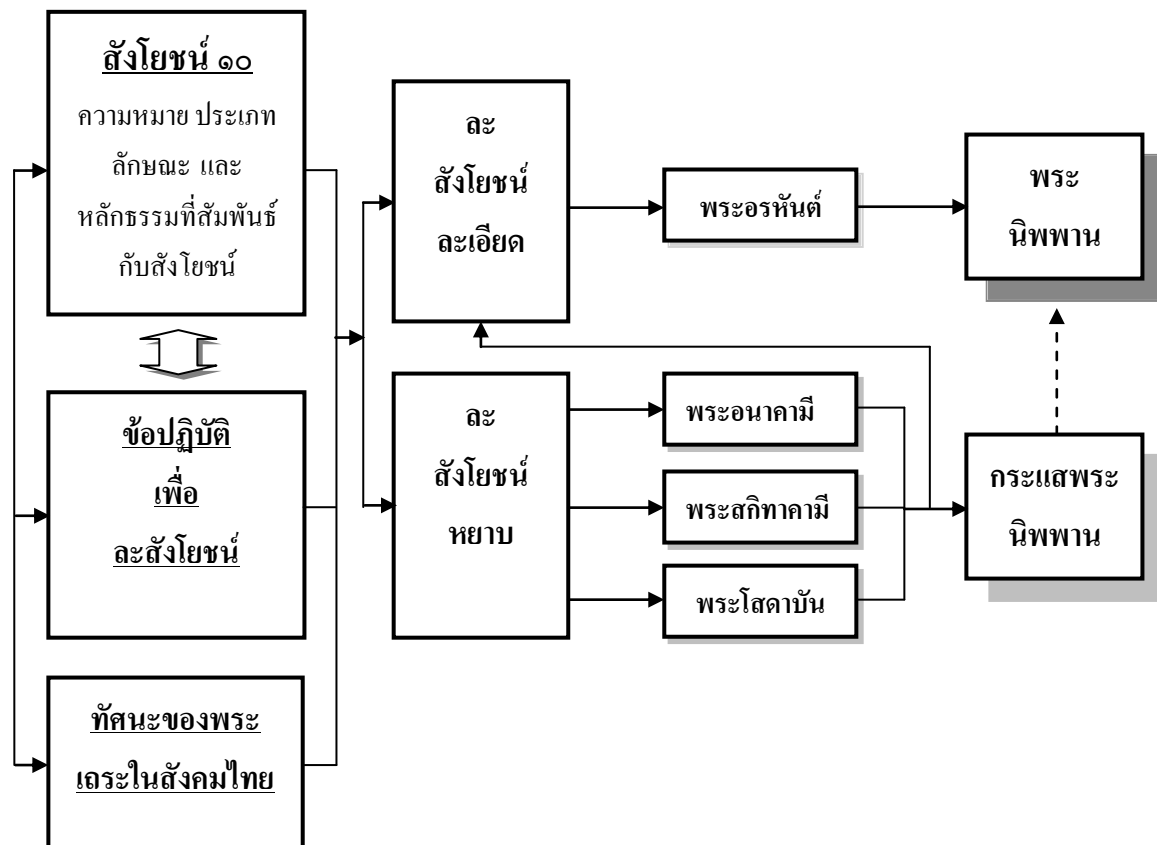
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๔.๑ ความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์เป็นอย่างไร , หลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์มีอะไรบ้าง และสัมพันธ์กันอย่างไร ?

๑.๔.๒ ข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ได้แก่อะไรบ้าง ?

๑.๔.๓ สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย เป็นอย่างไร มีความเหมือนหรือแตกต่างจากในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทหรือไม่ อย่างไร ?

๑.๕ กรอบแนวคิดในการวิจัย

๑.๖ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๖.๑ **สังโยชน์** หมายถึง กิเลสหรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสรรพสัตว์ให้ติดอยู่กับวัฏฏทุกข์หรือผูกกรรมเอาไว้กับผลของกรรม เป็นเหตุทำให้สัตว์ทั้งหลาย ต้องวนเวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสารไม่รู้จบสิ้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุสัย คือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน หากบุคคลละสังโยชน์ได้ก็จะส่งผลให้บุคคลนั้นเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาตามลำดับขั้น

๑.๖.๒ **หลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์** หมายถึง หลักธรรมต่าง ๆ ที่มีความสำคัญและมีส่วนที่เข้าไปสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสังโยชน์ ทั้งในลักษณะแบบเป็นเหตุเป็นผลเป็นปัจจัยเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน “ปฏิจสุมุปาบท” และในลักษณะของกลุ่มธรรม ที่มีส่วนส่งเสริมและสนับสนุนช่วยให้สังโยชน์มีกำลังในการผูกมัดสัตว์แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น มีอยู่ ๑๔ ประการ ได้แก่ ๑) อาสวะ ๒) โสมะ ๓) โยคะ ๔) คันถะ ๕) อุปาทาน ๖) นิ वर्ณ ๗) อนุสัย ๘) กิเลส ๙) มิจฉิตตะ ๑๐) โลภธรรม ๑๑) มัจฉริยะ ๑๒) วิปลาส ๑๓) อคติ และ ๑๔) มุถ นอกจากนั้นยังมีธรรมที่สัมพันธ์

กับสังโยชน์ในลักษณะอื่นๆ คือเป็นรากฐานให้กับสังโยชน์ ซึ่งได้แก่ชั้นทั้ง ๕ มีรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

๑.๖.๓ ข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ หมายถึง หลักการ วิธีการ รวมถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อทำลายสังโยชน์ทั้งหลายให้หมดไป ได้แก่หลักสติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ ๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ๔) ธรรมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อธิปปาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘

๑.๖.๔ พระเถระในสังคมไทย หมายถึง พระเถระ ที่นำแนวคิด และหลักการของสังโยชน์ไปใช้ในการพัฒนาการปฏิบัติของตน และเผยแพร่สั่งสอนแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย มีจำนวน ๕ รูปดังต่อไปนี้

๑.๖.๔.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปัญโญ , พุทธทาสภิกขุ) วัดธารน้ำไหล (สวนโมกขพลาราม) จังหวัดสุราษฎร์ธานี

๑.๖.๔.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตฺโต) วัดญาณเวศกวัน จังหวัดนครปฐม

๑.๖.๔.๓ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภทฺโท) วัดหนองป่าพง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

๑.๖.๔.๔ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ ญาณิสงส์) วัดจันทาราม (ท่าซุง) จังหวัดอุทัยธานี

๑.๖.๓.๕ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ จังหวัดกรุงเทพมหานคร

๑.๗ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๑ พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงเรื่อง สังโยชน์ ไว้ในหนังสือ ชื่อธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม ว่า สังโยชน์ ๑๐ ประการ นี้ เป็นเรื่องที่สำคัญมาก , สังโยชน์ แปลว่า เครื่องผูกเครื่องผูกเครื่องล่าม, เหมือนกับโซ่หรือตรวน หรือ ขี้ หรือ คา , เครื่องล่ามเครื่องผูกเครื่องจำ เรียกว่าสังโยชน์, สิ่งที่ผูกจิตใจไว้ ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะ คือ สังโยชน์ ซึ่งผูกให้ติดไว้กับสิ่งที่จะเป็น หรือทำให้เกิดทุกข์ ถ้าตัดสังโยชน์ได้หมดก็เป็นพระอรหันต์ , ถ้าตัดสังโยชน์บางส่วนได้ ก็เป็นพระอริยเจ้าที่ลดๆ รองๆ ลงมา , ถ้าตัดไม่ได้เลย เป็นปุถุชนเต็มขั้น , ถ้ามันตัดสังโยชน์ไม่ได้เสียเลย มันเป็นปุถุชนเต็มที่ สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ มันมาจากสัญชาตญาณ โดยเฉพาะสัญชาตญาณที่ยังไม่ได้รับการอบรม ปราศจากวิชาที่เท่ากับมีวิชาจึงเต็มไปด้วยความ

ทุกซ์ กิเลสทั้งหลายเป็นอย่างนี้, นี่เฉพาะกิเลสที่ละเอียดที่ประณีตที่เป็นปัญหา เรียกว่า สังโยชน์ ๑๐ ประการ^{๒๒}

๑.๗.๒ พระธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงเรื่องสังโยชน์และ ภาวะโศดาบันในฐานะ ที่เป็นการเข้าถึงกระแสพระนิพพาน ไว้ในหนังสือ พุทธธรรม ว่า คุณสมบัติของพระโศดาบันนอกจากด้านการละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นแล้วยังมีคุณสมบัติฝ่ายบวกหรือฝ่ายมีด้วย ๕ ประการ ตามหลักฐานท่านเน้นเป็นอย่างมาก ได้แก่ ศรัทธา สีล สุตะ จาคะ และปัญญา หลักข้อสุดท้ายนี้ ท่านถือว่าเป็นจุดยอดที่ยึดกุมหลักข้ออื่นๆ เข้าไว้ทั้งหมด เพราะว่าด้วยทวิญญูสามัญญตา นอกจากนี้ก็ยังมี ด้านสังกม และ ด้านความสุข เริ่มรู้จักโลกุตตรสุขที่ประณีตลึกซึ้ง ไม่ต้องอาศัยยามิสเพราะได้บรรลุนิพพานแล้วนั่นเอง

ส่วนเรื่องการเข้าถึงกระแสพระนิพพานนั้น ภาวะโศดาบันเป็น สะพานทอดไปสู่ความเข้าใจนิพพาน โดยเป็นฐานในการเข้าถึงกระแสพระนิพพาน หรือที่อรรถกถาเรียกว่าเป็น ปฐมทัศน์แห่งนิพพาน (เห็นนิพพานครั้งแรก)^{๒๓} เป็นผู้ที่มีศีลมีกัลยาณธรรม เริ่มได้ชื่อว่าเป็นอริยสาวกผู้มีสุตะ คือผู้ได้เล่าเรียนอริยธรรม รู้จักอริยธรรมหรือเป็นผู้ที่ได้ยินเสียงกู่เรียกแล้ว เป็นเบื้องต้นที่จะเรียกว่า ผู้มีการศึกษา เรียกว่าเป็นสัมปทา หรือทรัพย์ ๕ (ศรัทธา,ศีล,สุตะ, จาคะ และปัญญา) ระดับโลกีย์และพัฒนาเป็นทรัพย์ ๕ ระดับโลกุตระไปเอง^{๒๔}

๑.๗.๓ พระอาจารย์ ภัททันตะ อาสภเถระ ได้กล่าวเรื่องสังโยชน์ ไว้ในหนังสือ ชื่อ วิปัสสนาที่ปณีตีกา ว่า “สังโยชนสุ ตาว สกฺกาเยทฺธิญฺญ วิจิจฺจนา สีลพฺพตฺตปฺปมาโส อปายคฺคณียา จ กามราคะปฏิกฺขมาติ เอเต ปญฺจ ฐมฺมา ปฐฺมาญาณวชฺชมา เสสา กามราคะปฏิกฺขมา โอฟาริกา พุคฺคิญาณวชฺชมา สุขุมมา ตตฺติญาณวชฺชมา รูปราคาทโย ปญฺจปิ จตุตฺตญาณวชฺชมา เอว ” แปลว่า สังโยชน์ ๑๐ ประการนี้ โศดาปัตติมรรคประหาณสังโยชน์ได้ ๕ อย่างคือ สักกายทญฺญ ๑ วิจิจจนา ๑ สีลพพตปปมาส ๑ อปายคคณียกามราคะ ๑ อปายคคณียปฏิฆะ ๑ ส่วนที่ยังเหลืออยู่นั้น สกทาคามิมรรคสามารถประหาณได้ตามอำนาจของตนคือ กามราคะ ปฏิฆะ ที่ไม่เป็นอปายคคณียะ ชนิดที่เป็นโอฟาริกะ คือ อย่างหยาบ อนาคามิมรรคสามารถประหาณได้ตามอำนาจของตนคือ กามราคะ,ปฏิฆะที่ไม่เป็นอปายคคณียะ ชนิดที่เป็นสุขุมะ คือ อย่างประณีต อรหัตตมรรคสามารถประหาณ สังโยชน์ที่เป็นอุทมัภากิยะ ๕ ประการได้โดยเด็ดขาดโดยอำนาจของตนดังนี้

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมานุक्रमธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓**, เรียบเรียงโดย นาย พินิจ รักทองหล่อ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, พ.ศ. ๒๕๔๐), หน้า ๑๓๕-๑๔๖.

^{๒๓} สงฺกณฺ.อ. (บาลี) ๑๐๕.

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๔๐๐ – ๔๐๒.

การมรณะ-ปฏิสนธิสังโยชน์จำแนกเป็นส่วนใหญ่ได้ ๒ ประการ คือ การมรณะ , ปฏิสนธิที่เป็นอปายคมนิยะประการหนึ่ง การมรณะ, ปฏิสนธิที่ไม่เป็นอปายคมนิยะประการหนึ่ง ในประการที่ไม่เป็นอปายคมนิยะนั้น ยังจำแนกออกเป็นอีก ๒ ประการ คือ เป็นโอฬาริยะ อย่างหยาบประการหนึ่ง เป็นสุขุมอย่างประณีตอีกประการหนึ่ง การมรณะที่เป็นอปายคมนิยะนั้นคือ การอารมณ์ทั้ง ๕ มากระทบทวารทั้ง ๕ แล้ว มีความยินดีพอใจเป็นอย่างมาก จนถึงสามารถจะล่วงอกุศลกรรมบถได้ เช่นความพอใจในรูปารมณ์ที่กระทบสามารถให้กระทำการอันเป็นกามเมสุมิจนจารได้เป็นต้น ส่วน การมรณะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะชนิดที่เป็นโอฬาริยะอย่างหยาบนั้น เป็น ความพอใจในกามอารมณ์ทั้ง ๕ ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่เป็นความพอใจไม่รุนแรง เป็นความพอใจในใจพอประมาณ ประการสุดท้ายได้แก่ การมรณะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะชนิดที่สุขุมอย่างประณีตนั้นได้แก่ กามอารมณ์ทั้ง ๕ เมื่อมากระทบทวารทั้ง ๕ แล้วไม่อาจยังให้เกิด ความยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ได้ เช่นรูปารมณ์ที่กระทบจักขุทวาร แม้รูปารมณ์นั้นจะมีความสวยงามสักเพียงไร ก็ไม่สามารถทำให้เกิดความกำหนัดยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ได้

พระโศดาบันบุคคละการมรณะที่เป็นอปายคมนิยะได้โดยเด็ดขาด พระสกทาคามีบุคคละ การมรณะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะอย่างหยาบได้ พระอนาคามีบุคคละการมรณะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะอย่างประณีตได้

สำหรับพระสกทาคามีบุคคละ โดยอำนาจแห่งสกทาคามีมรรคซึ่งได้ประหณกิเลสเป็นครั้งที่ ๒ ถึงแม้ว่าไม่ได้ประหณกิเลสใด ๆ เป็นสมุจเฉทเพิ่มจากโศดาปัตติมรรคก็จริง แต่ก็ ทำให้เป็นตทังคประหณได้ คือ ทำให้เขาบางลง ฉะนั้น ความพอใจในกาม รมณ์ที่กระทบแม้ยังมีอยู่ แต่เขาบางมาก จึงประหณการมรณะที่ไม่เป็นอปายคมนิยะที่เป็นอย่างหยาบได้เด็ดขาด^{๒๕}

๑.๗.๔ พระภาสกร ภูริวฑฒโน (ภาวิไล) ได้กล่าวถึงเรื่องวิวัฒนาการของการละความโง่คือสังโยชน์ไว้ในหนังสือ “สมดุโลก สมดุโลจ สมดุลธรรม” ว่า เมื่อจะออกจากการเวียนว่ายนั้นจากสสารสิ่งที่ไม่มีชีวิต หรือ “พลังงานโง่” ที่ปราศจากความรู้ใดๆ เริ่มสั่งสมการเรียนรู้ ค่อยๆ วิวัฒนาการขึ้นมาจนกระทั่งเป็น “กึ่งชาตुरू” ๆ ก็วิวัฒนาการเป็น “ชาตुरूปฐมภูมิ” จาก “ชาตुरूปฐมภูมิ” ก็วิวัฒนาการขึ้นเป็น “ชาตुरूที่เป็นจิตของมนุษย์” จากชาตुरूที่เป็นจิตของมนุษย์ก็วิวัฒนาการขึ้นมาจนถึงที่สุดของชาตुरू คือ ชาตुरूที่เป็นอิสระสิ้นเชิง คือ “จิตของพระอรหันต์”^{๒๖}

^{๒๕} พระอาจารย์ภักทันทะอาสภเถระ , วิปัสสนาธิปนิฎฐิกา , พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒).

^{๒๖} พระภาสกร ภูริวฑฒโน (ภาวิไล), ผลิตผลคือกำลังชีวิต สมดุโลก สมดุโลจ สมดุลธรรม กฎแห่งกรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : สถานบริการเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ , ๒๕๕๐), หน้า ๕๓.

๑.๗.๕ พระมหาอำนาจ อานนุโท ได้กล่าวถึงการบรรลุลหรรณ ไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเรื่องการ บรรลุลหรรณในพระพุทธศาสนาเถรวาท ” สรุปผลการวิจัยได้ ว่า หลักธรรม (โพธิปักจียธรรม ๓๗ ประการ) และแนวทางในการปฏิบัติ (สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน) มีความสมบูรณ์อยู่แล้ว แต่ยังขาดขั้นตอนการปฏิบัติและแบบแผนในการปฏิบัติที่เป็นระบบเป็นขั้นเป็นตอน และการประเมินผลการปฏิบัติของทั้งตนเองและผู้อื่นได้ ทั้งส่วนที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม ได้เสนอแผนการปฏิบัติไว้ ๓ ระยะ คือ ระยะสั้น ระยะปานกลาง และระยะยาว พร้อมทั้งการประเมินผลการปฏิบัติทั้งของตนเองและผู้อื่นเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติและการประเมินการบรรลุลหรรณ^{๒๗}

๑.๗.๖ นันทพล โรจนโกศล ได้กล่าวถึงสังโยชน์ และ แนวคิดเรื่องขันธ ๕ ไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ขันธ ๕ กับการบรรลุลหรรณในพระพุทธศาสนาเถรวาท ” สรุปผลการวิจัยได้ว่า พระพุทธเจ้าได้ใช้แนวคิดเรื่องขันธ ๕ เป็นคำตอบเรื่องโลกและชีวิตทุกองค์ธรรมในพระพุทธศาสนาสามารถสังเคราะห์เข้ากับขันธ ๕ และการบรรลุลหรรณ คือพ้นจากการยึดมั่นในขันธ ๕ แต่ละขันธปฏิบัติกรร่วมกัน เหตุปัจจัยที่ทำให้แต่ละขันธปรากฏรวมกันอยู่เป็นส่วนหนึ่งแห่งสังขารขันธที่เรียกว่า ผัสสะเป็นปัจจัยทำให้นามขันธปรากฏชัด ขันธ ๕ เป็นอุปกรณ์หลักแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุลหรรณ ผู้บรรลุลหรรณเป็นผู้ที่สังขารขันธที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ไม่ปฏิบัติการถาวร ขันธ ๕ ในชีวิตประจำวันของผู้บรรลุลหรรณปรากฏรูปแบบเป็นพฤติกรรมทางกายและวาจา^{๒๘}

๑.๗.๗ พระมหาบุญชิต สูดโปรง ได้กล่าวถึง คุณสมบัติของ พระอรหันต์ ไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ” สรุปผลการวิจัยว่า ภาวะของนิพพานเป็นสิ่งที่มียู่และเกิดขึ้นได้จริง ดูได้จากพระอรหันต์เป็นตัวอย่าง การบรรลุลหรรณไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ ต้องอาศัยการปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน รวมทั้งการสร้างสมบารมี นอกจากนี้ คุณสมบัติของพระอรหันต์อาจจำแนกได้ ๒ ประเภท ได้แก่ คุณสมบัติทั่วไป คือ การที่จิตบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส และคุณสมบัติพิเศษเฉพาะอันมีพื้นฐานมาจากการบำเพ็ญบารมี คือการปลูกสร้างอภิญญาและปัญญา^{๒๙}

^{๒๗} พระมหาอำนาจ อานนุโท , “การศึกษาเรื่องการบรรลุลหรรณในพระพุทธศาสนาเถรวาท ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๒.

^{๒๘} นันทพล โรจนโกศล , “การศึกษาวิเคราะห์ขันธ ๕ กับการบรรลุลหรรณในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต , (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘.

^{๒๙} พระมหาบุญชิต สูดโปรง , “การศึกษาวิเคราะห์ คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๓๖.

๑.๗.๘ พระมหานรินทร์ ฐานุตโร (วรสุข) ได้กล่าวถึงเรื่องนิพพาน ไว้ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท ” สรุปผลการวิจัยได้ว่า นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ ภาวะทางจิตใจที่บรรลุถึงความจริงขั้นสูงสุด ที่ทำให้สิ่งที่ปรากฏเป็นมายา หายไป เป็นผลของการเห็นแจ้งลึกลงไปถึงพื้นฐานเป็นอนัตตาและสุญญตา เป็นการข้ามพ้นประสบการณ์ทางโลกียะ เข้าถึงโลกุตตรนิพพานซึ่งเป็นการมองโลกตามความเป็นจริง^{๓๐}

๑.๗.๙ นางสาว กานันท์ บุญวรรณ ได้กล่าวถึงเรื่องสังโยชน์ ไว้ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาอาการวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในการปฏิบัติกรรมฐาน” สรุปผลการวิจัยได้ว่า พระอริยะสามารถละวิปัสสนา ๑๒ ประการได้ตามลำดับประเภทของพระอริยะบุคคล และได้เปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างการละสังโยชน์กับการละวิปัสสนาของพระอริยะบุคคลดังนี้

พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ประการมีสัทธิกายทิฐิเป็นต้น สามารถละวิปัสสนาได้ ๘ ประการได้แก่ นิจจัญญวิปัสสนา (ความหมายรู้คลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง), อตตัญญวิปัสสนา (ความหมายรู้คลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าอัตตา), นิจจิตวิปัสสนา (ความคิดคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง), อตตจิตวิปัสสนา (ความคิดคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าอัตตา), นิจทิฐวิปัสสนา (ความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง), อตตทิฐวิปัสสนา (ความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าอัตตา), สุขทิฐวิปัสสนา (ความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่งามว่างาม) และ สุขจิตวิปัสสนา (ความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่งามว่างาม)

พระสกิทาคามี ทำสังโยชน์ในเรื่องกามราคะและภริษะได้เบาบางลงแต่ยังละไม่ได้หมด ส่วนความวิปัสสนานั้นละได้เท่ากับพระโสดาบัน

พระอนาคามี ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อคือ กามราคะ และ ภริษะ สามารถละวิปัสสนาได้อีก ๒ ข้อได้แก่ สุกัญญวิปัสสนา (ความหมายรู้คลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่งามว่างาม) และ สุขจิตวิปัสสนา (ความคิดคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่งามว่างาม)

พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ข้อ สามารถละวิปัสสนาอีก ๒ ข้อที่เหลือได้ด้วยได้แก่ สุขัญญวิปัสสนา (ความหมายรู้คลาดเคลื่อนในสิ่งที่ทุกข์ว่าสุข) และ สุขจิตวิปัสสนา (ความคิดคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ทุกข์ว่าสุข) กล่าวคือสามารถละวิปัสสนาได้ทั้งหมด ๑๒ ข้อ^{๓๑}

^{๓๐} พระมหานรินทร์ ฐานุตโร (วรสุข), “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๕.

^{๓๑} นางสาวกานันท์ บุญวรรณ , “การศึกษาอาการวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในการปฏิบัติกรรมฐาน ”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒, หน้า ๒๓.

จากการทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องไม่มีงานวิจัย ที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์สังโยชน์ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยตรง ดังนั้น เพื่อเป็นการสร้างเสริม ความเข้าใจที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น และเป็นการวิเคราะห์สังโยชน์โดยเฉพาะ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาในเรื่องสังโยชน์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ให้ละเอียดต่อไป

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๘.๑ ศึกษา ข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ จาก คัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ เพื่อให้ทราบถึงหลักการ และแนวคิดสำคัญ ๆ ที่เกี่ยวกับสังโยชน์ ในแง่มุมต่าง ๆ เพื่อเป็นการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของสังโยชน์ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเอาไว้เป็นหลักฐานปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

๑.๘.๒ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) คือ วรรณคดี ฎีกา อนุฎีกา ปรณวิเสส รวมถึงตำราและเอกสารงานวิจัย ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ เพื่อเป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมจากในพระไตรปิฎกให้มีความละเอียดชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๑.๘.๓ ศึกษา ข้อมูล จาก หนังสือ งานนิพนธ์ และบทบรรยาย ตลอดจนผลงานที่เกี่ยวข้องของพระเถระ ในสังคมไทย ทั้ง ๕ รูปคือ พระธรรมโกศาจารย์ (หลวงปู่พุทธทาสภิกขุ) พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต) พระโพธิญาณเถร (หลวงปู่ชา สุภัทโท) พระราชพรหมยาน (หลวงปู่ญาณิสงส์) และพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ที่ได้กล่าวถึงสังโยชน์ในแง่มุมต่าง ๆ เพื่อให้ทราบถึง แนวทาง ของท่านเหล่านั้น ในการนำเอาหลักการ และแนวคิดเรื่องสังโยชน์ไปพัฒนาการปฏิบัติและอธิบายการสอนให้พุทธศาสนิกชนได้มีความรู้ และความเข้าใจในเรื่องสังโยชน์

๑.๘.๔ ประมวล สังเคราะห์ และวิเคราะห์ ข้อมูลให้เห็น ทิศทาง อย่างชัดเจน ถึงหลักการและแนวคิดเรื่องสังโยชน์ รวมถึงความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์ ตลอดจนหลักธรรมที่มีความสำคัญ และมีส่วนสัมพันธ์กับสังโยชน์ ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทยทั้ง ๕ ท่านเหล่านั้น ว่ามีความสอดคล้อง หรือแตกต่างไปจากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ใน คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทหรือไม่ อย่างไร

๑.๘.๕ สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๕.๑ ทำให้ทราบความหมาย ประเภท และลักษณะ ของสังโยชน์ และหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์

๑.๕.๒ ทำให้ทราบหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์

๑.๕.๓ ทำให้ทราบหลักการและแนวทางในการสอนเรื่อง สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย

บทที่ ๒

สังโยชน์และหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์

ในบทนี้ ผู้วิจัย นำเสนอ ความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์ รวมถึงหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์ โดยได้วางกรอบในการศึกษาไว้ ๔ หมวด ดังนี้คือ (๑) ความหมายของสังโยชน์ (๒) ประเภทของสังโยชน์ (๓) ลักษณะของสังโยชน์ (๔) หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา ตามลำดับ โดยจะชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างทางความหมาย ขององค์ธรรมแต่ละประเภทของสังโยชน์ และความแตกต่างของประเภทของสังโยชน์ที่มีชื่อเรียกที่แตกต่างกัน ในแต่ละหมวดทั้งตามแนวพระสูตรและตามแนวอภิธรรม รวมถึงศึกษาหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์ในลักษณะต่าง ๆ กัน พร้อมทั้งขยายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาเพื่อให้เกิดความชัดเจนในเนื้อหามากยิ่งขึ้น

๒.๑ ความหมายของสังโยชน์

งานวิจัยนี้ จะนำเสนอ ความหมายของสังโยชน์ทั้งตามรูปศัพท์และความหมายตามอรรถหรือสภาวะดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์

คำว่าสังโยชน์ มาจากภาษาบาลี แยกศัพท์ดังนี้คือ

ส (พร้อม, ท่วม) + ยฺช ธาตุ (ประกอบ, ผูก) + ย = อน ปัจจัย

ประกอบศัพท์เป็น สยฺชน แปลง อุ ที่ ย เป็น โอ

ได้รูปศัพท์ว่า สโยชน มีรูป นปฺงสกลิงค์^๑

ตามหลักไวยากรณ์ มีรูปเป็น สโยชน เมื่อประกอบรูปคำเป็นภาษาไทย ได้รูปคำว่า “สังโยชน์” มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า การประกอบพร้อมหรือ “การผูกมัด” ใช้เป็นชื่อของกิเลสตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา มีรูปวิเคราะห์ว่า สโยเชติ พนฺชติติ สโยชน กิเลสที่ผูกใจสัตว์

^๑ พระอัครวงศาจารย์, สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา รุชาทิฉก รุชาทิฉก , แปลโดยมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๓), หน้า ๒๘๕.

โลก (สํ ๒๒ หน้า ๒๒) ราชทูตในความหมายว่า ประกอบ ๒๒ ปัจจัย, พฤทธิ ๒๒ เป็น โธ, แปลง ๒๒ เป็น ๒๒) ๒๒ เขียนได้ ๒๒ แบบคือ สังโยชน์ สัญโญชน์ หรือ สังโยชน์ ก็ได้

๒.๑.๒ ความหมายตามอรรถหรือสถานะ

คัมภีร์พระไตรปิฎกให้ความหมาย สังโยชน์ ว่า หมายถึง เครื่องผูกพันน้อยใหญ่^๒ เป็นธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์^๓ คัมภีร์อรรถกถาให้ความหมายเอาไว้ว่า เป็นเครื่องผูกพันสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ (คือภพ) ที่แล้วด้วยวิญญะทุกข์^๔ เป็นเครื่องพันชนากา^๕ เพราะสังโยชน์เหล่านี้ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ อีกนัยหนึ่งย่อมเชื่อมภพไว้ด้วยภพ^๖ รวมถึงการผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรมและวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยลำดับของ ภพ ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณ ฐิติ และสัตตาวาส เป็นต้น^๗ และยิ่งไปกว่านั้น สังโยชน์ ก็ยังสามารถยังสัตว์ให้จมลงในวิญญะได้ด้วย^๘

^๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๔๒.

^๓ อัง.นกก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๕๐๑, อัง.นกก. (บาลี) ๒๒/๔๓/๒๕, พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๕๕/๔๕๕, พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๖๕๕/๕๕.

^๔ อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๑.

^๕ ที.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๕๕/๑๐๗.

^๖ พุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๒๖๕/๓๖.

^๗ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๕/๑๐๑.

^๘ พุ.อติ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓/๑๑๑.

^๙ พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๒/๓๘๐.

สังโยชน์นี้จัดเป็นกิเลสที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นหมวดหมู่ โดยแสดงเป็นหมวด ๓^{๑๐} บ้าง แสดงเป็นหมวด ๗^{๑๑} บ้าง แสดงเป็นหมวด ๑๐^{๑๒} บ้าง โดยเรียงลำดับตามความหยาบและละเอียดของกิเลสแต่ละประเภท และในแต่ละหมวดเองก็มีชื่อกิเลสทั้งที่เหมือนกันและต่างกันไป

นอกจากนี้ในคัมภีร์รุ่นต่อมาก็ยังนิยามความหมายของสังโยชน์เอาไว้ โดยมีความหมายต่างกันไป ดังนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมคค์ พระพุทธโฆษาจารย์ ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นเครื่องประกอบกรรมไว้กับผลแห่งกรรม เหตุประกอบไว้ซึ่งขันธสันดานในปรโลก ให้เนื่องกันกับขันธสันดานในอิธโลก^{๑๓}

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏทุกข์ได้ เหมือนหนึ่งเชือกที่ผูกโยงสัตว์หรือวัตถุสิ่งของไว้ไม่ให้หลุดไป ดังมีวจนัตถะแสดงว่า “สสังโยชนติ พนฺธนํ ตีติ = สสังโยชนานิ” แปลว่าธรรมเหล่าใด ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ฉะนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า สังโยชน์ ตามธรรมดาในสันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้น ย่อมมีธรรมชาติชนิดหนึ่ง ที่เปรียบเสมือนเส้นเชือกใหญ่ ๑๐ เส้นด้วยกัน ซึ่งทำการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดพ้นไป จากกองทุกข์ได้ เชือก ๑๐ เส้นเหล่านี้ได้แก่สังโยชน์นี้เอง และในบรรดาเชือก คือ สังโยชน์ทั้ง ๑๐ เส้นเหล่านี้ ถ้าหากว่าเส้นหนึ่งเส้นใดมีอาการตึงขึ้นแล้ว สังโยชน์เส้นนั้นก็จะนำสัตว์นั้นให้ไปเกิดในภูมิที่เกี่ยวกับสังโยชน์นั้น ๆ โดยอาศัยกรรมที่สัตว์นั้น ๆ กระทำขึ้น^{๑๔}

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๔-๒๗๕/๒๐๖, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๔-๒๗๕/๑๑๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๑/๕, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อ.ท. (บาลี) ๒๐/๕๕/๑๒, อ.ท. (ไทย) ๒๔/๗๖/๑๓๐, อ.ท. (บาลี) ๒๔/๗๖/๕๓, พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๒, พ.พ. (บาลี) ๒๕/๑๐/๖, พ.พ. (ไทย) ๓๑/๕๖/๕๑, ๒/๔๑๖, ๓/๔๑๘, พ.พ. (บาลี) ๓๑/๕๖/๓, ๒-๓/๕, อ.วิ. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๖/๒๖๐, ๑๐๑๓/๒๖๒, ๑๒๖๑/๓๒๐, ๑๒๖๘/๓๒๑, อ.วิ. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๖/๑๕๒, ๑๐๑๓/๑๕๓, ๑๒๖๑/๑๕๒, ๑๒๖๘/๑๕๒, อ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๕/๕๗๒, อ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๑๕/๒๕๖, พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๕๖/๒๕๐.

^{๑๑} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๘, ที.ป. (บาลี) ๑๑/๓๓๒/๑๕๖, อ.ส.ต. (ไทย) ๒๓/๘-๑๐/๑๔-๑๖, อ.ส.ต. (บาลี) ๒๓/๘-๑๐/๕-๖.

^{๑๒} ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ที.ป. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๑๔๗, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๐/๑๐๖, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๘๐/๕๖-๕๗, อ.ท. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อ.ท. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๑, อ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๕๕๒, อ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๐/๒๖๔.

^{๑๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๖๖๕.

^{๑๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพวิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๒.

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้อย่างเข้าใจได้ง่ายว่า สังโยชน์ แปลว่า เครื่องผูก, เครื่องล่าม, เหมือนกับโซ่หรือตรวน หรือ ขี้ด หรือ คา , เครื่องล่ามเครื่องผูกเครื่องจํา, สิ่งที่ยึดติดใจไว้ ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะ กล่าวคือผูกให้ ติดไว้กับสิ่งที่จะเป็นทุกข์, สิ่งที่จะทำให้เกิดทุกข์มันมีสังโยชน์ผูกติดไว้กับสิ่งนั้น เป็นสิ่งผูกพันเต็มตัวอย่างพร้อมพรั่ง คือผูกพันไว้กับโลก ให้ติดอยู่กับโลก และผูกเข็ญ จิตใจสัตว์ไว้อย่างยิ่งโดยที่ไม่รู้สึกตัว คนเราจะถูกผูกมัดตรึงอยู่ด้วยสิ่งที่เรียกว่า สังโยชน์, สิ่งใดที่ผูกมัดจิตใจได้ สิ่งนั้นเรียกว่าสังโยชน์ , แล้วสิ่งที่ผูกมัดจิตใจได้นั้นคือความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู ของกู^{๑๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ในเชิงวิชาการไว้ว่า สังโยชน์ แปลตามศัพท์ว่าเครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออภิสลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏฏ์เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ^{๑๖}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ได้กล่าวถึงความหมายของสังโยชน์ว่าเป็นเครื่องผูกคนให้วนอยู่ในวัฏฏสงสาร ผูกให้คนทั้งหลายพากันเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร ยิ่งไปกว่านั้นสังโยชน์ยังเป็นเครื่องพาดุม เป็นเครื่องพาด เป็นเครื่องผูกมัด เป็นเครื่องร้อยรัดสรรพสัตว์ให้ติดอยู่ ให้จมอยู่ให้วนเวียนอยู่ในกองทุกข์ ในวัฏฏสงสาร ทำให้คนไม่เห็นช่องทางแห่งมรรค ผล นิพพานได้^{๑๗}

ริส เดวิส และ วิลเลียมส์ สตีเด (T.W.RHYS DAVIDS & WILLIAM STEDE) ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นกิเลส เครื่องผูกมัด โดยเฉพาะสังโยชน์ที่ผูกมัดสัตว์ไว้ให้อยู่ในกองแห่งการเวียนว่ายตายเกิด หรือสังสารวัฏ^{๑๘}

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓**, เรียบเรียงโดย นาย พินิจ รักทองหล่อ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, พ.ศ. ๒๕๔๐), หน้า ๔๓๑-๔๓๒.

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

^{๑๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป .ธ.๘), **เพชรในดวงใจ** , พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๕), หน้า ๓-๔.

^{๑๘} “bond, fetter especially the fetters that bind man to the wheel of transmigration”, T.W.Rhys Davids & William Stede, **Pali-English Dictionary**, (India : Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1997) p.656.

หนังสือ คู่มือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์และประมวลข้อธรรม

(Buddhist Dictionary Manual of Buddhist Terms and Doctrines) พระญาณดิลก ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า คือกิเลสที่ผูกสัตว์เอาไว้ในวัฏสงสาร^{๑๙}

หนังสือ พุทธจิตวิทยาทางปรัชญา “คู่มือค้นคำศัพท์พระอภิธรรม” (The Philosophical Psychology of Buddhism “A Comprehensive Manual of Abhidhamma”) ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ว่า เป็นอกุศลเจตสิกที่ผูกมัดสัตว์เอาไว้ในสังสารวัฏ^{๒๐}

หนังสือ พระพุทธอภิธรรม วิทยาศาสตร์ ขั้นสูง (Buddha Abhidhamma Ultimate Science) ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ไว้ว่า เป็นตัวผูก, เทียมสัตว์ไว้กับกงล้อแห่งสังสารวัฏ และวัฏฏะทุกข^{๒๑}

หนังสือพจนานุกรมพระพุทธศาสนาฉบับประชาชน (A Popular Dictionary of Buddhism) ได้ให้ความหมายของสังโยชน์ว่า สังโยชน์มีอยู่ ๑๐ ประการซึ่งคอยผูก, เทียมสรรพสัตว์ไว้กับกงล้อแห่งภพ^{๒๒}

หนังสือคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ได้อธิบายความหมายของสังโยชน์ไว้ อย่างชัดเจนว่าเป็นเครื่องกีดขวางทางไปสู่พระนิพพาน เป็นธรรมชาติที่เป็น เครื่องผูกเครื่องประกอบไว้ในภพ ซึ่งเป็นอกุศลเจตสิกที่ประกอบกับ อกุศลจิต ซึ่งทำให้สัตว์ต้องท่องเที่ยวในภูมิต่าง ๆ มีอบายภูมิ ๔ เป็นต้น ต้องมีการละคือ จันท์ ๕ เป็นทุกขหนัก เป็นเครื่องกีดขวางทางไปสู่ความพ้นทุกข์ ซึ่งจะต้องทำลายเสียให้สิ้น ^{๒๓} สังโยชน์ ทั้ง ๑๐ นี้ ย่อมประกอบสัตว์ไว้ผูกสัตว์ไว้ให้ตกอยู่ใน

^{๑๙} “Samyojana : Fetters, There are 10 fetters tying beings to the wheel of existence”, Nyanatiloka, **Buddhist Dictionary Manual of Buddhist Terms and Doctrines**, Fourth Revised Edition edited by Nyanaponika, Fourth Revised Edition, (Sri Lanka : Frewin & Co.,Ltd, 1988), p.89.

^{๒๐} “The Fetters are unwholesome mental factors which bind beings to the round of existence”, Bhikkhu Bodhi, **The Philosophical Psychology of Buddhism “A Comprehensive Manual of Abhidhamma”**, Second edition, (Kuala Lumpur : Majujaya Indah Sdn Bhd, 1999), p.269.

^{๒๑} “Samyojana, means fetter that binds beings to the wheel of existence and to the rounds of misery”, Dr.Mehm Tin Mon, **Introducing the Higher Teachings of the Buddha Buddha Abhidhamma Ultimate Science**, (Malaysia : Ven Hui Xin (Fo Guang Shan), 2002), p.268.

^{๒๒} “Fetters, There are Ten Fetters binding beings to the Wheel of becoming”, Christmas Humphreys, **A Popular Dictionary of Buddhism**, Second edition, (USA : Curzon Press Ltd, 1976), p.167.

^{๒๓} พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมโล), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : แผนกเรียนพระไตรปิฎกวัดเพลงวิปัสสนา, ๒๕๒๒.), หน้า ๖๘๕.

อำนาจ ให้นำไปสู่ ภพน้อย ภพใหญ่ มีแต่ทุกข์ ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นนามธรรมฝ่ายอกุศลที่ก่อกิดขวางหนทางไปสู่พระนิพพานไว้^{๒๔}

จากการศึกษาความหมายของสังโยชน์พบว่า สังโยชน์มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า การประกอบพร้อมหรือ “การผูกมัด” ใช้เป็นชื่อของกิเลสตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา สามารถเขียนได้ ๓ แบบคือ สังโยชน์ สัตถ์โยชน์ หรือ สังโยชน์ ก็ได้ ส่วนความหมายตามอรรถะหรือสถานะ ในพระไตรปิฎก ให้ความหมายว่า เครื่องผูกพันน้อยใหญ่ เป็นกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ หรือธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ อรรถกถาว่าเป็นเครื่องผูกพันสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ (คือภพ) ที่แล้วด้วยวิญญูทุกข์ เป็นเครื่องพันนาการ เพราะสังโยชน์เหล่านี้ ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ เชื่อมภพไว้ด้วยภพ รวมถึงการผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรมและวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยลำดับของ ภพ ในภพ กำเนิด คติ วิญญูญาณ ฐิติ และสัตตवास ยังสัตว์ให้จมลงในวิญญูได้ด้วย ส่วนความหมายจาก คัมภีร์รุ่นต่อมา รวมถึงจากทัศนะของ พระเถระต่าง ๆ หมายถึง เครื่องประกอบกรรมไว้กับผลแห่งกรรม เป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจากวิญญูทุกข์ เป็นเครื่องล่าม เหมือนโซ่หรือตรวน ชื่อ คา เครื่องผูกเครื่องจำ เป็นสิ่งที่ผูกจิตใจไว้ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวิญญู เป็นกิเลส หรืออกุศลเจตสิกที่เป็นเครื่องผูกมัดเทียมสรรพสัตว์ไว้ให้อยู่ในกงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด หรือสังสารวัฏ เป็นเครื่องพาหุมน เครื่องพาวน เป็นเครื่องกิดขวางทางไปสู่พระนิพพาน ทำให้คนไม่เห็นช่องทางแห่งมรรค ผล นิพพาน

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ความหมายของสังโยชน์นี้ ไม่ว่าจะตามรูปศัพท์ หรือตามอรรถะ ก็ตามนั้น เมื่อแปลออกมาแล้วต่างมีความหมายที่ ครอบคลุมอยู่ใน ๓ ประเด็น ได้แก่ ๑) ผู้กระทำ ๒) ผู้ถูกกระทำ และ ๓) ผลของการกระทำ (ผู้กระทำ + ผู้ถูกกระทำ + ผลของการกระทำ) ดังต่อไปนี้

๑) ผู้กระทำ กล่าวถึงอุปกรณ์หรือเครื่องมือต่าง ๆ ที่เป็นตัวกระทำ เช่น เครื่องผูก เครื่องมัด เครื่องเทียม เครื่องเชื่อม เครื่องประกอบ เครื่องล่าม โซ่ ตรวน ชื่อ คา เครื่องผูกของจำ เครื่องพาหุมน เครื่องพาวน เครื่องกิดขวาง เครื่องพันนาการ รวมไปถึงกิเลส อกุศลเจตสิก เป็นต้น

๒) ผู้ถูกกระทำ กล่าวถึงผู้ที่ถูกอุปกรณ์หรือเครื่องมือดังกล่าวแล้วในข้อ ๑) เหล่านั้น กระทำ เช่น สัตว์ทั้งหลาย ใจสัตว์ บุคคล จิตใจ และมนุษย์ (คน) เป็นต้น

๓) ผลของการกระทำ กล่าวถึงผลที่เกิดขึ้นภายหลังจากการถูกกระทำนั้น ในที่นี้ได้แก่ ทุกข์ ฆ (คือภพ) วิญญูทุกข์ ภพ กำเนิด คติ วิญญู กิเลส กงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด (round of existence) และสังสารวัฏ

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๗.

ดังนั้น สัมผัสเมื่อถูกแปลความหมายออกมาแล้วย่อมได้ใจความจำกัดอยู่ในขอบเขตของประเด็นดังกล่าวทั้ง ๓ ประเด็นนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามเพื่อให้เห็นให้ชัดเจนยิ่งขึ้นขอให้ศึกษาจากตารางแสดงความหมายของสัมผัสดังต่อไปนี้

ตาราง ๒.๑ แสดงความหมายของสัมผัส

	ผู้กระทำ	ผู้ถูกระทำ	ผลของการกระทำ
๑	เครื่องผูก เครื่องมัด	สัตว์ทั้งหลาย	ทุกข์
๒	เครื่องเทียม	ใจสัตว์	รถ (คือภพ)
๓	เครื่องเชื่อม เครื่องประกอบ	บุคคล	วิญญูทุกข์
๔	เครื่องล่าม โซ่ ตรวน ชื่อ คา	จิตใจ	ภพ
๕	เครื่องผูกจองจำ	มนุษย์ (คน, สัตว์)	กำเนิด คติ
๖	เครื่องพาหุมน เครื่องพาวน	สัตว์ทั้งหลาย	วิญญูสงสาร
๗	เครื่องกีดขวาง	สัตว์ทั้งหลาย	กิเลส
๘	เครื่องพันธนาการ	สัตว์ทั้งหลาย	กงล้อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด (round of existence)
๙	กิเลส อกุศลเจตสิก	สัตว์ทั้งหลาย	สังสารวัฏ

บทสรุปที่ได้จากการศึกษาวิจัยคัมภีร์ต่าง ๆ ในขั้นนี้ ผู้วิจัยมีทัศนะว่า สัมผัส ย่อมหมายถึง “เครื่องพันธนาการล่องหน (Invisible Fetters) ซึ่งเกี่ยวโยงสัตว์ทั้งหลายเอาไว้โดยไม่ให้เห็นและไม่ให้รู้สึกตัว เป็นเหตุให้สัตว์เหล่านั้นต้องกลับมาเวียนว่ายอยู่ในภพทั้ง ๓ ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรุภพ อย่างไม่มีวันจบสิ้น (Infinity) ตราบใดที่ยังไม่ได้ เรียนรู้วิธี ปลดเครื่องพันธนาการเหล่านั้นออก”

๒.๒ ประเภทของสัมผัส

สัมผัสจากหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎก และอรรถกถา แสดงไว้โดย จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) จำแนกตามลักษณะที่เป็น รูปธรรม และนามธรรม ๒) จำแนกตามนามธรรมอย่างเดียวและ ๓) จำแนกตามการให้ผลของสัมผัส ดังนี้

๒.๒.๑ จำแนกตามลักษณะที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม

ก) **สังโยชน์ที่เป็นรูปธรรม** คือ คิหิสังโยชน์ (สังโยชน์ของคฤหัสถ์) หมายถึง ความผูกพันของคฤหัสถ์ ๓ คือความใคร่ในบริวารของคฤหัสถ์อื่นได้แก่ ทรัพย์สมบัติ บุตร ภรรยา ข้าทาส บริวาร และกามคุณ ๕ ประการ อันเป็นเหตุผูกพันและรักใคร่^{๒๕} เป็นเครื่องห่วงเหนี่ยวคฤหัสถ์ เครื่องผูกมัดคฤหัสถ์ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏะทุกข์^{๒๖} ดังที่วัจจโคตรปริพาชกได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า

“ข้าแต่ท่านพระโคตม คฤหัสถ์บางคน ผู้ยังละสังโยชน์ของคฤหัสถ์ไม่ได้ หลังจากตายแล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ มีอยู่หรือ” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “วัจจ คฤหัสถ์ที่ยังละสังโยชน์ของคฤหัสถ์ไม่ได้หลังจากตายแล้วย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ไม่มีเลย”^{๒๗}

ข) **สังโยชน์ที่มีลักษณะเป็นนามธรรม** แบ่งออกเป็นหมวดต่าง ๆ คือ สังโยชน์ ๓ ประการ สังโยชน์ ๗ ประการ และ สังโยชน์ ๑๐ ประการ ท่านจำแนกไว้ดังนี้

สังโยชน์ ๓ ประการ^{๒๘} ได้แก่

๑) **สัkkายทิฏฐิ** หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน

๒) **วิจิกิจฉา** หมายถึง ความลังเลสงสัย

๓) **สัสสพตปรัมมาส** หมายถึง ความถือมั่นศีลพหุ

สังโยชน์ทั้ง ๓ ประการนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค อธิบายความหมายเพิ่มเติมแต่ละองค์ธรรมว่า สัkkายทิฏฐิ หมายถึงความเห็นในกาย เช่น รูป เป็นต้นว่ามีอยู่ หรือว่าความเห็นในกาย อันมีอยู่ มีวัตถุ ๒๐ ประการว่า “ย่อมพิจารณาเห็นรูปว่าเป็นตัวตน” วิจิกิจฉา หมายถึง การพิจารณาเลือกเฟ้นอยู่ ย่อมเกิดความสงสัย คือไม่สามารถที่จะตกลงใจได้ เพราะธรรมชาติอันนี้ มีวัตถุ ๘ ประการเป็นต้นว่า “ย่อมสงสัยในพระศาสดา” สัสสพตปรัมมาส หมายถึง การที่บุคคลลุ่มลุ่ม, ยึดติดยึดด้วย วัตรด้วย การยึดถืออย่างผิดปรกติเป็นต้นว่า “บางคนในโลกนี้ ลุ่ม

^{๒๕} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๘๖/๑๔๔.

^{๒๖} สมาน บุญอารักข์, **พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์คัมภีร์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสาส์น, ๒๕๒๖), หน้า ๖๕.

^{๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๖/๒๑๗-๒๑๘, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๖/๑๓๐.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๔-๒๓๕/๒๐๖, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๓๔-๒๓๕/๑๑๐, ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑, ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๒๑/๕, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อ.ท. (บาลี) ๒๐/๕๕/๑๒, อ.ท. (ไทย) ๒๔/๓๖/๑๓๐, อ.ท. (บาลี) ๒๔/๓๖/๕๓, พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๒, พ.พ. (บาลี) ๒๕/๑๐/๖, พ.พ. (ไทย) ๓๑/๕๖/๕๑, ๒/๔๑๖, ๓/๔๑๘, พ.พ. (บาลี) ๓๑/๕๖/๓, ๒-๓/๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๖/๒๖๐, ๑๐๑๓/๒๖๒, ๑๒๖๑/๓๒๐, ๑๒๖๑/๓๒๑, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๖/๖, ๑๐๑๓/๑๕๓, ๑๒๖๑/๑๕๒, ๑๒๖๑/๑๕๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๕/๕๓๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๑๕/๒๕๖, พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๕๖/๒๕๐.

คลำ, ยึดติดดูบลคลำสิดพรตว่า หมคจคได้ด้วยสิด ด้วยวัตร ด้วยสิดพรต , ทิฐิความเห็นไปข้างทิฐิมีลักษณะอย่างนี้^{๒๕}

นอกจากนี้ ในอรรถกถาัมชณินิกาย มูลปัณณาสก์ ยังได้นิยามความหมายของสังโยชน์ ๓ ประการเพิ่มเติมไปอีกว่า เป็นเครื่องผูก ๓ อย่างที่ประกอบชั้น คติ และภพ เป็นต้นเข้ากับชั้น คติ และภพเป็นต้น หรืออีกนัยหนึ่ง คือย่อมประกอบกรรมเข้ากับผล^{๒๖}

สังโยชน์ ๗ ประการ^{๒๗} ได้แก่

- ๑) อนุยสังโยชน์^{๒๘} หมายถึง สังโยชน์คือความยินดี
- ๒) ปฏิณสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความยินร้าย
- ๓) ทิฏฐิสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความเห็นผิด
- ๔) วิจิกิจฉาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความลังเลสงสัย
- ๕) มานสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความถือตัว
- ๖) ภวราคสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความติดใจในภพ
- ๗) อวิชาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความไม่รู้แจ้ง^{๒๙}

สังโยชน์ ที่มีลักษณะเป็นนามธรรมอีกหมวดหนึ่ง ตามนัยอภิธรรม^{๓๐} พบหลักฐานปรากฏอยู่ในคัมภีร์ธัมมสังคณี หมวดสัญญาชนโคจณกะ และในคัมภีร์วิวัฏฐกะ หมวดทสกนิตเทศ ทานแสดงไว้ว่ามีอยู่ ๑๐ ประการ ได้แก่

- ๑) กามราคสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความกำหนัดในกาม
- ๒) ปฏิณสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความกระทบกระทั่งในใจ
- ๓) มานสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
- ๔) ทิฏฐิสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความเห็นผิด
- ๕) วิจิกิจฉาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความสงสัย
- ๖) สลัปปตปรามาสสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความถือมั่นสิดพรต
- ๗) ภวราคสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความติดใจปรารภในภพ

^{๒๕} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๓๖๓/๒๕๔, ม.น.อ. (ไทย) ๑/๑๑/๑๓๕.

^{๒๖} ม.น.อ. (ไทย) ๑/๘๒/๔๒๖.

^{๒๗} อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๘/๑๔, ๑๐/๑๖, อ.ส.ต.ก. (บาลี) ๒๓/๘/๕, ๑๐/๖.

^{๒๘} อนุยสังโยชน์ หมายถึงกามราคสังโยชน์, อ.ส.ต.ก.อ. (บาลี) ๓/๘/๑๖๐.

^{๒๙} อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๘-๑๐/๑๔-๑๖, อ.ส.ต.ก. (บาลี) ๒๓/๘-๑๐/๕-๖.

^{๓๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๘/๒๘๕, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๑๘/๑๖๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๕/๖๒๐,

อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๖๕/๒๗๔.

๘) อิสตาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความริษยา

๙) มัจฉริยสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความตระหนี่

๑๐) อวิชาสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์คือความไม่รู้

๒.๒.๒ จำแนกตามนามธรรมอย่างเดียว

พระพุทธเจ้า ทรง แสดง สังโยชน์ไว้อีกหมวดซึ่งมีองค์ธรรม ๑๐ ประการ ตามสูตรต้นตภาชนียันัย จำแนกออกตามนามธรรมอย่างเดียว แต่ แบ่งออกเป็นองค์ธรรม ๒ ระดับ ตามความหยาบ และละเอียด ของกิเลส คือ โอรัมภาคิยสังโยชน์ และ อุทหมภาคิยสังโยชน์ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ก) โอรัมภาคิยสังโยชน์ ^{๓๕} หมายถึง ธรรมที่มดสัตว์ไว้กับทุกข์เบื้องต้น อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายว่า เป็นสังโยชน์ส่วนเบื้องต้น ทำให้ถือปฏิสนธิในกามภพเท่านั้น ^{๓๖} เป็นเครื่องผูกพันไม่ให้เกิดในภูมิสุทธาวาสชั้นสูง ^{๓๗} มีอยู่ ๕ ประการได้แก่

๑) สักกายทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน

๒) วิจิกิจจา หมายถึง ความลัษณสังสัย

๓) สลัพพตปรามาส หมายถึง ความถ้อยมั่นศีลพรต

๔) กามฉันทะ หมายถึง ความกำหนัดในกามคุณ

๕) พยาบาท หมายถึง ความคิดร้าย

ข) อุทหมภาคิยสังโยชน์ ^{๓๘} หมายถึง ธรรมที่มดสัตว์ไว้กับทุกข์เบื้องสูง มีอยู่ ๕ ประการได้แก่

๑) รูปราคะ หมายถึง ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๑๔, ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๐/๑๐๖, ตี.ม. (บาลี) ๑๕/๑๘๐/๕๖-๕๗, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๕๕๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๐/๒๖๔.

^{๓๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๖๒/๓๓๓.

^{๓๗} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๕๕/๑๐๘.

^{๓๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๑๔, ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/๑๐๖-๑๐๗, ๓๑๑/๒๐๓, ๔๖๑-๔๗๐/๒๘๐, ๕๘๗-๕๙๖/๓๕๕, ๖๔๑-๖๕๐/๓๕๘, ๖๕๕/๓๖๗, ๗๔๕-๗๕๘/๓๗๒, ๘๐๓-๘๑๒/๓๗๕, ๘๘๕-๘๙๘/๔๒๗, ๙๖๗-๙๗๖/๔๕๑, ตี.ม. (บาลี) ๑๕/๑๘๑/๕๗, ๓๑๑/๑๒๑, ๔๖๑-๔๗๐/๑๖๘-๑๖๙, ๕๘๗-๕๙๖/๒๑๒, ๖๔๑-๖๕๐/๒๑๓-๒๑๔, ๖๕๕/๒๑๗-๒๑๘, ๗๔๕-๗๕๘/๒๑๙, ๘๐๓-๘๑๒/๒๒๑, ๘๘๕-๘๙๘/๒๕๕, ๙๖๗-๙๗๖/๒๖๘-๒๖๙, อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, อัง.นวก. (บาลี) ๒๓/๗๐/๑๐๒, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๕๕๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๐/๒๖๔.

๒) อรูปราคะ หมายถึง ความคิดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน

๓) มานะ หมายถึง ความถือตัว

๔) อุทัจจะ หมายถึง ความฟุ้งซ่าน

๕) อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้แจ้ง

จากประเภทของสังโยชน์ดังที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้นนี้ เมื่อ นำมา สรุปเป็นตาราง
เปรียบเทียบสังโยชน์ประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ตาราง ๒.๒ เปรียบเทียบสังโยชน์ประเภทต่าง ๆ

	รูปธรรม	นามธรรม				
	คติสังโยชน์	สังโยชน์ ๓	สังโยชน์ ๗	สังโยชน์ ๑๐	สังโยชน์ ๑๐ (แบ่ง ๒ ระดับ)	สังโยชน์ ๑๐ (อภิธรรมภาษณีย์)
๑.	ทริพยัสสมบัติ	สัkkายทิฏฐิ	อนุนยสังโยชน์	สัkkายทิฏฐิ	โอรัมภาคิย สังโยชน์ ๕	กามราคะ
๒.	บุตร	วิจิกิจฉา	ปฏิฆะสังโยชน์	วิจิกิจฉา		ปฏิฆะ
๓.	ภรรยา	สัkkายทิฏฐิ	ทิฏฐิสังโยชน์	สัkkายทิฏฐิ		มานะ *
๔.	ข้าทาส		วิจิกิจฉาสังโยชน์	กามฉันทะ		ทิฏฐิ
๕.	บริวาร		มานะสังโยชน์	พยาบาท		วิจิกิจฉา
๖.	กามคุณ ๕		ภวสังโยชน์	อรูปราคะ	อูทัมภาคิย สังโยชน์ ๕	สัkkายทิฏฐิ
๗.			อวิชชาสังโยชน์	อรูปราคะ		ภวราคะ *
๘.				มานะ		อิสสา
๙.				อุทัจจะ		มัจฉริยะ
๑๐.				อวิชชา		อวิชชา *

* อูทัมภาคิยสังโยชน์ตามแนวอภิธรรมมี ๓ ประการ ได้แก่ ภวราคะสังโยชน์ ,
มานะสังโยชน์ และ อวิชชาสังโยชน์ (สังโยชน์ที่เหลืออีก ๗ จัดเป็นโอรัมภาคิยสังโยชน์ทั้งหมด)^{๓๕}

๒.๒.๓ จำแนกตามการให้ผลของสังโยชน์

นอกจากประเภทของสังโยชน์ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีสังโยชน์อีกประเภทหนึ่ง ซึ่ง
พระอรรถกถาจารย์บันทึกเอาไว้โดยจำแนกออกตามการให้ผลของสังโยชน์ มีอยู่ ๒ ประการ ได้แก่

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พระสังฆมณฑลสังคีต ธรรมมาจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, รวบรวมโดย ฝ่ายวิชาการ
อภิธรรมสังคีตวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสังฆมณฑลสังคีต, ๒๕๒๘), หน้า ๕๔.

๑) **อุปบัติปฏิลาภยสังโยชน์** หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีความเกิด กล่าวคือบุคคลบางคนได้อุปบัติได้ภพในระหว่างด้วยสังโยชน์เหล่าใดสังโยชน์เหล่านั้นชื่อว่า เป็น ปัจจัยให้ได้ อุปบัติ หรือหากกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เพราะสังโยชน์เป็นเหตุ จึงส่งผลให้มีความเกิด^{๔๐}

๒) **ภวปฏิลาภยสังโยชน์** หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีภพ กล่าวคือเมื่อยังสังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีภพไม่ได้ สังโยชน์นั้นก็เป็นปัจจัยแก่การได้อุปบัติภพ หรือหากกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เพราะสังโยชน์เป็นเหตุ จึงส่งผลให้มีภพ^{๔๑}

ในประเด็นดังกล่าวนี้มี อรรถาธิบายเพิ่มเติม ว่า สำหรับ พระอริยะทั้งหลาย ที่ยังละสังโยชน์ไม่ได้ ก็เพราะเหตุนี้อันตรอุปบัติ (คือการเกิดในระหว่าง) ของพระอริยบุคคลผู้เป็นอันตราปรินิพพายี (พระอนาคามี) ไม่มี แต่ท่านเข้ามาในในที่นี่ ฌานนั้นนับว่าเป็นปัจจัยแก่อุปบัติภพ เพราะฌานเป็นฝ่ายกุศลธรรม ฉะนั้น จึงตรัสสำหรับพระอริยบุคคลผู้เป็นอันตราปรินิพพายีนั้นว่า ละอุปบัติปฏิลาภยสังโยชน์ได้ (สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีความเกิด) แต่ยังละภวปฏิลาภยสังโยชน์ (สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีภพ) ไม่ได้

จากการศึกษาประเภทของสังโยชน์ พบว่าสังโยชน์ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภทได้แก่ ๑) สังโยชน์ประเภทที่จำแนกตามลักษณะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม จำแนกตามรูปธรรม คือ คิฬิสังโยชน์ (สังโยชน์ของคลุหัตถ์) จำแนกตามนามธรรม คือสังโยชน์หมวดต่าง ๆ ได้แก่ สังโยชน์หมวด ๓ หมวด ๗ และ หมวด ๑๐ (ตามอภิธรรมภาณินัย) ตามลำดับ ๒) สังโยชน์ประเภทที่จำแนกตามนามธรรมอย่างเดียว โดยแยกประเภท องค์ธรรมออกเป็น ๒ ระดับ คือเบื้องต่ำและเบื้องสูง สังโยชน์เบื้องต่ำ คือโอรัมภาคิยสังโยชน์ มีอยู่ ๕ ประการได้แก่ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปรามาส กามฉันทะ และ พยาบาท ส่วน สังโยชน์เบื้องสูง คือ อุทธรัมภาคิยสังโยชน์ มีอยู่ ๕ ประการเช่นกันคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชา ๓) สังโยชน์ประเภทที่จำแนกตาม การ ให้ผลของสังโยชน์ ซึ่งเป็นหลักฐานชั้นอรรถกถาจารย์ มีอยู่ ๒ ประการ ได้แก่ อุปบัติปฏิลาภยสังโยชน์ คือสังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีการเกิด และ ภวปฏิลาภยสังโยชน์ คือสังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีภพ

๒.๓ ลักษณะของสังโยชน์

ลักษณะของสังโยชน์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์สามารถจำแนกออกเป็น ๓ หมวดได้แก่ ๑) ลักษณะของสังโยชน์เชิงอุปมา ๒) ลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์ ๓) ลักษณะของสังโยชน์ตามนัยอภิธรรม

^{๔๐} อ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๓๑/๓๔๘.

^{๔๑} อ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๓๑/๓๔๘.

๒.๓.๑ ลักษณะของสังโยชน์เชิงอุปมา

ในที่นี้จะกล่าวถึงลักษณะทั่วไปของสังโยชน์ที่เป็นนามธรรมเท่านั้น แต่เนื่องจากสังโยชน์ที่เป็นนามธรรมมีลักษณะ ที่มีความละเอียด การอธิบายให้เข้าใจง่ายเหมือนสิ่งที่เป็นรูปธรรมจึงเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ในคัมภีร์จึงอธิบายให้เห็นลักษณะของสังโยชน์ด้วยข้ออุปมาต่างๆ โดยใช้ข้ออุปมานั้นๆ เป็นสื่อในการอธิบายให้เห็นถึงสภาวะหรือลักษณะของสังโยชน์ที่เป็นนามธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้นดังนี้

๑) เปรียบสังโยชน์ด้วยเชือกผูกลูกวัวที่หลัก ซึ่งถูกตอกไว้บริเวณคอก คอยเหนี่ยวรั้งไว้ไม่ให้ไปไหน แสดงลักษณะของสังโยชน์ที่เข้าไปพัวพันสัตว์ไว้ในภพทั้ง ๓^{๔๒} เหมือนเชือกนั้นคอยดึงไว้เป็นชั้น ๆ กล่าวคือดึงจากพรหมให้ลงมาสู่ชั้นเทวดา ดึงจากชั้นเทวดาให้ลงสู่อบาย^{๔๓}

๒) เปรียบสังโยชน์เหมือนเมฆหมอกซึ่งมีความเบาบางจับต้องได้ยาก และมีลักษณะที่บดบังพื้นที่จากแสงสว่าง เป็นเหตุให้มีมืดมิด คลุมเครือ ไม่สว่างชัด ดังข้อความในคัมภีร์เถรคาถาว่า “ความดำริทั้งหลายที่อาศัยยาระ เป็นเหมือนห้วงน้ำใหญ่ มีอุทธัจจะจะเป็นเมฆคำรน มีเมฆหมอกคือสังโยชน์ ๑๐ ย่อมนำเราผู้มีความเห็นผิดไป”^{๔๔}

๓) เปรียบสังโยชน์เหมือนบานประตู “เพราะสังโยชน์เป็นเหมือนบานประตูที่ ตั้งปิดกั้นจิตไว้”^{๔๕} หรือขัดขวางการเข้าถึงสภาวะความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^{๔๖}

๔) เปรียบสังโยชน์เหมือนฝั่มแม่น้ำซึ่งมีทั้งสองฝั่มคือฝั่มนี้กับฝั่มโน้น หากจะไปฝั่มโน้นก็ต้องละจากฝั่มนี้ ดังนั้นท่านจึงเปรียบสังโยชน์เบื้องต้นเหมือนฝั่มใน หรือฝั่มนี้ที่จะต้องข้ามหรือสละจากไป เพื่อไปสู่ฝั่มโน้นคือพระนิพพาน ดังข้อความว่า “ภิกษุผู้กำจัดความโกรธที่เกิดขึ้นได้

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๘๑/๓๓๓.

^{๔๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑ ๖ ๓ ๗**, เรียบเรียงโดย ถวิล อภัยภูมินารถ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๒๓๓.

^{๔๔} บุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๖๐/๔๖๓, บุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๖๐/๖๕.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน บุ.ฐ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๑๔๕, บุ.ฐ. (บาลี) ๓๐/๒๘/๓.

^{๔๖} บุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๒๕/๑๓๖.

^{๔๗} บุ.ฐ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๕๐, บุ.ฐ. (บาลี) ๓๐/๒๘/๗๑.

เหมือนหมองำจัดพิษที่แผ่ซ่านไปด้วยยากำจัดพิษชื่อว่าฝ่งในได้^{๔๘} ดูงูลอกกราบทิ้งไป
ฉะนั้น”^{๔๙}

๕) เปรียบสังโยชนด้วยระดับ ชั้น ความสูง และความต่ำ กล่าวคือเปรียบ
อุทรมภาคิยสังโยชนด้วยระดับความสูงและเปรียบโอรัมภาคิยสังโยชนด้วยระดับความต่ำ ดัง
ข้อความว่า “บุคคลหลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวงทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ”^{๕๐} ไม่หลงเข้าใจว่า นี่เป็นของเรา
นี่เป็นตัวเรา มีจิตหลุดพ้นได้เด็ดขาดอย่างนี้ชื่อว่าข้ามพ้นโอฆะ^{๕๑} ที่ตนยังไม่เคยข้ามได้ ไม่ต้องมี
ภพใหม่อีก”

๖) เปรียบสังโยชนด้วยลักษณะทางกายภาพด้านภพภูมิของสรรพสัตว์ กล่าวคือเปรียบ
โอรัมภาคิยสังโยชนเหมือนกามภพซึ่งมีกายปรากฏ ให้เห็นชัดเจน เช่น สภาพสิ่งทั้งหลายใน โลก
มนุษย์เป็นต้น ซึ่งสื่อให้เห็นสภาพความหยาบของสังโยชน และเปรียบอุทรมภาคิยสังโยชน เหมือน
รูปภพ หรืออรุ ปรภพซึ่งมีความละเอียด ขึ้น เพราะเป็นภูมิของรูปพรหมและอรุพรหมซึ่งสูงกว่า
กามภพ ดังข้อความที่พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย เราจักแสดงบุคคลที่มี
สังโยชนภายใน^{๕๒} และบุคคลที่มีสังโยชนภายนอก^{๕๓} ท่านทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจัก
กล่าว”

๗) เปรียบ โอรัมภาคิยสังโยชน ด้วยเครื่องมือล่าสัตว์ คือ เบ็ดที่เกี่ยวปากปลา และ ด้าย
ยางที่ผูกติดขานก มีลักษณะที่ ผูกเย็บสัตว์เหล่านั้น เอาไว้ให้สูญเสีย อิศระภาพอย่า งสิ้นเชิง ไม่
สามารถหนีไปไหนได้ ต้องถูกจูงรั้งกลับมาในที่สุด สื่อให้เห็นลักษณะของสังโยชนในฐานะที่เป็น
เครื่องผูก กล่าวคือผูกสัตว์ทั้งหลายเอาไว้ในภพ ผู้ใดยังละสังโยชนไม่ได้ ถึงแม้จะมีคติภพสูงถึงชั้น

^{๔๘} ฝ่งใน หมายถึงสังโยชนเบื้องต่ำ ๕ ประการ คือ (๑) สักกายทิฐิ คือความเห็นว่าเป็นอัตตาของ
ตน (๒) วิจิกิจฉา คือความลังเลสงสัย (๓) สีลัพพตปรามาส คือความถือมั่นศีลและวัตร (๔) กามราคะ คือความ
กำหนัดในกาม (๕) ปฏิฆะ คือความกระทบกระทั่งในใจ, พุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๒.

^{๔๙} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑/๔๕๕, พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑/๒๔๖.

^{๕๐} ชั้นสูง หมายถึงรูปธาตุ และอรุธาตุ นี้น้ำโดยหลุดพ้นเบื้องต้น แต่เมื่อว่าโดยหลุดพ้นเบื้องปลาย
หมายถึงละสังโยชนเบื้องสูง ๕ ประการได้ ชั้นต่ำ หมายถึงกามธาตุ นี้น้ำโดยหลุดพ้นเบื้องต้น แต่เมื่อว่าโดยหลุด
พ้นเบื้องปลายหมายถึงละสังโยชนเบื้องต่ำ ๕ ประการได้, พุ.สุ.อ. (บาลี) ๖๑/๓๘๗.

^{๕๑} โอฆะ หมายถึงห้วงน้ำคือสังสารวัฏ ๔ คือ กาม ภพ ทิฐิ และอวิชชา, พุ.สุ.อ. (บาลี) ๖๑/๓๘๗.

^{๕๒} สังโยชนภายใน ในที่นี้หมายถึงฉันทราคะในกามภพที่เป็นไปภายใน หรือหมายถึง
โอรัมภาคิยสังโยชน (สังโยชนเบื้องต่ำ) ๕ ประการ, อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๗/๔๐.

^{๕๓} สังโยชนภายนอก ในที่นี้หมายถึงฉันทราคะในรูปภพและอรุภพที่อยู่ภายนอก หรือหมายถึง
อุทรมภาคิยสังโยชน (สังโยชนเบื้องสูง) ๕ ประการ, อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๓๗/๔๐.

พรหมโลกก็ตาม เมื่อสิ้นอายุ ในชั้นพรหมนั้นแล้ว ก็ยังจะต้องมาเกิดในชั้นกามาวจร นี้ และวนเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะสงสารอย่างไม่รู้จักจบสิ้น^{๕๔}

๘) เปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์ เป็นเครื่องพันธนาการ คือก้อนหินที่ผูกเท้าสัตว์เอาไว้ ให้หยุดอยู่กับที่ ไม่สามารถเคลื่อนที่ไปไหนได้ เป็นอุปสรรคขัดขวางเอาไว้ ไม่ให้พัฒนาตน ยิ่งไปกว่านั้นยังเป็นเครื่องอุดคร่าให้ตกไปในเบื้องต่ำ ในขณะที่เดียวกันก็เปรียบ อุทัมภาคิยสังโยชน์ เหมือนกับกั้งไม้ที่บุคคลใช้มือจับไว้ คือการยึดเกาะไว้กับสิ่งซึ่งจะอุดคร่าเอาไว้เบื้องบน^{๕๕}

๙) เปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์เหมือนกามมนุษย์ซึ่งเป็นกายหยาบ สามารถมองเห็นได้ชัดเจน และเปรียบอุทัมภาคิยสังโยชน์เหมือนกายทิพย์ซึ่งมีความละเอียดกว่า ดังพระดำรัสว่า “ภิกษุเหล่านั้นคือใครบ้าง ได้ข้ามพ้นเปือกตม คือบ่วงความตายที่ใครๆ ข้ามได้แสนยาก ละทิ้งกามมนุษย์ แล้วก้าวล่วงโยคะอันเป็นทิพย์ได้”^{๕๖}

๑๐) เปรียบ โอรัมภาคิย สังโยชน์ เหมือน ห้วงน้ำลึกภายใต้ ซึ่งมีลักษณะ ลุ่มลึกและลื่นไหลไปตามกระแสน้ำคือ กิเลส รวมถึงคลื่น น้ำวน และสัตว์ร้าย ที่เป็นอันตรายถึงตายหรือได้รับความทุกข์ปางตายหากจมลงไป^{๕๗}

๒.๓.๒ ลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์

ในสังโยชน์ ทั้ง ๑๐ ประเภทนั้น ในคัมภีร์มัสมสังคณีได้อธิบาย ถึงลักษณะของ องค์ธรรมของสังโยชน์แต่ละประเภทไว้ดังนี้^{๕๘}

๑) กามราคะสังโยชน์ มีลักษณะพอใจกำหนดเพิลิดเพลินอยาก คิดใจเร่าร้อน ลุ่มหลงหมกมุ่นในกาม

๒) ปฏิฆะสังโยชน์ มีลักษณะเกิด ความอาฆาตหรือขัดเคืองใจแค้นใจกับเหตุการณ์ที่เขาก่อขึ้น มีผลกระทบหรือเสียหายต่อตนเอง และบุคคลที่รัก จึง เกิดโทสะคิดประทุษร้าย มุ่งร้าย ดูร้าย ปองร้าย เกรี้ยวกราด รวมถึงความมีจิตไม่แช่มชื่น

๓) มานสังโยชน์ มีลักษณะถือตัว เช่นถือตัวว่าดีกว่าเขา เสมอเขา เลวกว่าเขา รวมถึงกริยาที่สะท้อนออกมาภายนอกด้วย เช่น กริยาอาการที่ถือตัว การยกตัว อวดตัว เชิดชูตนดูจริง

๔) ทิฏฐิสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้คือ มีความเห็นยึดถือผิดอย่างสุดโต่ง ในเรื่องต่อไปนี้คือ ความเห็นว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่ สุด โลกไม่มีที่ สุด ชีวะกับสรีระ เป็นอย่างเดียวกัน

^{๕๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๔/๔๒๕.

^{๕๕} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๒/๕๓.

^{๕๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๐/๖๔, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๐/๓๕-๔๐.

^{๕๗} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๕/๔๘๕, พุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๑๐๕/๒๔๐.

^{๕๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๐-๑๑๒๘/๒๘๕-๒๘๘, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๐-๑๑๒๘/๑๖๔-๑๖๕.

ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่

๕) **วิจิจจาสังโยชน์** มีลักษณะดังนี้คือ มีความเคลือบแคลงสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย สงสัยในผลของการปฏิบัติตามไตรสิกขา ในหลักปฏิจางมูปปาท มีความเคลือบแคลง มีกิริยาที่เคลือบแคลง มีความคิดเห็นไปต่างๆ มีความคัดค้านอารมณ์ไม่ได้ มีความเห็นเป็น สองทาง มีความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง มีความสงสัย ไม่สามารถหาจุดยืนให้ตนเองได้ มีความคิดส่ายไป มีความคิดพรวดคลุ้มเคลือ ไม่สามารถหาข้อยุติได้

๖) **สัพพตปราคาสังโยชน์**^{๕๕} มีลักษณะยึดถือว่าบุคคลจะบรรลุอิทธิคุณได้ด้วยศีล และพรต กล่าวคือ เชื่อว่าเพียงประพฤติศีล และวัตรให้เคร่งครัดก็พอที่จะบรรลุอิทธิคุณได้ ไม่ต้องอาศัยสมาธิและปัญญา

๗) **ภวราคังโยชน์** มีลักษณะพอใจในภพ กำหนด เพลินเพลิน อยาก คิดใจ เร่าร้อน ลุ่มหลง หรือหมกมุ่นในภพทั้งหลาย

๘) **อิสสาสังโยชน์** มีลักษณะดังนี้คือ มีความริษยา กีดกันในลาภสักการะ ความเคารพ ความนับถือ การกราบไหว้และการบูชาของคนอื่น

๙) **มัจฉริยสังโยชน์** มีลักษณะตระหนี่ หวงแหน ไม่เอื้อเฟื้อ ไม่มีจิตเผื่อแผ่ต่อผู้อื่น ท่านแยกเป็น ๕ ประการ^{๖๐} คือ

(๑) อาวาสมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ที่อยู่

(๒) กุลมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ตระกูล

(๓) ลาภมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ลาภ

(๔) วัณณมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่วรรณะ

(๕) ธรรมมัจฉริยะ หมายถึง การตระหนี่ธรรม

^{๕๕} อรรถกถา ขุททกนิกาย มหานิทเทส อธิบายไว้ว่า สัพพตปราคาสังโยชน์เป็นความถือมั่นศีลพรตโดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบรรลุอิทธิคุณได้ด้วยศีลพรต, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๘.

^{๕๖} คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายว่า สัพพตปราคาสังโยชน์เป็นความยึดถือผิดในศีลพรตแบบวัเป็นต้น อันมิใช่ทางพ้นทุกข์ในวิญญูะ กล่าวคือ คาคะเนถือเอาโดยประการนั้นๆ , พระอนุชราชจารย์ , อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี , วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จัดพิมพ์เผยแพร่ , พระธรรมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ , แปลโดย พระคันธธราภิวังศ์ , พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๘๒.

^{๖๐} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๕๔/๓๘๔, อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๕๔/๒๘๘.

๑๐) อวิชาสังโยชน์ มีลักษณะดังนี้คือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในทุกขสมุทัย ไม่รู้ในทุกขนิโรธ ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ไม่รู้ในส่วนอดีต ไม่รู้ในส่วนอนาคต ไม่รู้ในส่วนอดีต และส่วนอนาคต ไม่รู้ในปัจจุสมุปบาทว่า “เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี”^{๖๑} ไม่รู้ตามความจริง ไม่แทงตลอด ไม่พินิจ ไม่พิจารณา ไม่ทำให้ประจักษ์ ทรมปัญญา โง่เขลา

๒.๓.๓ ลักษณะของสังโยชน์ตามนัยอภิธรรม

ในทางอภิธรรม ได้แสดงลักษณะของสังโยชน์ไว้ โดยจำแนกออกเป็นหมวด ๆ ไว้ดังนี้ คือ ๑) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ ๒) ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ ๓) ธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์ ๔) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ และเป็นอารมณ์ของสังโยชน์ ๕) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ และ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๖) ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์^{๖๒}

๑) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ ในคัมภีร์ธัมมสังคณีมีหลักฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นสังโยชน์ ก็คือ สังโยชน์ ๑๐ ประการ ได้แก่ กามราคสังโยชน์ , ปฏิฆสังโยชน์ , มานสังโยชน์ , ทิฏฐิสังโยชน์ , วิจิกิจฉาสังโยชน์ , สีลัพพตปรามาสสังโยชน์ , ภวราคสังโยชน์ , อิสตาสังโยชน์ , มัจฉริยสังโยชน์ และ อวิชาสังโยชน์^{๖๓} ท่านกล่าวว่า

สังโยชน์เหล่านี้ กามราคสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโลภะ ๘ ปฏิฆสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ มานสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโลภะ วิปยุตตจากทิฏฐิ ๔ ทิฏฐิสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ วิจิกิจฉาสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ๑ สีลัพพตปรามาสสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ภวราคสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโลภะที่วิปยุตตจากทิฏฐิ ๔ อิสตาสังโยชน์และมัจฉริยสังโยชน์เกิดขึ้นในจิตอุปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ อวิชาสังโยชน์เกิดขึ้นในอกุศลทั้งหมด^{๖๔}

หลักฐานอีกชิ้นหนึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านกล่าวไว้ว่า “สญฺโญชนา ธมฺมา” แปลว่าสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่าสญฺโญชน มีอยู่ ได้แก่ สญฺโญชนองค์ธรรม ๘ คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อิสสา มัจฉริยะ โมหะ^{๖๕}

^{๖๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๘/๒๘๗, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๒๘/๑๖๕.

^{๖๒} คุรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๘-๑๑๓๕/๒๘๕-๒๘๐, ๑๔๗๓-๑๔๘๘/๓๖๒-๓๖๔, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๑๘-๑๑๓๕/๑๖๔-๗, ๑๔๗๓-๑๔๘๘/๒๐๒-๒๐๓.

^{๖๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๘-๑๑๒๘/๒๘๕-๒๘๘, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๑๘-๑๑๒๘/๑๖๔-๑๖๖.

^{๖๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๗๓/๓๖๒-๓๖๓, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๔๗๓/๒๐๒.

^{๖๕} พระสังฆมณฑลสังคหะ ธรรมจริยะ , มาติกาสังคหะ ธัมมสังคณีสรุปถอนิสสยะ (หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิสังฆมณฑลสังคหะ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๑๕.

๒) ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และ อภัยกฤต ^{๖๖} ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปา วจร และอรูปาวจร ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และ วิญญาณขันธ์ ^{๖๗} สภาวธรรมดังกล่าวได้แก่ กุศลในภูมิ ๓ อกุศลวิบากในภูมิ ๓ อภัยกฤตกิริยาในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด ^{๖๘} ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ อธิบายเอาไว้ว่า “สญฺโญชนียา รมฺมา” แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอารมณ์ของสญฺโญชน์มีอยู่ ได้แก่ โลเกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ^{๖๙} กล่าวโดยสรุป ขันธ์ ๕ เป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์

๓) ธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์ หมายถึง สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์ ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และ วิญญาณขันธ์ ^{๗๐} สภาวธรรมดังกล่าวได้แก่ อกุศลที่เหลือ เว้นโมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ ^{๗๑} ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ อธิบายไว้ว่า “สญฺโญชนสมปยุตฺตา รมฺมา” แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลาย ที่ประกอบด้วยสญฺโญชน์มีอยู่ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗ (เว้นโมหเจตสิกที่ในอุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑) ^{๗๒} กล่าวโดยสรุป อรูปขันธ์ ๔ เป็นธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์

๔) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ และ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการเหล่านั้น เอง มีกามราคสังโยชน์และปฏิฆะสังโยชน์เป็นต้น ^{๗๓} มีหลักฐานที่ปรากฏอยู่ใน คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ อธิบายไว้ว่า “สญฺโญชนา เจว รมฺมา สญฺโญชนียา จ” แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่าสญฺโญชน์ และเป็นอารมณ์ของสญฺโญชน์ มีอยู่ ได้แก่ ได้แก่ สญฺโญชนองค์ธรรม ๘ คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา อิสสา มัจฉริยะ โมหะ ^{๗๔}

^{๖๖} อภัยกฤต หมายถึงธรรมที่เป็นกลาง ๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ หรือไม่ชี้ชัดลงไปว่าดีหรือชั่ว, อ้างใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๕๒/๔๑๘.

^{๖๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๐/๒๘๘, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๓๐/๑๖๖.

^{๖๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๗๕/๓๖๓, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๔๗๕/๒๐๒.

^{๖๙} พระสังฆมณฑลสังฆนายก, มติสภาสังฆนายก, มติสภาสังฆนายก (หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๑๕-๑๑๖).

^{๗๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๒/๒๘๘, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๓๒/๑๖๖.

^{๗๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๘๑/๓๖๓, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๔๘๑/๒๐๒.

^{๗๒} พระสังฆมณฑลสังฆนายก, มติสภาสังฆนายก, มติสภาสังฆนายก (หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๑๖).

^{๗๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๔/๒๘๘, ๑๔๘๑/๓๖๓, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๓๔/๑๖๖, ๑๔๘๑/๒๐๓.

^{๗๔} พระสังฆมณฑลสังฆนายก, มติสภาสังฆนายก, มติสภาสังฆนายก (หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๑๗).

๕) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ และ ประกอบด้วยสังโยชน์ ได้แก่สังโยชน์ทั้ง ๑๐
ประกอบด้วยสังโยชน์ด้วยกันเอง รายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) กามราคสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และ ประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชา
สังโยชน์

(๒) ปฏิมสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชาสังโยชน์

(๓) มานสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชาสังโยชน์

(๔) ทิฏฐิสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชาสังโยชน์

(๕) วิจิกิจฉาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และ ประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชา
สังโยชน์

(๖) สัตถัพพตปรามาสสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และ ประกอบด้วยสังโยชน์เพราะ
อวิชชาสังโยชน์

(๗) ภวราคสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และ ประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชา
สังโยชน์

(๘) อิตถาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชาสังโยชน์

(๙) มัจฉริยสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์เพราะอวิชชาสังโยชน์

(๑๐) อวิชชาสังโยชน์ เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์เพราะสังโยชน์ทั้ง ๙
ประการข้างต้น ได้แก่ กามราคสังโยชน์ , ปฏิมสังโยชน์ , มานสังโยชน์ , ทิฏฐิสังโยชน์ , วิจิกิจฉา
สังโยชน์ , สัตถัพพตปรามาสสังโยชน์ , ภวราคสังโยชน์ , อิตถาสังโยชน์ และ มัจฉริย
สังโยชน์^{๓๕}

อีกประการหนึ่งคือ เมื่อสังโยชน์ ๒ สังโยชน์ ๑ เกิดร่วมกันในสภาวะธรรมเหล่าใด ก็ได้
ชื่อว่าธรรมที่เป็นสังโยชน์ และประกอบด้วยสังโยชน์เช่นเดียวกัน^{๓๖}

นอกจากนี้ยังมี หลักฐานในอภิธรรมมัตถสังคหะ อธิบายเพิ่มเติมไว้ด้วยว่า “สญฺญูชนา
เจว ธมฺมา สญฺญูชนสมฺปยุตฺตา จ” แปลว่า สภาวะธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าสญฺญูชน์ และประกอบด้วย
สญฺญูชน์ มีอยู่ ได้แก่ สญฺญูชน้องค์ธรรม ๘ คือ โลกะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อิตถา มัจฉริยะ
โมหะ (เว้นโมหเจตสิกที่ในอุทตฺตจจสํปยุตฺตจิต ๑)^{๓๗}

^{๓๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๖/๒๘๕-๒๘๐, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๓๖/๑๖๖-๑๖๗.

^{๓๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๘๕/๓๖๔, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๔๘๕/๒๐๓.

^{๓๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ , มาติกาโชติกะ ธรรมสังคณีสวปฺตนิสสยะ (หลักสูตรชั้น
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๑๗).

๖) ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปายกฤต ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรุปาวจร ได้แก่ รูปฉันทะ เวทนฉันทะ สัญญาฉันทะ สังขารฉันทะ และวิญญาณฉันทะ^{๓๘} ได้แก่โมหะที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภูมิ ๓ วิบากในภูมิ ๓ อัปายกตริยาในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด^{๓๙}ในอภิธรรมมัตถสังคหะ อธิบายไว้ว่า “สญฺโญชนวิปฺปยุตฺตา โข ปน ธมฺมา สญฺโญชนียาปี ” แปลว่า สภาวธรรมทั้งหลายที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ มีอยู่ ได้แก่ โลภียกุศลจิต ๑๗ โลภียวิปากจิต ๓๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๓๘ และโมหเจตสิกที่ในอุทธัจจตัณหาปยุตตจิต ๑ รูป ๒๘^{๔๐}

จากการศึกษาลักษณะของสังโยชน์ พบว่า ลักษณะของสังโยชน์ แบ่งออกเป็น ๓ หมวด ได้แก่ ๑) ลักษณะของสังโยชน์เชิงอุปมา เป็นการอุปมาสังโยชน์กับสิ่งต่าง ๆ ๑๐ ประการ คือ เปรียบสังโยชน์ด้วยเชือกผูกถูกวักที่หลัก , เปรียบเหมือนเมฆหมอก , เหมือนบานประตู , เหมือนฝั่มแม่น้ำ ๒ ฝั่ม , เปรียบด้วยระดับชั้นความสูง-ต่ำ , เปรียบด้วยลักษณะทางกายภาพด้านภพภูมิของสรรพสัตว์ รวมถึง เปรียบโอรัมภาคิยสังโยชน์ด้วยเครื่องมือล่าสัตว์ คือ เบ็ด , เป็นเครื่องพันธนาการ , เหมือนกายนมนุษย์ และ เหมือนห้วงน้ำลึกภายใต้ ๒) ลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์ คัมภีร์มัหมสังคหี อธิบายไว้โดยมีนัยที่ แตกต่างกันไป ตามองค์ธรรมของสังโยชน์ ทั้ง ๑๐ ประการมี กามราคะสังโยชน์ และ ปฏิฆะสังโยชน์ เป็นต้น ๓) ลักษณะของสังโยชน์ตามนัยอภิธรรม จำแนกออกเป็น ๖ หมวด คือ ธรรมที่เป็นสังโยชน์, ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์, ธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์, ธรรมที่เป็นสังโยชน์และเป็นอารมณ์ของสังโยชน์, ธรรมที่เป็นสังโยชน์และประกอบด้วยสังโยชน์, ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์แต่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์

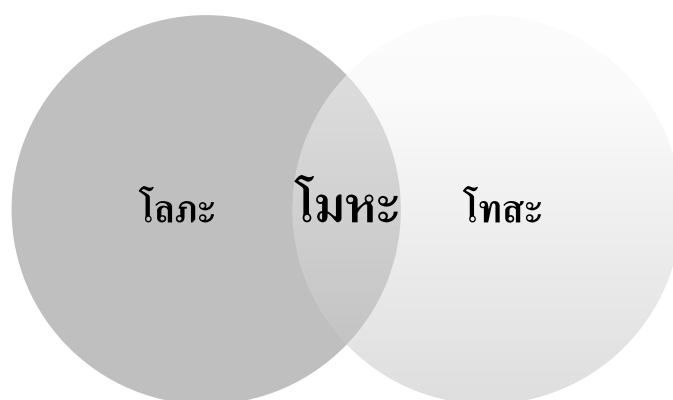
^{๓๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๘/๒๕๐, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๓๘/๑๖๗.

^{๓๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๘๗/๓๖๔, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๔๘๗/๑๗๓.

^{๔๐} พระสังฆมณฑลสังคหะ มัชฌิมกัณฐะ , มาติกาโชติกะ มัชฌิมสังคหีสรุปกรณ์สสยะ (หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๑๘).

๒.๔ หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน^{๔๑}

การดำรงอยู่ของธรรมะจำต้องอิงอาศัยธรรมะชนิดต่าง ๆ ธรรมะทั้งหลายจะเกิดอยู่อย่างใด ๆ ไม่ได้ เหมือนปฏิจจสมุปบาท เมื่ออวิชชามี สังขารจึงมี เมื่อสังขารมี วิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมี เป็นต้น ^{๔๒} ธรรมะเหล่านี้จำต้องอิงอาศัยกันเกิดขึ้นและทำงานกันโดยการส่งต่อ ๆ กัน เป็นเหตุและปัจจัยที่สืบเนื่องกันไป เมื่อธรรมะฝ่ายที่ไม่ดีคือ เมื่อโลภะ (ความอยาก) เกิดขึ้นก็จะต้องมีโมหะ (ความหลง) เกิดร่วมสนับสนุนเสมอเมื่อโทสะ (ความโกรธ) เกิดขึ้น จะต้อง มีโมหะเกิดร่วมสนับสนุน โมหะจึงถือว่าเป็นปัจจัยที่หนุนโลภะ และหนุนโทสะ ^{๔๓} โมหะจึงถือได้ว่าเป็นสื่อกลางในการช่วยขับเคลื่อนและสนับสนุน โลภะและโทสะ ให้มีกำลัง ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ ๒.๓ แสดงโมหะเป็นปัจจัยที่หนุนโลภะ และโทสะ

ความสัมพันธ์ของสังโยชนกับหลักธรรมอื่นๆ เมื่อมีกามสังโยชนเกิดขึ้น ต้องมี ทุจริตสังโยชนเกิดขึ้นหรือไม่ก็เป็นมานะสังโยชน เกิดร่วมสนับสนุน ความสัมพันธ์ของธรรมะ

^{๔๑} เกณฑ์ในการจำแนกหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน ที่นำเสนอในงานวิจัยชิ้นนี้ เป็นการวิเคราะห์ของผู้วิจัยที่ใช้วิธีการจัดหมวดหมู่โดยอาศัยทฤษฎีของความเป็นเหตุและเป็นผล (Cause & Effect) ในการพิจารณาหาความสัมพันธ์เหล่านั้น คือ ๑) หลักปฏิจจสมุปบาท ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงปัจจัยการซึ่งเป็นปัจจัยอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ๒) หลักความสัมพันธ์แบบกลุ่มธรรม การจัดหมวดหมู่ในลักษณะกลุ่มธรรมนี้มีความคล้ายคลึงกับลักษณะของหลักโพธิปักขิยธรรมที่เป็นฝักรฝ่ายโดยอาศัยการทำงานแบบที่ ต้องอาศัยการร่วมมือกันเป็นทีม (Co-Ordination) จึงจะสำเร็จ.

^{๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑.

^{๔๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ปรมัตถสัทธัมมปริวรรต, ปริมัตตสังฆมณฑล, ๓ และปริวรรตที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐.

เหล่านี้ส่วนมากเป็นความสัมพันธ์เชิงบวก กล่าวคือสัมพันธ์แบบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน และที่สำคัญองค์ธรรมของสังโยชน์ยังสามารถทำหน้าที่ได้หลาย ๆ อย่าง เช่น กามสังโยชน์อันมีองค์ธรรมได้แก่ โสกะ (ความอยาก) ขณะนั้นก็ทำหน้าที่กามาสวะ (ความอยากที่นอ นเนื่อง) ทั้งยังสามารถเป็น กามโฆสะ (ห้วงน้ำคือความอยาก) เป็นต้น สังโยชน์เมื่อได้ธรรมะที่ไม่ดีเข้ามาเป็นตัวช่วย จะทำให้มีการทำงานเป็นกลุ่ม ช่วยกันทำหน้าที่ต่อต้านธรรมะที่เป็นฝ่ายดีไม่ให้เกิดขึ้นช่วยกันป้องกันอันตรายที่จะเกิดจากธรรมะฝ่ายดี

ผู้วิจัยนำเสนอหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์ ๓ ประการได้แก่ ๑) หลักธรรมที่มีส่วนส่งเสริมและสนับสนุน สังโยชน์ ๒) หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์ในหน้าที่ต่าง ๆ กันของสังโยชน์ และ ๓) หลักธรรมที่เป็นรากฐานให้กับสังโยชน์

๒.๔.๑ หลักธรรมที่มีส่วนส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์

หลักธรรมที่มีส่วนในการส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์นี้ เป็นไปใน ๒ ลักษณะ ได้แก่ สนับสนุนในลักษณะเป็นเหตุและผลแบบปฏิจสมุปบาท และสนับสนุนในลักษณะกลุ่มธรรมดังนี้คือ

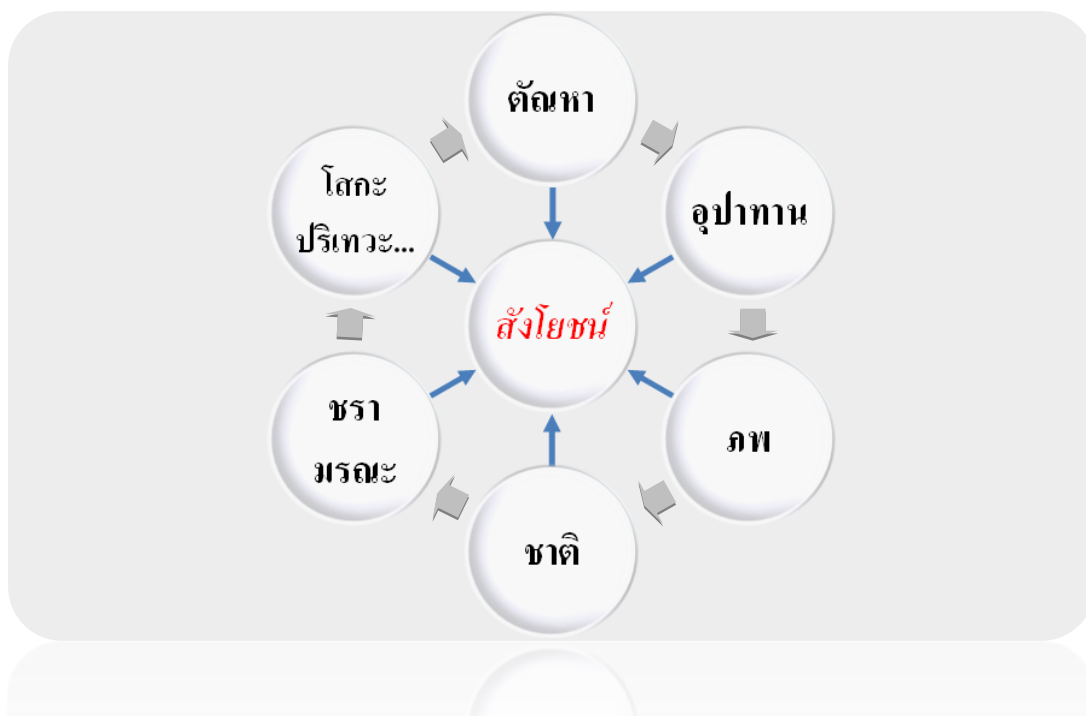
ก) สนับสนุนในลักษณะเป็นเหตุและผลแบบปฏิจสมุปบาท

หลักธรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ในลักษณะเป็นเหตุและเป็นผลแบบปฏิจสมุปบาท คือ ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พระพุทธเจ้าตรัสถึงธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ดังนี้

เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหา ข้อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ เปรียบเหมือนประทีปน้ำมันพึงติดไฟได้ ก็เพราะอาศัยน้ำมันและไส้ บุรุษเติมน้ำมันและไส้ไว้ในประทีปน้ำมันนั้นทุก ๆ ระยะเวลา เมื่อเป็นอย่างนี้ประทีปน้ำมันนั้นได้อาหารอย่างนั้น ได้เชื้ออย่างนั้น พึงลุกโพล่งตลอดกาลนาน^{๔๔}

จะเห็นว่าธรรมที่สนับสนุนส่งเสริมให้สังโยชน์เกิดขึ้นคือ ปฏิจสมุปบาท โดยมีตัณหาเป็นผู้นำ ตามแผนภูมิภาพดังต่อไปนี้

^{๔๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๖, ส.น. (บาลี) ๑๖/๕๓/๘๓-๘๔.

แผนภูมิ ๒.๔ แสดงธรรมที่สนับสนุน ส่งเสริมให้สังโยชน์เกิดในลักษณะเป็นเหตุและเป็นผลแบบปฏิจจสมุปบาท

ข) สนับสนุนในลักษณะกลุ่มธรรม

นอกจากนั้นยังมีธรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนทำงานร่วมกันกับ สังโยชน์ในลักษณะของกลุ่มธรรมที่เป็นอกุศลทั้ง ๑๔ ประการ อันได้แก่ ๑) อาสวะ ๒) โอฆะ ๓) โยคะ ๔) คันถะ ๕) อุปาทาน ๖) นีวรณ ๗) อนุสัย ๘) กิเลส ๙) มัจฉัตตะ ๑๐) โลภธรรม ๑๑) มัจฉริยะ ๑๒) วิปัสส ๑๓) อคติ และ ๑๔) มุละ ธรรมเหล่านี้เปรียบเหมือนหนามที่ขัดขวางทางไปสู่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา และช่วยสังโยชน์ให้มีอำนาจในการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไม่ให้หลุดจากวงวนของสังสารวัฏ เมื่อยังไม่หลุดจากวงวนของกิเลส ก็ยังเป็นปุถุชนคือคนที่ยังมีกิเลสหนา บุคคลประเภทนี้ยังมีเหตุก่อให้เกิดกิเลสอย่างหนานานัปการ ปุถุชนมี ๒ ประเภท คือ อัมชปุถุชน คนที่ไม่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิต และกัลยาณปุถุชน คนที่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิตแล้ว ^{๘๕} ผู้วิจัยจะกล่าวถึงธรรมะที่ส่งเสริมสนับสนุนสังโยชน์ในลักษณะกลุ่มธรรม ตามลำดับดังนี้

^{๘๕} ที.สี.อ. (บาลี) ๗/๕๘-๕๙.

๑) อาสวะ

อาสวะเป็นสภาวะธรรมในส่วนไม่ดี ที่จะยึดที่นอนเนื่องอยู่ในตัวตนของสรรพสัตว์ทั้งหลาย อาสวะ หมายถึงกิเลสที่หมักหมมหรือคองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ

อาสวะ มี ๔ ประการ ได้แก่

(๑) กามาสวะ อาสวะคือกาม

(๒) ภวาสวะ อาสวะคือภพ

(๓) ทิฏฐาสวะ อาสวะคือทิฏฐิ

(๔) อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา^{๘๖}

อภิธรรมปิฎกและอรรถกถากล่าวถึงอาสวะว่ามี ๔ ประเภทเหมือนกัน ส่วนในพระสูตรปรากฏมีอาสวะ ๓ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ^{๘๗} สาเหตุที่ในพระสูตรจัดอาสวะเป็น ๓ เพราะสงเคราะห์ทิฏฐาสวะเข้าในภวาสวะ^{๘๘} คำว่าอาสวะ สามารถเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อาสา^{๘๙} อีกความหมายหนึ่งของอาสวะ หมายถึงสิ่งที่ถูกหมักคองไว้นานๆ ได้แก่สุรา โลภะ ทิฏฐิ โมหะ มีสภาพเหมือนสุรา เพราะตามธรรมคาสूरานัน เป็นสิ่งที่ถูกหมักคองไว้นานๆ และสามารถทำให้ผู้ดื่มกินมีอาการมึนเมาขาดสติ กระทำในสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่ควรทำดังที่เห็นกันได้อยู่ทุก ๆ วันนี้ ว่า การทะเลาะวิวาทกัน การปล้นชิงทรัพย์ การฆาตกรรม อาศัยเกิดมาจากสุราเป็นต้นเป็นส่วนมากถึง ๕๐ เปอร์เซ็นต์ โลภะ ทิฏฐิ โมหะ นั้นจะคิดห มักรหมมอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลายเป็นเวลาช้านาน นับจำนวนภพชาติไม่ได้^{๙๐}

ความหมายของอาสวะแต่ละข้อ คือ กามาสวะ หมายถึงความกำหนัดในกามคุณ^{๙๑} ภวาสวะ หมายถึงความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพและอรุภพ ความติดใจในฉานที่สหระคด้วยสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ รวมทั้งทิฏฐาสวะ^{๙๒} อวิชชาสวะ หมายถึงความไม่รู้ในอริยสัจ ๔^{๙๓} นอกจากนั้นในหนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะได้กล่าวถึง อาสวะ ดังนี้ กามาสวะ เป็น

^{๘๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๓๗/๕๘๖-๕๘๗, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๓๗/๒๖๒.

^{๘๗} ที.ที. (ไทย) ๕/๒๔๕/๘๔, ที.ที. (บาลี) ๕/๒๔๕/๖๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๔, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๕/๕๔.

^{๘๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔/๖๘.

^{๘๙} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๐/๓๐๗.

^{๙๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๘๕.

^{๙๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๗๔.

^{๙๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๗๔.

^{๙๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๗๔.

ธรรมชาติเครื่องไหลอยู่ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ภาวสวะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องไหลอยู่ในรูป ฌพ อรูปฌพ หรือรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกที่ในทวิภูตติวิปปยุตตจิต ^{๔๔} ทิฏฐาสวะ เป็นธรรมชาติที่เป็นเครื่องไหลอยู่ในความเห็น ผิด องค์ธรรมได้แก่ทวิภูตติเจตสิกที่ในทวิภูตติคตัมปิยุตตจิต ^{๔๕} อวิชาสวะ เป็นธรรมชาติที่เป็นเครื่อง ไหลอยู่ในความหลง ความ มโง่ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ^{๔๖} อาสวธรรมเป็น อกุศลธรรมที่มีส่วนช่วยสังโยชน์ให้เพิ่มพูนการผูกมัดสรรพสัตว์ไว้ในส่วนที่สัมพันธ์สนับสนุนกัน นั้น

๒) โอมะ

โอมะ หมายถึง ห้วงน้ำที่ข้ามได้ยาก หรือ กิเลสจุน้ำท่วมพาผู้ตกไปให้พินาศ โอมะ เป็นธรรมที่สนับสนุนส่งเสริมสังโยชน์ โดยดึงดูดสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในห้วงน้ำใหญ่ โอมะ (ห้วงน้ำ) มี ๔ ประการได้แก่

- (๑) กาโอมะ หมายถึง โอมะคือกาม
- (๒) ภโอมะ หมายถึง โอมะคือภพ
- (๓) ทิฏโฐมะ หมายถึง โอมะคือทิฏฐิ
- (๔) อวิชโอมะ หมายถึง โอมะคืออวิชชา^{๔๗}

โอมะคือห้วงน้ำใหญ่ ^{๔๘} ในอรรถกถาได้กล่าวถึง โอมะ ๔ คือ (๑) กาม (๒) ภพ (๓) ทิฏฐิ (๔) อวิชชา^{๔๙} ในบางครั้งอรรถกถาก็กล่าวถึงโอมะ ทั้ง ๕ ในที่นี้หมายถึงโอมะคือ กิเลสอันเป็นไปทางทวารทั้ง ๕ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย)^{๕๐} และบางครั้งอรรถกถาก็กล่าวถึง โอมะที่ ๖ หมายถึงโอมะคือกิเลสอันเป็นไปทางมโนทวาร ได้แก่ กิเลสที่เกิดขึ้นในใจ ^{๕๑} โอมะ ในที่นี้หมายถึงทิฏโฐมะ อรรถนพ หมายถึงภโอมะ ^{๕๒} โอมะเป็นธรรมที่ทำให้สรรพสัตว์ให้จมอยู่ใน ห้วงแห่งความทุกข์ ในส่วนที่สนับสนุนกันนั้น คือ กามสังโยชน์ เมื่อเกิดขึ้น ก็จะมีทิฏโฐมะ และอวิชโอมะเกิดขึ้นด้วย เมื่อรูปรากสังโยชน์ อรูปรากสังโยชน์เกิดขึ้น จะมีอวิชโอมะเกิดร่วม

^{๔๔} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗, หน้า ๘๐.

^{๔๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๕๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๒/๑๔๕.

^{๔๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๘/๒๓๕, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๓๘/๒๔๓-๒๔๔.

^{๔๗} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๐/๓๐๗, ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๒/๒๒๑, อ.จ.อุก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๖/๔๑๘.

^{๔๘} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๖๑/๑๗๕.

^{๔๙} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๖๑/๑๗๕.

^{๕๐} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๔๖/๓๑๓.

สนับสนุน^{๑๑๑} องค์ธรรมของโอฆะเหมือนกันกับอาสวะคือ โลภะ ทิฏฐิ โมหะ เมื่อการากสังโยชน์เกิดขึ้น จะมี ทิฏฐิโฆมะและอวิชโฆมะเกิดสนับสนุน การากสังโยชน์เกิดขึ้น มีอวิชโฆมะเกิดขึ้นสนับสนุน ทิฏฐิสังโยชน์เกิดขึ้นมี อวิชโฆมะเกิดสนับสนุน อวิชชาสังโยชน์เกิดขึ้นมี ทิฏฐิโฆมะกาโมฆะสนับสนุน

๓) โยคะ

โยคะ หมายถึง สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ หรือธรรมที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม ธรรมที่เกาะเกี่ยว มี ๔ ประการได้แก่

- (๑) กามโยคะ หมายถึง โยคะคือกาม
- (๒) ภวโยคะ หมายถึง โยคะคือภพ
- (๓) ทิฏฐิโยคะ หมายถึง โยคะคือทิฏฐิ
- (๔) อวิชชาโยคะ หมายถึง โยคะคืออวิชชา^{๑๑๒}

พระพุทธเจ้าตรัสถึง โยคะ (กิเลสที่ผูกมัดสัตว์ไว้ในภพ) โยคะ ๔ ประการ คือ ๑. กามโยคะ ๒. ภวโยคะ ๓. ทิฏฐิโยคะ ๔. อวิชชาโยคะ กามโยคะคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ และเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนด เพราะกาม ความผลิตเพลินเพราะกาม ความเยื่อใยเพราะกาม ความหมกมุ่น เพราะกาม ความกระหายเพราะกาม ความเร่าร้อนเพราะกาม ความติดเพราะกาม ความอยากเพราะกามย่อมเกิดขึ้นในกามทั้งหลาย ภวโยคะ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะภพ ความผลิตเพลินเพราะภพ ความเยื่อใยเพราะภพ ความหมกมุ่นเพราะภพ ความกระหายเพราะภพ ความเร่าร้อนเพราะภพ ความติด เพราะภพ ความอยาก เพราะภพย่อมเกิดขึ้น ในภพทั้งหลาย ทิฏฐิโยคะคือ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทิฏฐิทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทิฏฐิทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะทิฏฐิ ความผลิตเพลินเพราะทิฏฐิ ความเยื่อใยเพราะทิฏฐิ ความหมกมุ่นเพราะทิฏฐิ ความกระหายเพราะทิฏฐิ ความเร่าร้อนเพราะทิฏฐิ ความติดเพราะทิฏฐิ ความอยากเพราะทิฏฐิย่อมเกิดขึ้นในทิฏฐิทั้งหลาย อวิชชาโยคะคือ

^{๑๑๑} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, ปรมัตถสัทธัมมปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๘๑.

^{๑๑๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๕๒-๓๓๓, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๒/๑๔๔, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๓๓/๑๐๑, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๓๓/๕๕.

บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสัดผัสสาชยณะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่ง ความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสัดผัสสาชยณะ ๖ ประการออกไป ตามความเป็นจริง ความไม่รู้ ความไม่หยั่งรู้ย่อมเกิดขึ้นในผัสสาชยณะ ๖ ประการ บุคคลผู้ประกอบด้วยบาปอกุศลธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมอง ทำให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นผล มีชาติ ชรา และมรณะต่อไปอีก เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า ผู้ไม่มีความเกษม (ปลอด) จากโยคะ^{๑๐๓}

โยคะแปลว่าประกอบ เหมือนกาวที่ประกอบของ ๒ สิ่งให้ติดแน่นไม่ให้หลุดออกจากกัน โลกะ ทิฏฐิ โมหะ ได้ชื่อว่าโยคะ เพราะประกอบให้สรรพสัตว์ติดอยู่ในสังสารวัฏฏะ หรืออุปมาอีกนัยหนึ่ง วัวที่ถูกนำมาผูกเทียมเกวียนไว้ เมื่อวันนั้นจะเดินทางไปทางไหนก็ต้องลากเอาเกวียนติดไปด้วยเสมอ สัตว์ทั้งหลายที่วนเวียนอยู่ในวัฏฏทุกข์ หลุดพ้นไปไม่ได้เพราะถูกประกอบด้วย โลกะ ทิฏฐิ โมหะ วัวเปรียบได้กับสรรพสัตว์ เกวียนเปรียบได้กับกามภพ รูปภพ อรูปภพซึ่งเป็นวัฏฏทุกข์ เชือกที่ผูกวัวให้ติดอยู่กับเกวียนเปรียบได้กับ โลกะ ทิฏฐิ โมหะ^{๑๐๔}

คัมภีร์อิทธิกรรมมัตถสังคหะกล่าวถึงโยคะว่ามี ๔ ประการ ได้แก่

(๑) กามโยคะ คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบ สัตว์ให้ติดอยู่ในกามคุณ อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๘

(๒) ภวโยคะ คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในรูปภพ อรูปภพ หรือรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติวิปปยุตตจิต

(๓) ทิฏฐิโยคะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องประกอบสัตว์ในติดอยู่ใน ความเห็น ผิดองค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔

(๔) อวิชาโยคะ คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในความหลงความงมงาย องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๑๒^{๑๐๕}

เมื่อกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น จะมี ทิฏฐิโยคะ อวิชาโยคะเกิดสนับสนุน กันละ (กิเลสเครื่องผูก) องค์ธรรมของโยคะเหมือนกันกับอาสวะและโอฆะ คือ โลกะ ทิฏฐิ โมหะเพียงแต่ชื่อไม่เหมือนกันเท่านั้น เมื่อธรรมข้อใดข้อหนึ่งเกิดขึ้นจะมีธรรมที่อยู่ในกลุ่มเดียวกันส่งเสริมและสนับสนุนทำงานร่วมกันเป็นทีม

๔) กันณะ

กันณะ หมายถึง กิเลสเครื่องผูก มี ๔ ประการ ได้แก่

^{๑๐๓} อจ.จุฑก. (ไทย) ๒๑/๑๐/๑๖-๑๗, อจ.จุฑก. (บาลี) ๒๑/๑๐/๑๒.

^{๑๐๔} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ปรมัตถสัทธัมมปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๕๓.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

- (๑) อภิขฌากายคันถะ หมายถึง กิเลสเครื่องผูกกายคืออภิขฌา
- (๒) พยาปาทกายคันถะ หมายถึง กิเลสเครื่องผูกกายคือพยาบาท
- (๓) สีลัพพตปราคายคันถะ หมายถึง กิเลสเครื่องผูกกายคือความถื้อมั่น
- (๔) อิทังสัจจกนิเวสกายคันถะ หมายถึง กิเลสเครื่องผูกกายคือความยึดมั่น

ว่าสิ่งนี้จริง^{๑๐๖}

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ ได้กล่าวถึง คันถะ ๔ ประการ ดังนี้

(๑) อภิขฌากายคันถะ คือ ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกายรูปกายไว้โดยอาการผูกพันอยู่ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกที่ใน โลกมูลจิต ๘

(๒) พยาปาทกายคันถะ คือ หมายถึง ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกาย รูปกายไว้โดยอาการโกรธ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

(๓) สีลัพพตปราคายคันถะ คือ ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกาย รูปกาย ไว้โดยอาการยึดถือในการปฏิบัติที่ผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

(๔) อิทังสัจจกนิเวสกายคันถะ คือ ธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกาย รูปกายไว้โดยอาการยึดมั่นในความเห็นผิดของตนว่าถูก ความเห็นคนอื่นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔^{๑๐๗}

คันถะ หมายถึง เครื่องผูกสัตว์ไว้โดยอาการที่เกี่ยวข้องคล่องกัน ประดุจโซ่เหล็ก ธรรมดาโซ่เหล็กนั้น เป็นห่วงเกี่ยวคล้องโยงติดต่อกันเป็นสายยืดยาว โลกะ โทสะ ทิฏฐิ ทั้ง ๓ นี้ย่อมเกี่ยวคล้องสัตว์ไว้ในระหว่างจิตกับปฏิสนธิ และปฏิสนธิ กับจิต ติดต่อกันไปเรื่อยๆ ไม่มีเวลาหลุดพ้นไปได้ คำว่าคันถะ มีคำว่ากายะ ประกอบอยู่ด้วย เพื่อให้รู้ถึงธรรมที่ถูกเกี่ยวคล้องไว้โดย โลกะ โทสะ ทิฏฐิ นั้นคือ นามกาย รูปกาย^{๑๐๘} มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า อภิขฌากายคันถะนั้นเป็นได้ทั้ง โลกะอย่างหยาบและอย่างละเอียดทั้งหมดที่เกี่ยวกับความอยากได้ ความพอใจในทรัพย์ ยัสมับัติของผู้อื่น หรือของตนเองโดยชอบธรรมก็ตาม ไม่ชอบธรรมก็ตาม พยาปาทกายคันถะ นั้นได้แก่ โทสะอย่างหยาบก็ตามอย่างละเอียดก็ตาม คือ ความไม่พอใจ ไม่พอใจ โกรธ กลุ่มใจ เสียใจ ไปจนถึงการทำปาณาติบาต ผรุสวาจา^{๑๐๙} เมื่อกามราคสังโยชน์ (องค์ธรรมคือโลกะ) เกิดขึ้น มีคันถะเกิดร่วมด้วย ๒

^{๑๐๖} ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๑๗๕/๑๐๒-๑๐๓, ตี.ม. (บาลี) ๑๕/๑๗๕/๕๕.

^{๑๐๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗**, หน้า ๘๒.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

สภาวะคือ สิ้นพตปรามาสกายคันถะ และอิทังสัจจกนิเวสกายคันถะ เพราะองค์ธรรมของทั้ง ๒ ได้แก่ทวิภูตเจตสิก ที่เกิดขึ้นส่งเสริมและสนับสนุน กามราคสังโยชน^{๑๐๐}

องค์ธรรมของคันถะคือ โลภะ โทสะ ทิฏฐิ ขณะกามราคสังโยชนเกิดพร้อมด้วยการยึดมั่นศิลปพตผิต มีการปฏิบัติผิต จะมีทวิภูตเจตสิกที่เรียกว่า สิ้นพตปรามาส

๕) อุปาทาน

อุปาทานแปลว่า ความถือมั่น เป็นชื่อของราคะที่ประกอบด้วยกามคุณ ๕^{๑๐๑} หมายถึงความถือมั่นด้วยอำนาจตัณหาภานะและทวิภูต^{๑๐๒}

อุปาทาน มี ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) กามุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นในกาม
- (๒) ทิฏฐุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นในทวิภูต
- (๓) สิ้นพตอุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นในศิลปพต
- (๔) อตตวาตูปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอตตวา^{๑๐๓}

อภิธรรมมัตถสังคหะได้กล่าวถึงอุปาทาน ดังนี้

(๑) กามุปาทาน คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องยึดมั่นในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘

(๒) ทิฏฐุปาทาน คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องยึดมั่นในความเห็นผิดที่นอกจาก สิ้นพตปรามาสทวิภูต และอตตวาตวิภูตของคะธรรม ได้แก่ ทวิภูตเจตสิก ที่ในทวิภูตคตสัมปยุตตจิต ๔

(๓) สิ้นพตอุปาทาน คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องยึดมั่นในการปฏิบัติผิต องค์ธรรม ได้แก่ทวิภูตเจตสิกที่ในทวิภูตคตสัมปยุตตจิต ๔

(๔) อตตวาตูปาทาน คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องยึดมั่นในรูปนามขันธ ๕ ว่าเป็นตัวตน องค์ธรรมได้แก่ ทวิภูตเจตสิก ที่ในทวิภูตคตสัมปยุตตจิต ๔^{๑๐๔}

อุปาทานเปรียบเหมือนงูที่จับกบได้กัดกบไว้แน่นไม่ยอมปล่อย โลภะ ทิฏฐิ ทั้ง ๒ มีสภาพยึดมั่นในอารมณ์ของตนๆ ไม่ยอมปล่อย ^{๑๐๕} เมื่อกามราคสังโยชนเกิดขึ้น มีอุปาทานสนับสนุนส่งเสริม ๓ สภาวะ คือ ๑.ทวิภูตอุปาทาน ๒.สิ้นพตอุปาทาน ๓.อตตวาตูปาทาน

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๑๐๑} ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๑/๑๖, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๒๑๕/๔๔๒.

^{๑๐๒} ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๖๓/๓๐๘.

^{๑๐๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๗๔/๑๐๓, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๗๔/๕๕.

^{๑๐๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๘๒-๘๓.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔-๕๕.

๖) นิรณ

นิรณ หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องกันความดี มี ๕ ประการ ได้แก่

- (๑) กามฉันทะ หมายถึง ความพอใจในกาม
- (๒) พยาบาท หมายถึง ความคิดร้าย
- (๓) ถีนมิทธะ หมายถึง ความหดหู่และเซื่องซึม
- (๔) อุทธัจจกุกกุกะ หมายถึง ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ
- (๕) วิจิกิฉา หมายถึง ความลังเลสงสัย^{๑๑๖}

เมื่อนิรณเกิดขึ้นกับบุคคลใด ย่อมห้ามหรือกันความดีของบุคคลนั้นใน
อภิธัมมัตถสังคหะ ได้อธิบายไว้ว่า ธรรมคาบุคคลทั้งหลาย ย่อมไม่ยินดีในการบำเพ็ญทาน ศีล
ภาวนา เป็นส่วนมาก ที่เป็นเช่นนี้ ก็ด้วยอำนาจแห่งนิรณธรรม อันได้แก่ โลภะ โทสะ ถีนะ มิทธะ
อุทธัจจะ กุกกุกะ วิจิกิฉา โมหะ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓-๔ อย่างนั้นเอง หรือในขณะที่ทำ
กุศลอยู่นั้น เกิดความท้อถอย เบื่อหน่าย ไม่พอใจ เกิดขึ้น ทำให้ศรัทธา สติ ปัญญาถอยเสื่อมสิ้นไป
เพราะอำนาจแห่งถีนมิทธนิรณเกิดขึ้นกันความดี คือ ศรัทธา ถ้าหาก กามฉันทนิรณ และพยาบาท
นิรณชนิดหยาบเกิดขึ้นแก่บุคคลที่ได้มาน ก็ทำให้มานของบุคคลนั้นเสื่อมสิ้นไปไม่สามารถ
เข้ามานได้^{๑๑๗}

อรรถกถาจารย์เรียกนิรณว่า ไวกกมนธรรม หมายถึงนิรณ ๕ ประการ คือ

- (๑) กามฉันทะ หมายถึง ความพอใจในกาม
- (๒) พยาบาท หมายถึง ความคิดร้าย
- (๓) ถีนมิทธะ หมายถึง ความหดหู่และเซื่องซึม
- (๔) อุทธัจจกุกกุกะ หมายถึง ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ
- (๕) วิจิกิฉา หมายถึง ความลังเลสงสัย^{๑๑๘}

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ แสดงนิรณไว้ ๖ ชนิด โดยเพิ่ม อวิชชานิรณ ^{๑๑๙}

พระพุทธเจ้าตรัสถึงนิรณ ๕ ในวินัยของพระอริยะเรียกว่าเป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวบ้าง เครื่องกาง
กั้นบ้าง เครื่องรัตรึงบ้าง เครื่องตรึงตราบ้าง มี ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุกะ
และวิจิกิฉา ถึงแม้พราหมณ์ผู้ใดได้ไตรเพทถูกนิรณ ๕ เหล่านี้หน่วงเหนี่ยว กางกั้น รัตรึง ตรึง

^{๑๑๖} พุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๒๓.

^{๑๑๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๕๕.

^{๑๑๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๑๑๐, อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๕๓.

^{๑๑๙} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๘๓.

เอาไว้แล้ว หลังจากตายแล้วจะถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม นั้นมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้^{๑๒๐}
 พุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นโทษของนิวรรณ์ คือไม่สามารถจะเป็นพระพรหมได้ เมื่อ
 กามราคสังโยชน์ที่มีคนมาชักชวน หรือใครชักชวนเกิดขึ้น ถิ่นมิตถะนิวรรณ์ และ อวิชชานิวั รณ์จะเกิด
 เป็นกรรมสนับสนุน หรือเมื่อขณะกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น บางครั้งก็มีอุทธัจจะเกิดขึ้น^{๑๒๑} เมื่อ
 พยาบาทสังโยชน์เกิดขึ้นบางครั้งจะมีถิ่นมิตถะนิวรรณ์ที่เป็นธรรมชาติหลุดที่ทอดอยู่ในอารมณ์เกิด
 สนับสนุน^{๑๒๒}

๗) อนุสัย

อนุสัย หมายถึง กิเลสที่นอนเนื่อง อรรถกถาจารย์เรียบ ว่า สายรัด หมายถึงอนุสัย
 กิเลส^{๑๒๓} มี ๗ ประการได้แก่

- (๑) กามราคานุสัย หมายถึง อนุสัยคือความกำหนัดในกาม
- (๒) ปฏิฆานุสัย หมายถึง อนุสัยคือความยินร้าย
- (๓) ทิฏฐานุสัย หมายถึง อนุสัยคือความเห็นผิด
- (๔) วิจิกิจฉานุสัย หมายถึง อนุสัยคือความลังเลสงสัย
- (๕) มานานุสัย หมายถึง อนุสัยคือความถือตัว
- (๖) ภวราคานุสัย หมายถึง อนุสัยคือความติดใจในภพ
- (๗) อวิชชานุสัย หมายถึง อนุสัยคือความไม่รู้แจ้ง^{๑๒๔}

อภิธรรมมัตถสังคหะ แสดงอนุสัย ๗ ประการไว้ดังนี้

- (๑) กามราคานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานคือ อความติดใจ
 ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘
- (๒) ภวราคานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานคือ ความติดใจ
 ในรูปภพ อรูปภพ หรือรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกที่ในทวิฏฐิตวิปปยุตตจิต
- (๓) ปฏิฆานุสัย คือ ธรรมชาติที่ นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานคือความโกรธ
 องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

^{๑๒๐} ที.สี. (ไทย) ๕/๕๔๘-๕๔๙/๒๔๐, ที.สี. (บาลี) ๕/๕๔๘-๕๔๙/๑๖๖.

^{๑๒๑} พระสังฆมณฑลสังคหะ ธรรมมาจริยะ, ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗, หน้า ๓๘.

^{๑๒๒} ดูรายละเอียดใน พระสังฆมณฑลสังคหะ ธรรมมาจริยะ, ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก
 รูป นิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๔๒.

^{๑๒๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๑๐.

^{๑๒๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๒/๑๕๖, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๗๖/๑๐๓, ส.ม.
 (บาลี) ๑๕/๑๗๖/๕๕-๕๖, ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๕๓-๖๒/๑๔.

(๔) มานานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความเย่อหยิ่ง ถือตัว องศ์ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่ใน ทิฏฐิคติวิปปยุตตจิต ๔

(๕) ทิฏฐานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือความเห็นผิด องศ์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกที่ในทิฏฐิคติวิปปยุตตจิต ๔

(๖) วิจิกขณานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความสงสัย ลังเลในสิ่งที่ควรเชื่อ องศ์ธรรมได้แก่ วิจิกขณเจตสิกที่ในวิจิกขณวิปปยุตตจิต ๑

(๗) อวิชขานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือความหลง ความโง่ที่ไม่รู้ตามความเป็นจริง องศ์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒^{๑๒๕}

อนุสัยเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลายและเป็นธรรมที่เร้นลับ ไม่มีใครสามารถมองเห็นได้ ยกเว้นพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว ตามปกติอนุสัยนี้ สงบนิ่ง ไม่ปรากฏออกมาโดยทางหนึ่งทางใดเลย ต่อมาเมื่ออารมณ์ต่างๆ ที่ดีก็ตามไม่ดีก็ตามมากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้ว อนุสัยกิเลสที่สงบอยู่นั้น ก็เปลี่ยนสภาพเป็นปฏิกุญฐานกิเลส ปรากฏเกิดขึ้นทางใจ ถ้าปฏิกุญฐานกิเลสนี้มี กำลังแรงมาก ก็เปลี่ยนสภาพเป็นวิตักกมกิเลสล่วงออกมาทาง กาย วาจา ปฏิกุญฐานกิเลสที่เกิดขึ้นทางใจและวิตักกมกิเลสที่เกิดทาง กาย วาจา ไม่เรียก อนุสัยกิเลส^{๑๒๖}

อุปมาระหว่าง อนุสัยกิเลส ปฏิกุญฐานกิเลส และวิตักกมกิเลส ก็เหมือนกับไม้ขีดไฟ อนุสัยกิเลส เปรียบเหมือนไฟที่อยู่ในหัวไม้ขีด อารมณ์ต่างๆที่มากระทบทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เปรียบเหมือน เขาค้ำไม้ขีดไปจุดที่ข้างกล่อง เมื่อไฟปรากฏขึ้น ไฟนี้ เปรียบเหมือน ปฏิกุญฐานกิเลส และเมื่อเอาไฟที่ปรากฏขึ้นนี้ ไปจุดเข้ากับวัตถุ สิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้ว ไฟที่ลุกติดวัตถุ นั้นๆ เปรียบเหมือนวิตักกมกิเลส ^{๑๒๗} ขณะที่กำมราคสังโยชน์ เกิดขึ้นจะมี ทิฏฐานุสัย มานานุสัย อวิชขานุสัยเกิดร่วมสนับสนุน^{๑๒๘} ขณะที่ปฏิฆสังโยชน์เกิดขึ้นจะมีอวิชขานุสัยเกิดขึ้นสนับสนุน

๘) กิเลส

กิเลส หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้เศร้าหมอง หรือ เร่าร้อน ฉะนั้น จิต เจตสิก รูป ที่เกิดพร้อมกับกิเลสเหล่านั้น จึงมีความเศร้าหมองเร่าร้อนไปด้วย เพราะตามธรรมชาติใจ และ กิริยาอาการของบุคคลทั้งหลาย ถ้าไม่ได้เกิดเกี่ยวข้องกับ โลภะ โทสะ เป็นต้นแล้ว บุคคลนั้นจะรู้สึก ว่าจิตใจสบาย รูปร่างหน้าตาผ่องใส ไม่มีความเดือดร้อน เป็นที่สบายตา สบายใจแก่ผู้พบเห็น แต่ถ้า

^{๑๒๕} พระสังฆมมโชติกะ ธรรมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๘๔.

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

^{๑๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘. ดูหลักสัมปโยคนัย.

จิตใจของผู้ใดเกิดขึ้นโดยมีโลภะ โทสะ เป็นต้น เข้าเกี่ยวข้องผูกพันด้วยแล้ว จิตใจของผู้นั้นก็จะมี
ความเศร้าหมองเดือดร้อน รูปร่างหน้าตาไม่พ่องใสปรากฏขึ้น แล้วแต่กำลังของกิเลส^{๑๒๙}

สภาวะธรรมที่เป็นกิเลส กิเลสวัตถุ มี ๑๐ ประการคือ

(๑) โลภะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ (๔) มานะ (๕) ทิฏฐิ (๖) วิกิจจนา (๗) ถีนะ (๘)
อุทธัจจะ (๙) อหิริกะ (๑๐) อโนตตปปะ^{๑๓๐}

อภิธัมมัตถสังคหะ กล่าวถึงกิเลส ๑๐ ประการ ดังนี้

(๑) โลภะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความยินดีพอใจใน
โลกียอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก ที่อยู่ในโลกมูลจิต ๘

(๒) โทสะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความโกรธความไม่
พอใจองค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิกที่อยู่ในโทสมูลจิต ๒

(๓) โมหะ คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความหลง ความโง่ องค์
ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒

(๔) มานะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความเย่อหยิ่งถือตัว องค์
ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่อยู่ใน ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔

(๕) ทิฏฐิ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความเห็นผิด องค์ธรรม
ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกที่อยู่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

(๖) วิกิจจนา คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความสังสัยลังเลใจใน
สิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ วิกิจจนาเจตสิกที่อยู่ในวิกิจจนาสัมปยุตตจิต ๑

(๗) ถีนะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความหดหู่ องค์ธรรมได้แก่
ถีนเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลสสังขารจิต ๕

(๘) อุทธัจจะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความฟุ้งซ่าน องค์
ได้แก่ อุทธัจจเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒

(๙) อหิริกะ คือ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่ละอายต่อ
ทุจริตองค์ธรรมได้แก่ อหิริกะเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒

(๑๐) อโนตตปปะ คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่สะดุ้ง
กลัวต่อทุจริต องค์ธรรมได้แก่ อโนตตปปะเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒^{๑๓๑}

^{๑๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจาริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๐๐.

^{๑๓๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๓๕/๓๑๒, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๓๕/๑๘๗.

^{๑๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗-๘๘.

เมื่อกล่าวถึงแง่ของความสัมพันธ์กับสังโยชน์ ขณะที่กำสังโยชน์เกิดขึ้นมี ทิฐุกิเลส มานกิเลส โมหะกิเลสเกิดขึ้นสนับสนุน ขณะปฏิสังโยชน์เกิดขึ้นมี โมหะกิเลสเกิดขึ้นสนับสนุน ขณะอวิชชาสังโยชน์เกิดขึ้นจะมี ทิฐุกิเลส มานกิเลส โทสกิเลส วิจิกิจฉากิเลส ถีนะกิเลส อุทธัจจะกิเลส อหิริกะกิเลส อนัตตปปะกิเลสเกิดขึ้นสนับสนุน^{๑๓๒}

๕) มิจฉัตตธรรม

มิจฉัตตธรรม หมายถึง ธรรมที่ผิด ที่ควรละ ปรากฏในทีฆนิกาย ปาฏิการวรรค มี ๘ ประการได้แก่

- (๑) มิจฉาทิฎฐิ หมายถึง การเห็นผิด
- (๒) มิจฉาสังกัปปะ หมายถึง ความดำริผิด
- (๓) มิจฉาวาจา หมายถึง การเจรจาผิด
- (๔) มิจฉากัมมันตะ หมายถึง การกระทำผิด
- (๕) มิจฉาอาชีวะ หมายถึง การเลี้ยงชีพผิด
- (๖) มิจฉาวายามะ หมายถึง ความพยายามผิด
- (๗) มิจฉาสติ หมายถึง การระลึกผิด
- (๘) มิจฉาสมาธิ หมายถึง การตั้งจิตมั่นผิด^{๑๓๓}

ปรากฏในอังคุตตรนิกายทสกนิบาตมีมิจฉัตตธรรม (ธรรมที่ผิด) มี ๑๐ ประการ คือ

- (๑) มิจฉาทิฎฐิ (๒) มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ
- (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉาวายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ (๙) มิจฉาญาณะ
- (๑๐) มิจฉาวิมุตติ^{๑๓๔}

พระพุทธเจ้าตรัสถึงคนที่มีมิจฉัตตธรรม (ธรรมที่ผิด) จะมีการพลาดจากสวรรค์และมรรคผล ไม่มีการบรรลุสวรรค์และมรรคผล เพราะอาศัยมิจฉัตตธรรม เหล่านี้ คือ ผู้มีมิจฉาทิฎฐิ (เห็นผิด) ย่อมมีมิจฉาสังกัปปะ (ดำริผิด) ผู้มีมิจฉาสังกัปปะ ย่อมมีมิจฉาวาจา (เจรจาผิด) ผู้มีมิจฉาวาจา ย่อมมีมิจฉากัมมันตะ (กระทำผิด) ผู้มีมิจฉากัมมันตะ ย่อมมีมิจฉาอาชีวะ (เลี้ยงชีพผิด) ผู้มีมิจฉาอาชีวะ ย่อมมีมิจฉาวายามะ (พยายามผิด) ผู้มีมิจฉาวายามะ ย่อมมีมิจฉาสติ (ระลึกผิด) ผู้มีมิจฉาสติ ย่อมมีมิจฉาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นผิด) ผู้มีมิจฉาสมาธิ ย่อมมีมิจฉาญาณะ (รู้ผิด) ผู้มีมิจฉาญาณะ ย่อมมีมิจฉาวิมุตติ (หลุดพ้นผิด) ภัยทั้งหลาย เพราะอาศัยมิจฉัตตธรรมอย่างนี้ จึงมี

^{๑๓๒} พระอรรถกถาจารย์ ฐัมมาจริยะ , ปรหมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๕-๔๓, ๕๔.

^{๑๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/ ๓๕๘/๔๐๓, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/ ๓๕๘/๑๘๑.

^{๑๓๔} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓๒/๒๘๒, อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓๒/๑๕๒.

การพลาดจากสวรรค์ และมรรคผล ไม่มีการบรรลุสวรรค์และมรรคผล ^{๑๓๕} จะเห็นได้ว่าความเห็นผิดทั้ง ๑๐ ประการนี้เป็นเครื่องสนับสนุนให้ทำผิด พุจฉิต คิดผิด ดังนั้น มิฉจัดธรรมจึงทำหน้าที่ส่งเสริมและสนับสนุนตั้งโยชนให้เกิดขึ้น

๑๐) โลกธรรม

โลกธรรม หมายถึง ธรรมที่หมุนเวียนไปตามโลก และโลกก็หมุนเวียนไปตามโลก ธรรม^{๑๓๖} มี ๘ คือ ๑. ได้ลาภ ๒. เสื่อมลาภ ๓. ได้ยศ ๔. เสื่อมยศ ๕. นิินทา ๖. สรรเสริญ ๗. สุข ๘. ทุกข์^{๑๓๗} เป็นสิ่งที่มีความแน่นอนสำหรับสัตว์โลก ^{๑๓๘} ในอังคุตตรนิกายอัฐกนิบาตมีหลักฐานบันทึกไว้ว่า

ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ นิินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ยังไม่ได้สติ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ นิินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่อริยสาวกผู้ได้สติ ภิกษุทั้งหลาย ลาภเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ยังไม่ได้สติ แต่เขาไม่เห็นประจักษ์ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงดังนี้ว่า ลาภนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ลาภนั้นแล เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ความเสื่อมลาภ ฯลฯ ยศ ฯลฯ ความเสื่อมยศ ฯลฯ นิินทา ฯลฯ สรรเสริญ ฯลฯ สุข ฯลฯ ทุกข์เกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ยังไม่ได้สติ แต่เขาไม่เห็นประจักษ์ ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงดังนี้ว่า ทุกข์นี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ทุกข์นั้นแล เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ลาภย่อมครอบงำจิตของเขาได้ ความเสื่อมลาภย่อมครอบงำจิตของเขาได้ ยศย่อม ครอบงำจิตของเขาได้ ความเสื่อมยศย่อมครอบงำจิตของเขาได้ นิินทา ย่อมครอบงำ จิตของเขาได้ สรรเสริญย่อมครอบงำจิตของเขาได้ สุขย่อมครอบงำจิตของเขาได้ ทุกข์ย่อมครอบงำจิตของเขาได้ เขาย่อมยินร้ายในความเสื่อมลาภ ยินดีในยศที่ เกิดขึ้น ยินร้ายในความเสื่อมยศ ยินดีในความสรรเสริญที่เกิดขึ้น ยินร้ายในนิินทา ยินดีในสุขที่เกิดขึ้น ยินร้ายในทุกข์ เขาประกอบด้วยความยินดีและความยินร้าย อย่างนี้ ย่อมไม่พ้นจากชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความโศก) ปรีเทวะ (ความคร่ำคราญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับ แค้นใจ) เรากล่าวว่า ไม่หลุดพ้นจากทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ลาภเกิดขึ้นแก่อริยสาวกผู้ได้สติ เขาเห็นประจักษ์ รู้ชัดตาม ความเป็นจริงดังนี้ว่า ลาภนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ลาภนั้นแล เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ความเสื่อมลาภ ฯลฯ ยศ ฯลฯ ความเสื่อมยศ ฯลฯ นิินทา ฯลฯ สรรเสริญ

^{๑๓๕} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๓/๒๔๔, อ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๐๓/๑๓๓.

^{๑๓๖} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๒/๒๘๐, อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๕๒/๑๕๔.

^{๑๓๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๘, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๓/๑๕๕, อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๔/๓๐๘.

^{๑๓๘} อ.อัฐก. ฎีกา (บาลี) ๓/๕/๒๕๓.

ฯลฯ สุข ฯลฯ ทุกข์เกิดขึ้นแก่เอรียสาวก ผู้ได้สดับ แต่เขาเห็นประจักษ์ รู้ชัดตามความเป็นจริง
 ดังนั้นว่า ทุกข์นี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ทุกข์นั้นแล เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผัน
 เป็นธรรมดา ลากย่อม ครอบงำจิตของเขาไม่ได้ ความเสื่อมลากย่อมครอบงำจิตของเขาไม่ได้
 ยศย่อมครอบงำ จิตของเขาไม่ได้ ความเสื่อมยศย่อมครอบงำจิตของเขาไม่ได้ นินทาย่อม
 ครอบงำจิตของเขาไม่ได้ สรรเสริญย่อมครอบงำจิตของเขาไม่ได้ สุขย่อมครอบงำจิตของเขา
 ไม่ได้^{๑๓๕}

กล่าวโดยสรุป โลกธรรมเหล่านี้ได้แก่ ลาก เสื่อมลาก ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ
 สุข และทุกข์ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุณฺณผู้ยังไม่ได้สดับ และเป็นธรรมที่เกิดร่วมกับสังโยชน์ โดยส่งเสริม
 และสนับสนุนให้ กามฉันทะสังโยชน์ (ความยินดี) และพยาบาทสังโยชน์ (ความยินร้าย) ทำหน้าที่
 ผูกพันสัตว์อย่างแน่นหนามากยิ่งขึ้น

๑๑) มัจฉริยะ

มัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่ มี ๕ ประการได้แก่

- (๑) อาวาสมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่อาวาส
- (๒) กุลมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่ตระกูล
- (๓) ลาภมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่ลาภ
- (๔) วัณณมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่วรรณะ
- (๕) รัชมมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่ธรรม^{๑๓๖}

มัจฉริยะเป็นสังโยชน์ (เครื่องผูกมัดคือความตระหนี่) และเมื่อกล่าวอีกนัยหนึ่งใน
 ขณะเดียวกันก็ยังเป็นธรรมที่ทำหน้าที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้สังโยชน์เกิดขึ้น

๑๒) วิปลาส

สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ๔ ประการคือ

- (๑) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง
- (๒) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
- (๓) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา
- (๔) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม^{๑๓๗}

วิปลาสเป็นธรรมที่เป็นเหตุส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดสังโยชน์

^{๑๓๕} อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๔, อ.อ.อ.อ. (บาลี) ๒๓/๖/๓.

^{๑๓๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๑๔๗.

^{๑๓๗} อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๕, อ.อ.อ.อ. (บาลี) ๒๑/๔๕/๔๔.

๑๓. อคติ

อคติ หมายถึง ความลำเอียง มี ๔ ประการได้แก่

- (๑) นันทาคติ หมายถึง ลำเอียงเพราะชอบ
- (๒) โทสาคติ หมายถึง ลำเอียงเพราะชัง
- (๓) โมหาคติ หมายถึง ลำเอียงเพราะหลง
- (๔) ภยากติ หมายถึง ลำเอียงเพราะกลัว^{๑๔๒}

การถึงอคติ ๔ ประการนี้ บุคคลใดละเมิดความชอบธรรม เพราะนันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยากติ ยศของบุคคลนั้นย่อมเสื่อมดุจดวงจันทร์ข้างแรมฉะนั้น ^{๑๔๓} อคติเป็นธรรมที่ทำให้หน้าที่ส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ให้เกิดขึ้น

๑๔) มूल ๓

มूल หมายถึง ธรรม ๓ ประการที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม คือ อกุศลมูล ๓ ได้แก่

- (๑) อกุศลมูลคือ โลภะ หมายถึง ความอยากได้
- (๒) อกุศลมูลคือ โทสะ หมายถึง ความคิดประทุษร้าย
- (๓) อกุศลมูลคือ โมหะ หมายถึง ความหลง^{๑๔๔}

มूलทั้ง ๓ นี้ เมื่ออธิบาย ขตามหลักอภิธรรมแล้ว แต่ละสภาวะเป็นสังโยชน์ในตัวและสนับสนุนกันและกันอีกด้วยเมื่อกามสังโยชน์ (โลภะ) เกิดขึ้น อกุศลมูลคือ โมหะเกิดขึ้นสนับสนุน เมื่อปฏิฆะสังโยชน์เกิดขึ้นมีอกุศลมูลคือ โมหะเกิดขึ้นสนับสนุน โมหะจึงเป็นปัจจัยที่หนุนโลภะ และหนุนโทสะ (ดูแผนภูมิ ๓.๑ แสดงโมหะเป็นปัจจัยที่หนุนโลภะ และโทสะประกอบ)

จากหลักฐานที่แสดงมาทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นเครื่องบ่งชี้ให้เห็นถึงลักษณะของการส่งเสริมและสนับสนุนทำงานร่วมกันกับ สังโยชน์ในลักษณะของกลุ่มธรรมที่เป็นอกุศลทั้ง ๑๔ ประการ ได้แก่ ๑) อาสวะ ๒) โองะ ๓) โยคะ ๔) คันถะ ๕) อุปาทาน ๖) นิวรณ์ ๗) อนุสัย ๘) กิเลส ๙) มิจฉิตตะ ๑๐) โลกธรรม ๑๑) มัจฉริยะ ๑๒) วิปลาส ๑๓) อคติ และ ๑๔) มุละ ในขณะที่เดียวกันเมื่อสังโยชน์เริ่มทำงาน ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ก็จะเกิดขึ้นเพื่อส่งเสริมและสนับสนุนกันและกันเป็นกระบวนการที่ทำงานร่วมกันดังนี้ และเมื่อพิจารณาภิเลสทุกประการที่กล่าวมาแล้วอีกครั้งหนึ่งโดยจัดหมวดหมู่ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสังโยชน์และอกุศลธรรมแล้ว พบว่า อกุศลธรรมเหล่านี้จะถูกแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม ดังนี้

^{๑๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๘, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๑๔๓.

^{๑๔๓} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗/๒๕, อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗/๑๕.

^{๑๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๓/๑๖๕.

กลุ่มที่ ๑. อกุลธรรมที่องค์ธรรมมีลักษณะคล้ายกัน แต่จะแตกต่างกันเล็กน้อยในรายละเอียด การจัดแบบนี้ตามอกุลสสังคหะ^{๔๔} ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ (คูตาราง ๓.๔ แสดงอกุลธรรมต่าง ๆ เปรียบเทียบกับสังโยชน์แต่ละองค์ธรรม) ดังนั้นจึงถูกจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกัน โดยไล่เรียงลำดับตามเข็มนาฬิกา (ดูแผนภูมิ ๓.๓ โดยเริ่มนับจากอาสวะที่ตำแหน่ง ๑๒ นาฬิกา) มีทั้งหมด ๕ ประการดังนี้

อาสวะ ๔ → โสมะ ๔ → โยคะ ๔ → คันถะ ๔ → อุปาทาน ๔ → นิรวณ ๖ →
อนุสัย ๓ → สังโยชน์ ๑๐ → กิเลส ๑๐

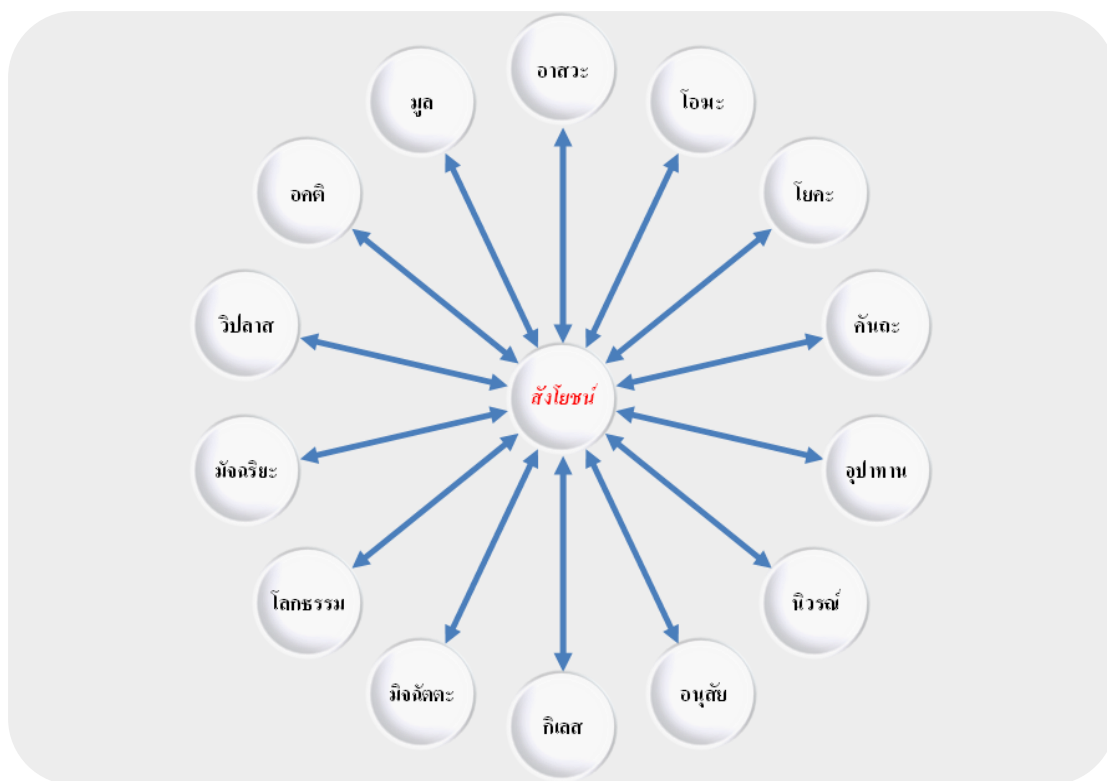
มีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า อกุลธรรมในกลุ่มนี้ มีเฉพาะสังโยชน์ และกิเลสเท่านั้น ที่มีการแบ่งองค์ธรรมออกละเอียดมากที่สุดถึง ๑๐ องค์ธรรมด้วยกัน หากถือเอาอันดับกล่าวนี้ทำให้สังโยชน์และกิเลสมีความละเอียดในแง่ขององค์ธรรมที่มีมากที่สุด (๑๐ องค์ธรรม) และอกุลธรรมแต่ละตัวในกลุ่มนี้จะทำงานประสานสอดคล้องกันโดยแบ่งแยกหน้าที่กันไปช่วยส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ให้ทำหน้าที่ผูกมัดสัตว์ให้แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นก็ช่วยกันทำงานอย่างเป็นระบบเป็นระเบียบดังได้อธิบายมาแล้วในรายละเอียดข้างต้น

กลุ่มที่ ๒. อกุลธรรมที่องค์ธรรมที่ไม่เข้าพวกกัน กล่าวคือแต่ละตัวจะมีองค์ธรรมที่มีลักษณะแตกต่างกันออกไป ถึงกระนั้นก็ทำหน้าที่ของตน ๆ ในการส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ร่วมกับอกุลธรรมกลุ่มแรกได้เป็นอย่างดี อกุลธรรมกลุ่มนี้มีอยู่ ๖ ประการได้แก่

มิจจิตตะ ๘ → โลกธรรม ๘ → มัจฉริยะ ๕ → วิปัสสา ๔ → อคติ ๔ → มุล ๓

แผนภูมิต่อไปนี้จะแสดงธรรมทั้งหลายที่ส่งเสริมและสนับสนุนทำงานร่วมกับสังโยชน์

^{๔๔} พระสังฆมณฑลสังคหะ ธรรมมาจริยะ , วิปัสสนากรรมฐาน , รวบรวมโดย ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติ
กะวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสังฆมณฑลสังคหะ, ๒๕๒๘), หน้า ๔๕-๕๗.

แผนภูมิ ๒.๕ แสดงธรรมที่สนับสนุน ส่งเสริม และทำงานร่วมกับสังโยชน์

สรุปว่า สังโยชน์ เมื่อเริ่มต้นทำงาน จะมีกลุ่มอกุศลธรรมทั้ง ๒ กลุ่มข้างต้นที่เข้าไปช่วยส่งเสริมและสนับสนุนให้สังโยชน์มีกำลังผูกมัดแน่นมากยิ่งขึ้น

ตารางต่อไปนี้เป็นตารางที่แสดงการเปรียบเทียบความสัมพันธ์ต่าง ๆ ขององค์ธรรมของอกุศลธรรมที่อยู่ในกลุ่มที่ ๑ (รวมสังโยชน์เข้าด้วยรวมเป็น ๕ ประการ ตามอภิธรรมมัตถกสังคหะ)

ตาราง ๒.๖ แสดงอภุศลกรรมต่าง ๆ เปรียบเทียบกับสังโยชน์แต่ละองค์ธรรม (อภิธัมมัตถสังคหะ)

	อสาเว๔	โอมะ ๔	โยคะ ๔	คันธะ ๔	อุปาทาน ๔	นิวรณ์ ๖	อนุสัย ๗	สังโยชน์ ๑๐	กิเลส ๑๐
๑	กามาสวะ	กาโมมะ	กามโยคะ	อภิขณากายคันธะ	กามุปาทาน	กามฉันทน์นิวรณ์	กามราคานุสัย	กามราคสังโยชน์	โลภะ
๒	ภวาสวะ	ภโวมะ	ภวโยคะ	พยาปาทกายคันธะ	ทิฏฐุปาทาน	พยาปาทนิวรณ์	ภวราคานุสัย	ภวราคสังโยชน์	โทสะ
๓	ทิฏฐาสวะ	ทิฏฐิโหมะ	ทิฏฐิโยคะ	สีลัพพตปรามาสกายคันธะ	สีลัพพตูปาทาน	ถีนมิทธนิวรณ์	ปฏิฆานุสัย	ปฏิฆสังโยชน์	โมหะ
๔	อวิชาสวะ	อวิขโหมะ	อวิขโยคะ	อิทังสัจจาทินิเวศกายคันธะ	อิตถวาตูปาทาน	อุทธัจจกุกกุจจะฯ	มานานุสัย	มานสังโยชน์	มานะ
๕						วิจิกิจฉานิวรณ์	ทิฏฐานุสัย	ทิฏฐิสังโยชน์	ทิฏฐิ
๖						อวิชานิวรณ์	วิจิกิจฉานุสัย	สีลัพพตปรามาส	วิจิกิจฉา
๗							อวิชานุสัย	วิจิกิจฉาสังโยชน์	ถีนะ
๘								อิสสาสังโยชน์	อุทธัจจะ
๙								มัจฉริยสังโยชน์	อหิริกะ
๑๐								อวิชาสังโยชน์	อนัตตตัปปะ

๒.๔.๒ หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์ในหน้าที่ต่าง ๆ กันของสังโยชน์

ด้วยเหตุที่สังโยชน์ มีองค์ธรรม ๑๐ ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูป ราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา นอกจากนั้นทางอภิธรรม - ภาชนีย์ (ตามแนวพระอภิธรรม) ได้กล่าวถึงสังโยชน์อีก ๒ ประการ ได้แก่ อิสสาและมัจฉริยะ (ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒) ในที่นี้ ผู้วิจัยเสนอความสัมพันธ์ในหน้าที่ต่าง ๆ กันขององค์ธรรมดังกล่าวเหล่านั้นของสังโยชน์โดยการเรียงลำดับองค์ธรรมของสังโยชน์ตาม สุตตันตภาชนีย์ (ตามแนวพระสูตร) ตั้งแต่ลำดับ ๑ – ๑๐ จากนั้นจึงตามด้วยองค์ธรรมแห่งสังโยชน์แนวอภิธรรมอีก ๒ ประการคือ อีสสา และมัจฉริยะ โดยจะจัดเข้าในลำดับที่ ๑๑-๑๒ ตามลำดับดังต่อไปนี้

๑) สักกายทิฐิสังโยชน์

สักกายทิฐิ แปลว่า ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ^{๑๔๖} “การเห็นว่า ‘นั่นเป็นอัตตาของเรา’” เป็นอาการของทิฐิ ^{๑๔๗} มีหลักฐานบันทึกการสนทนาเกี่ยวกับสักกายะระหว่างอุบาสกชื่อว่าวิสาขะ กับภิกษุณีชื่อว่าธัมมทินนา อุบาสกถามถึงธรรมที่ชื่อว่าสักกายะ ภิกษุณีธัมมทินนาตอบว่า อุปาทาน ๕ ชั้น คือ ๑. รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) ๒. เวทณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือ เวทนา) ๓. สัญญูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) ๔. สังขารูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือ สังขาร) ๕. วิญญาณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) ^{๑๔๘}

จากหลักฐานการสนทนานี้สรุปได้ว่า อุปาทาน ๕ (ความยึดมั่นในชั้น ๕) เป็นสักกายะทิฐิ อุบาสกวิสาขะถามถึงลักษณะของบุคคลผู้มีสักกายทิฐิ ภิกษุณีธัมมทินนาตอบว่า บุคคลในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้สดับ ไม่ได้พบพระอรหันต์ทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรหันต์ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของพระอรหันต์ ไม่ได้พบสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีรูปบ้าง พิจารณาเห็นรูปในอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอัตตาในรูปบ้าง พิจารณาเห็นเวทนา พิจารณาเห็นสัญญา พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย พิจารณา เห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีวิญญาณบ้าง พิจารณาเห็นวิญญาณในอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอัตตาในวิญญาณบ้าง สักกายทิฐิมี ได้ ^{๑๔๙} ผู้วิจัยมีทัศนคติว่าสักกายทิฐิ การยึดมั่นถือมั่น คือมิจาทิฐิ นั้นเองเพราะองค์ธรรมเหมือนกันคือ ทิฐิ และผู้ที่มีมิจาทิฐินั้นมีคติเป็น ๒ คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน

^{๑๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๓๗.

^{๑๔๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๑/๑๗.

^{๑๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๐/๕๐๐, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๖๐/๒๘๕.

^{๑๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๑/๕๐๐, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๖๑/๒๘๖.

อนึ่งกายกรรมที่ถือปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทัญญู วชิกรรม ฯลฯ และมนกรรมที่ถือปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทัญญู เจตนา ความปรารถนา ความตั้งใจและสังขารทั้งหลายของบุคคลผู้เป็นมิจาทัณฺณ ธรรมทั้งหมดนั้นย่อมเป็นไปเพื่อผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่เกื้อกูล เป็นทุกข์ ซ้อนันเพราะเหตุไรเพราะบุคคลนั้นมีทัญญูชั่ว เปรียบเหมือนเมล็ดสะเดา เมล็ดบวบขม หรือเมล็ดน้ำเต้าขมที่บุคคลเพาะไว้ในดินชุ่มชื้น รสดินและรสน้ำที่มันคุดชับเอาไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นของขม เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ซ้อนันเพราะเหตุไร เพราะสะเดาเป็นต้นนั้นมีเมล็ดเลวอันใด กายกรรมที่ถือปฏิบัติให้ บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทัญญู วชิกรรม ฯลฯ และมนกรรมที่ถือปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทัญญู เจตนา ความปรารถนาความตั้งใจและสังขารทั้งหลายของบุคคลผู้เป็นมิจาทัณฺณ ธรรมทั้งหมดนั้นย่อมเป็นไปเพื่อผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่เกื้อกูล เป็นทุกข์^{๕๐} อรรถกถาจารย์อธิบายว่าขบวนการเกิดขึ้นของทัญญุนั้น เริ่มต้นที่สัมผัส หรือการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เช่น ตากระทบรูป เป็นต้นพระพุทธเจ้าตรัสว่า ทัญญู ๖๒ เริ่มต้นจากผัสสะนำไปสู่เวทนา สุดท้ายก็คือความทุกข์ ดังนั้นจึงไม่อาจนำไปสู่ความดับทุกข์ได้แต่อย่างใด^{๕๑}

หลักฐานในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี กล่าวถึงสภาวะของอกุศลจิตที่มีความพอใจในรูปเสียงกลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ที่เกิดทางใจ เป็นไปพร้อมกับความดี ประกอบด้วยความเห็นผิดบ้าง เป็นไปพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยความเห็นผิดบ้าง ในขณะที่โลภะเกิดขึ้นจะมีความเห็นผิดขึ้นด้วยกัน ๔ สภาวะ และในขณะที่โลภะเกิดขึ้นไม่มีทัญญูสนับสนุน ๔ สภาวะ ดังนี้

อกุศลจิตดวงที่ ๑ “สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล สหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจาทัณฺณ มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนัตตปฺปพละ โลภะ โมหะ อภิขมา มิจาทัณฺณ อหิริกะ อนัตตปฺปะ สมตะ ปิณฑะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าอกุศล”^{๕๒}

อกุศลจิตดวงที่ ๒ จิตที่เป็นอกุศลสหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญู^{๕๓}

^{๕๐} บ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑๒๘/๑๕๔, บ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๑๒๘/๑๑๗.

^{๕๑} ที.สี.อ. (ไทย) ๑๔๔/๑๑๖.

^{๕๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๖๕/๖๖.

^{๕๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๓๕/๑๑๖, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๓๕/๖๑.

อกุศลจิตดวงที่ ๓ จิตที่เป็นอกุศล สหระกด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญู มีรูปเป็น อารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรม เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ มิจาเวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๕๔}

อกุศลจิตดวงที่ ๔ จิตที่เป็นอกุศล สหระกด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญู มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูงในสมัยใด ใน สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๕๕}

อกุศลจิตดวงที่ ๕ สหระกด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียง เป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจาทัญญู มิจาสังกัปปะ มิจาเวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา มิจาทัญญู อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็ เกิดขึ้น^{๕๖}

อกุศลจิตดวงที่ ๖ จิตที่เป็นอกุศล สหระกด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูงในสมัยใด ใน สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๕๗}

อกุศลจิตดวงที่ ๗ จิตที่เป็นอกุศล สหระกด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทัญญู มีรูปเป็น อารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็น อารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ มิจาเวายามะ มิจาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลกะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อโนตตป্পะ สมถะ ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๕๘}

^{๕๔} อกิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๐/๑๑๖, อกิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๐/๗๐.

^{๕๕} อกิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๒/๑๑๓, อกิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๒/๗๐.

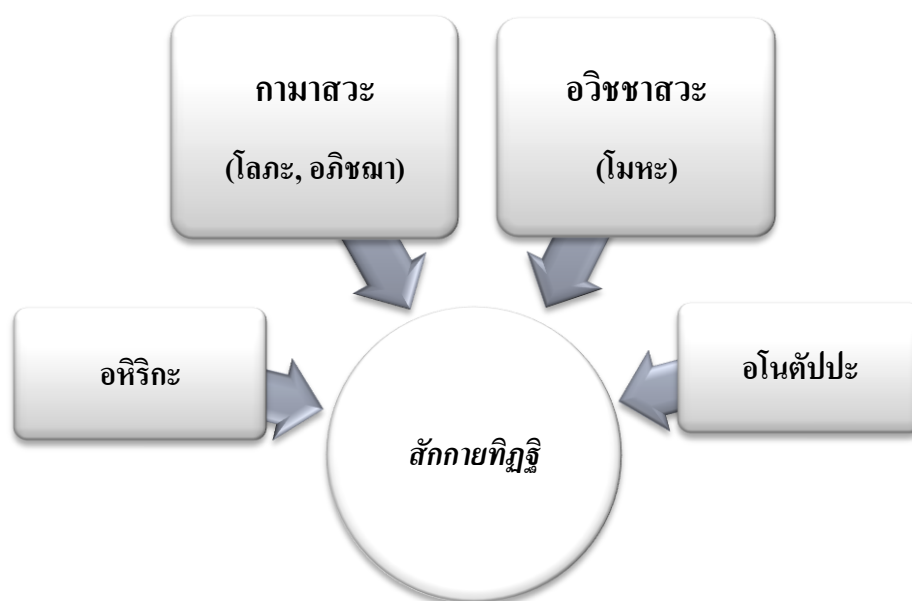
^{๕๖} อกิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๕/๑๑๗, อกิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๒/๗๒.

^{๕๗} อกิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๕/๑๑๕, อกิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๒/๗๒.

^{๕๘} อกิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๐/๑๑๕, อกิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๒/๗๒.

อกุศลจิตดวงที่ ๘ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทกฺขณฺมีรูปเป็น อารมณฺ ๑๑๑ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชักองในสมัยใด ใน สมัยนั้น ผัสสะ ๑๑๑ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๑๕๕}

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงธรรมที่ทำงานร่ว มกับ สักกายทกฺขณฺสังโยชนฺ มีอยู่หลาย ประการ เพื่อให้เห็นภาพชัดเจนขึ้น ผู้วิจัยขอเสนอแผนภูมิแสดง “ธรรมที่ทำงานร่ว มกับ สักกายทกฺขณฺ” ดังต่อไปนี้

แผนภูมิ ๒.๗ แสดงธรรมที่ทำงานร่ว มกับสักกายทกฺขณฺ

แผนภูมิจ้างคั่นนี้แสดงให้ เห็นถึงธรรมที่ทำงานร่ว มกับสักกายทกฺขณฺดังหลักฐาน ในธัมมสังคณฺีทำให้ทราบว่ในขณะทีทกฺขณฺสังโยชนฺเกิดทำหน้าทีให้สรรพสัตัวมีความเห็นผิด อกุศล ทีมีความพอใจทีเรียกว่ากามาสะ (โลกะ, อภิขณา) อวิชาสะ (โมหะ) เกิดร่ว มสนับสนุนให้ ทกฺขณฺสังโยชนฺทำหน้าทีของตน แท้จริงจิตมีหลายดวง มีหลายอย่าง มีหลายประการ คือ จิตทีมีราคะ จิตทีมีโทสะ และจิตทีมีโมหะ ^{๑๖๐} อรรถกถาอธิบายจิตมีราคะว่ได้แก่อจิตทีสหระคด้วยโลกะ ๘ ดวง^{๑๖๑}

^{๑๕๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๒/๑๒๐, อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๒/๗๒.

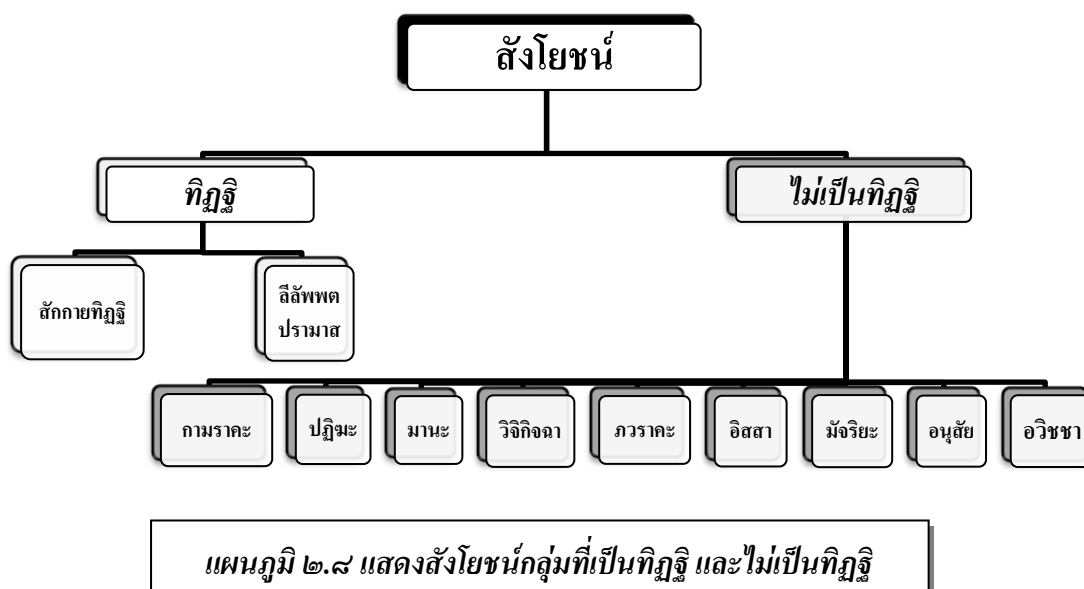
^{๑๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖๔/๓๑๑, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๖๔/๑๕๑.

^{๑๖๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๖๔/๑๕๕.

มีหลักฐานในพุทธทศนิกายปฏิสัมภิทามรรคได้กล่าวถึงสักกายะ และสัพพตปราคาสว่า
เป็นสังโยชน์ด้วยและขณะเดียวกันก็เป็นทักขณด้วยข้อความว่า “๑. สักกายทักขณ ๒. สัพพตปราคาส
เหล่านี้เป็นสังโยชน์และทักขณ”^{๑๖๒} และได้กล่าวถึงสังโยชน์ข้ออื่นๆว่าเป็นสังโยชน์ แต่ไม่เป็นทักขณ
ดังนี้ว่า

๑. กามราคสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือกามราคะ
 ๒. ปฏิฆสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือปฏิฆะ
 ๓. มานสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือมานะ
 ๔. วิจิกิจฉาสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือวิจิกิจฉา
 ๕. ภวราคสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือภวราคะ
 ๖. อสสาสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคืออัสสา
 ๗. มัจฉริยสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือมัจฉริยะ
 ๘. อนุสัยสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคืออนุสัย
 ๙. อวิชชาสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคืออวิชชา
- เหล่านี้เป็นสังโยชน์แต่ไม่เป็นทักขณ^{๑๖๓}

แผนภูมิต่อไปนี้แสดงให้เห็นสังโยชน์กลุ่มที่เป็นทักขณ และสังโยชน์กลุ่มที่ไม่เป็นทักขณ
ตามหลักฐานในพระไตรปิฎกที่ยกมาข้างต้น

^{๑๖๒} พุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑๒๕/๑๕๗, พุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๑๒๕/๑๑๘.

^{๑๖๓} พุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑๒๕/๑๕๗, พุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๑๒๕/๑๑๘.

๒) วิจิกิจาสังโยชน์

วิจิกิจา มีความหมายว่า ความสงสัย ไม่ตกลงใจ คือวิพากษ์วิจารณ์ ในคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เป็นต้น^{๑๖๔} ในอภิธรรมมวาทารบันทึกไว้ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิจิกิจา เพราะอรรถว่า หมดทางรักษา อีกอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้ยากคือลำบากต่อการตัดสินใจสภาวะธรรม วิจิกิจานั้นมีความสงสัยเป็นลักษณะ มีความหวั่นไหวเป็นกิจ มีความตัดสินใจไม่ได้เป็นผลปรากฏ มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุไคล^{๑๖๕}

หลักฐานในพระธัมมสังคณีมีบันทึกว่า จิตที่เป็นอกุศลสหคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจา มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยนทริย มนินทริย อุปเพกขินทริย ชีวิตินทริย มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ วิริยพละ อหิริกพละ อนัตตป্পพละ วิจิกิจาโมหะ อหิริกะ อนัตตป্পะ และปิกคาหะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นเมื่ออื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอกุศล^{๑๖๖}

จากหลักฐานในพระไตรปิฎกหลักธรรมที่เกิดขึ้นเป็นกลางมี ๑๕ สภาวะ ส่วนหลักธรรมที่ไม่ดีมี ๘ สภาวะคือ มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ อหิริกพละ อนัตตป্পพละ วิจิกิจาโมหะ อหิริกะ อนัตตป্পะ สำหรับอหิริกะและอนัตตป্পะนั้น ในอภิธรรมมัตถสังคหะจัดให้อยู่ในกลุ่มโมหะ เมื่อโมหะทำงานจะมีอหิริกะอนัตตป্পะเกิดร่วมด้วยทุกครั้งสำหรับวิจิกิจานั้นก็มีโมหะเกิดขึ้นทำงานด้วยกัน^{๑๖๗} ขณะวิจิกิจาสังโยชน์เกิดขึ้นจึงมีวิชาสวะเกิดร่วมด้วยสนับสนุนการทำงานสอดคล้องกับอรรถกถาที่กล่าวถึงจิตมีโมหะว่า “จิตมีโมหะได้แก่จิตที่สหคด้วยวิจิกิจาและอุทธัจจะ ๒ ดวง”^{๑๖๘} ขณะที่วิจิกิจาเกิดขึ้น มีโมหะคือวิชาสวะ เกิดร่วมสนับสนุนนอกจากนั้นยังมีธรรมะฝ่ายไม่ดีเกิดขึ้นส่งเสริมด้วย ดังแผนภูมิต่อไปนี้

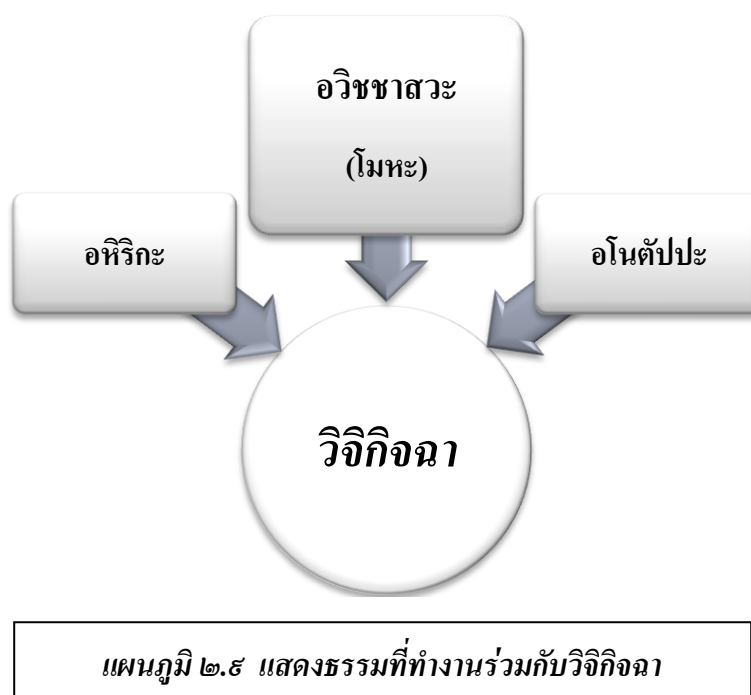
^{๑๖๔} พระสังฆมณฑลสังคณี ธรรมมาจริยะ , ปรหมัตตสังคณี ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๓.

^{๑๖๕} พุทธัตถมมหาเถระ , อภิธรรมมวาทาร, แปลโดยประชุม เรื่องวาริ , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๓), หน้า ๕๔.

^{๑๖๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๒/๑๒๒-๑๒๓, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๒๒/๗๔.

^{๑๖๗} พระสังฆมณฑลสังคณี ธรรมมา จริยะ, ปรหมัตตสังคณี ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๒, ๓๗.

^{๑๖๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๖๔/๑๕๕.

๓) สัตถ์พตปรามาสสังโยชน์

สัตถ์พตปรามาส ^{๑๖๕} หมายถึง ความถ้อยมั่นในศีลพต ^{๑๖๖} สัตถ์พตปรามาสกายคันถะ (กายคันถะคือสัตถ์พตปรามาส) สัตถ์พตูปาทาน (ความถ้อยมั่นในศีลพต) ^{๑๖๗} สัตถ์พตปรามาสกายคันถะ (กิเลสเครื่องผูกกายคือความถ้อยมั่นในศีลพต) ^{๑๖๘} ลักษณะของ สัตถ์พตปรามาสปรากฏอยู่ทั้งก่อนพุทธกาลและในพุทธกาล ที่สุด ๒ อย่างก็อยู่ในลักษณะของ สัตถ์พตปรามาส พระพุทธเจ้าตรัสปฏิเสธที่สุด ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และ อัตตakilมณานุโยค โดยรับสั่งกับปัญจวัคคีย์ว่า “ที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ

(๑) กามสุขัลลิกานุโยคในกามทั้งหลาย (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขใน กามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

^{๑๖๕} สัตถ์พตปรามาส คือความยึดถือว่าบุคคลบริสุทธิหลุดพ้นได้ด้วยศีล และวัตร , วิ.อ. (ไทย) ๓/ ๒๔๓/๑๖๕, อ้างใน อญ.ญก (ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๗.

^{๑๖๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๓๗.

^{๑๖๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๕๓, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๒/๑๔๔.

^{๑๖๘} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๗๕/๑๐๓, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๗๕/๕๕.

(๒) อรรถกถาอรรถกถาโยค (การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์^{๑๓๓}

อรรถกถาอธิบายเกี่ยวกับที่สุด ๒ อย่างว่า กามสุข ลลิกานุโยค หมายถึงการหมกมุ่นด้วยกามสุขในวัตถุ^{๑๓๔} อรรถกถาอรรถกถาโยค หมายถึงการหมกมุ่นที่เป็นเหตุให้ตนเดือดร้อน ร่ำร้อน เช่น การบำเพ็ญตบะ แบบทรมานตน ^{๑๓๕} ลัทธิที่ถือว่าการทรมานตนเองเป็นการเผากิเลส กามสุขลลิกานุโยคหมกมุ่นอยู่ในกามนั้น ทำให้บุคคลนั้นถึงทุกข์และนำไปสู่ความตาย มีข้อความปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเกี่ยวกับลักษณะหมกมุ่นในกาม ข้อความว่า ภิกษุทั้งหลายไปบิณฑบาตและพบนักเลง ๒ คน ทะเลาะกันเพราะรักโสเภณีคนเดียวกัน จึงเกิดการบาดหมางกันทะเลาะวิวาทกัน ถึงขั้นชกต่อยกันบ้าง ใช้อ้อนดินขว้างกันบ้าง ใช้อ้อนไ ม้ตีกันบ้าง ใช้ศาสตราทำร้ายกันบ้าง นักเลงเหล่านั้นได้รับทุกข์ ถึงแก่ความตาย^{๑๓๖} เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบเนื้อความนั้นแล้วทรงเปล่งอุทานว่า “สิ่งที่บุคคลได้รับอยู่และสิ่งที่บุคคลยังหวังที่จะได้รับต่อไป สิ่งทั้งสองนั้นเจือด้วยธุลีคือราคะเป็นต้นแก่ผู้ทรนทรายใฝ่ใจอยากได้รับอยู่”^{๑๓๗}

อรรถกถาอธิบายคำว่า “ทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว”ก่อนการเปล่งอุทาน ว่า ทรงทราบว่าความกำหนัดจิตใจในกามทั้งหลายเป็นมูลเหตุแห่งความพินาศทั้งหลายทั้งปวง จึงทรงเปล่งอุทานเพื่อแสดงให้เห็นโทษในข้อปฏิบัติที่สุดโด่งทั้ง ๒ ประการ (คือกามสุขลลิกานุ โยคและอรรถกถาอรรถกถาโยค) และเพื่อแสดงให้เห็นอานิสงส์แห่งข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา)^{๑๓๘}

นอกจากนั้นอรรถกถายังอธิบายเกี่ยวกับ “สิ่งที่บุคคลได้รับอยู่ ” มีความหมาย ๒ นัย คือ

(๑) หมายถึงกามคุณ ๕ ประการ ที่บุคคลเสวยด้วยความยึดมั่นว่า โทษในกามคุณ ๕ ไม่มี (กามสุขลลิกานุโยค)

(๒) หมายถึงการทำตนให้เดือดร้อนด้วยการ ประพฤติวัตรอย่างนักบวชเปลือย (อรรถกถาอรรถกถาโยค)

^{๑๓๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๐.

^{๑๓๔} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๖๐/๘๕.

^{๑๓๕} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๖๐/๕๕.

^{๑๓๖} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๓๐๔, พุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๕๘/๑๕๑.

^{๑๓๗} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๓๐๕, พุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๕๘/๑๕๑.

^{๑๓๘} พุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๘/๑๗๕.

อีกประการหนึ่ง “สิ่งที่บุคคลยังหวังที่จะได้รับต่อไป” มีความหมาย ๒ นัย เช่นเดียวกัน คือ (๑) หมายถึงกามคุณ ๕ ที่บุคคลมุ่งหวังที่จะได้รับด้วยความเชื่อว่าเมื่อได้รับแล้ว ถือเป็นบุญอันยิ่งใหญ่ (กามสุขัลลิกานุโยค) (๒) หมายถึงผลที่จะพึงได้รับในอบาย เพราะการทำความกรรมตาม ความเห็นผิดเป็นเหตุ (อตตกิลมณานุโยค)^{๑๗๕}

ในอภิรัชมัตถ สัททหะได้อธิบายเกี่ยวกับสัพพตปราคาสว่า เป็นธรรมชาติที่เกี่ยวข้องนามกายรูปกายไว้โดยอาการยึดถือในการปฏิบัติที่ผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ใน ทิฏฐิเจตสิกปยุตตจิต^{๑๗๖} ดังในตัวอย่างของสัพพตปราคาสที่ปรากฏอยู่ในอดีตสมัยพุทธกาล การยึดมั่นถือมั่นในความเห็นผิดของลัทธิครูทั้ง ๖^{๑๗๗} นั้นคือมีจิตทิฏฐิที่มีมลทิน เหมือนกระจายหนาม และราดยาพิษไปทั่วชมพูทวีป^{๑๗๘} ก่อให้เกิดผลเสียต่อสังคมแพร่กระจายออกไปสู่วงกว้าง

ในสังคมโลกปัจจุบันนี้ก็ยังมีการยึดมั่นสัพพตปราคาสซึ่งนำไปสู่การสังหารหมู่ ดังเช่นเรื่องของ จิมส์ วอเรน โจนส์ ได้ตั้งลัทธิ Peoples temple แปลว่าวิหารแห่งปวงชน จิมส์ เป็นศาสนาจารย์ของโบสถ์แห่งหนึ่งในสหรัฐอเมริกาและได้ไปตั้งเมืองอยู่ในทวีปแอฟริกาเมือง กูยานา (Guyana) มีสาวกเป็นจำนวนพัน จิมส์ ได้พูดโน้มน้าวให้สาวกฆ่าตัวตายข่มขู่โดยการดื่มน้ำองุ่นเจือ ไฮยาไนด์ (Cyanide) ซึ่งเป็นสารพิษร้ายแรงที่ให้ผลเร็วเฉียบพลัน สาวกที่ดื่มยาเข้าไปได้รับการทรมานกว่าจะตาย สาธุคุณจิมส์ โจนส์ได้ชักชวนให้พ่อแม่ภรรยาพิษลูก สามีสังหารภรรยา หรือถ้าใครริบร้อยไม่ดื่มยาพิษ จะมีหน่วยสงครามห้ำหั่นยาพิษกรอกเข้าไปในปาก โดยสาธุคุณจิมส์ โจนส์ได้ประกาศผ่านโทรทัศน์ดังนี้ว่า “ความตายไม่ใช่สิ่งน่ากลัวเลย มันเพียงแต่เปลี่ยนเราไปสู่สถานะที่สูงส่งขึ้นเท่านั้น เราไม่ได้ฆ่าตัวตาย แต่สิ่งที่เราทำคือการประท้วงความไร้มนุษยธรรมแห่งโลกนี้”และสาธุคุณจิมส์โจนส์ได้ยิงตัวตาย รวมทั้งหมดมีคนตาย ๙๑๔ ศพ^{๑๗๙}

จากกรณีศึกษาทั้งสองตัวอย่างข้างต้นนี้ย่อมเป็นเครื่องชี้ชัดให้เห็นว่า สัพพตปราคาสสังโยชนมีภัยและโทษที่ร้ายแรงเสมือนยาพิษที่ให้โทษถึงชีวิตโดยเฉพาะกรณีของสาธุคุณจิมส์โจนส์นี้ จะเห็นได้ว่าคำสอนที่มีการปฏิบัติผิดถือว่าเป็นโทษที่รัดคอทำให้ศาสนาจารย์และผู้ปฏิบัติ

^{๑๗๕} บ.อุ.อ. (บาลี) ๕๘/๓๗๕-๓๗๗.

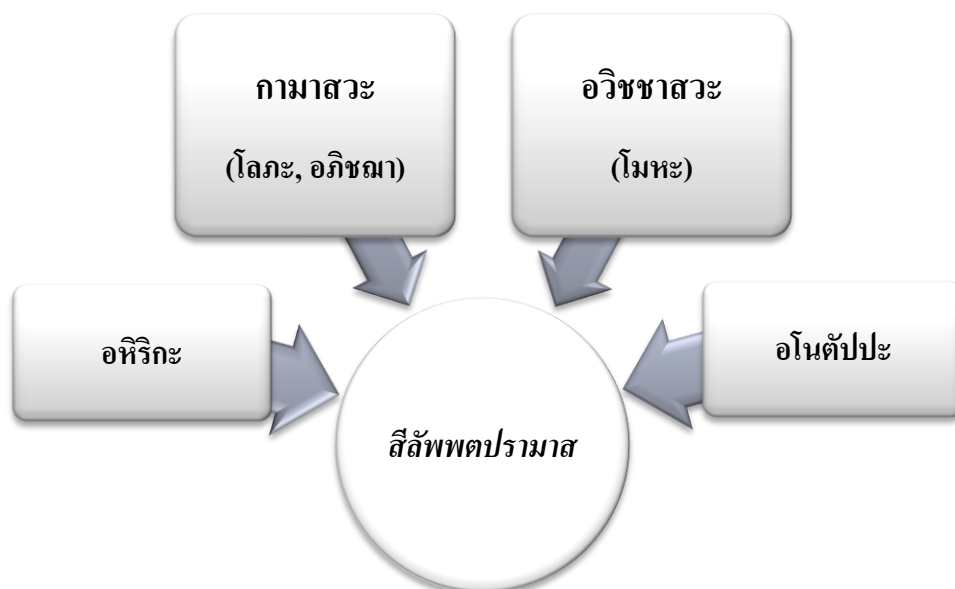
^{๑๗๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓-๗*, หน้า ๘๒.

^{๑๗๗} เจ้าลัทธิ หมายถึงคณาจารย์ ๖ คน คือ ๑) ปุณณกัศสป ๒) มกขลิโกสาล ๓) อชิตเกสสัมพล ๔) ปุกุทธกัจจายณะ ๕) สันชัยเวลล์ภูบุตร ๖) นิครนถนาฏบุตร มักเรียกว่า ครูทั้ง ๖, พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๘.

^{๑๗๘} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๕๕๘/๑๒๐.

^{๑๗๙} ด้วย ‘ตูน, ชันเดย์ สเตเจียล , หน้า ๑๔, หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ , ๑๐.ต.ค.๕๓, ปีที่ ๖๑. ฉบับที่ ๑๕๒๕๕.

ตามกอดคอกันลงเหวถึงความพินาศ ว่าตามหลักอภิธรรม สีสัพพตปรมาส องค์ธรรมได้แก่ ทัฏฐิเจตสิก เมื่อว่าตามหลักสัมปโยคณัย ^{๑๘๔} แล้วขณะที่สีสัพพตปรมาสทำงานนั้นจะมีกามาสวะ และอวิชชาสวะเกิดร่วมสนับสนุนด้วยดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ ๒.๑๐ แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับสีสัพพตปรมาส

๔) กามฉันทะสังโยชน์ (พระสูตร) กามราคสังโยชน์ (อภิธรรม)

กามฉันทะ หรือ กามราคะ คือความติดใจในในกามคุณอารมณ์ ในคัมภีร์ฎีกาให้ความหมาย กามสังโยชน์ หมายถึงกามราคะซึ่งมีชื่อต่าง ๆ เช่น ฉันทะ ราคะ ฉันทราคะ ^{๑๘๕} นอกจากนั้นกามยังมีชื่อเรียกต่าง ๆ ดังพุทธวจนะว่า

คำว่า ภัย เป็นชื่อของกาม คำว่า ทุกข์ เป็นชื่อของกาม คำว่า โรค เป็นชื่อของกาม คำว่า ฝ เป็นชื่อของกาม คำว่า ลูกศร เป็นชื่อของกาม คำว่า เครื่องข้อง เป็นชื่อของกาม คำว่า เปือกตม เป็นชื่อของกาม คำว่า การอยู่ในครรภ์ เป็นชื่อของกาม คำว่า ภัย นี้เป็นชื่อของกาม เพราะสัตว์โลกผู้ยินดีด้วยกามราคะ ถูกฉันทราคะเกี่ยวพันไว้ ย่อมไม่พ้นจากภัยทั้งที่มีในภพนี้ ทั้งที่มีในภพหน้า ^{๑๘๖}

^{๑๘๔} หมายถึง เจตสิกที่เข้าไปทำงานร่วมกันกับจิต หรือ เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้ , พระสังฆมณฑล ธรรมชาจรียะ, ปรมัตถโคตติยะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หน้า ๓๕.

^{๑๘๕} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๓๕๔/๓๑๔.

^{๑๘๖} อง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๕๖/๓๔๕, อง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๕๖/๓๔๕/๔๖.

การผูกมัดที่ย้อมด้วยความอยากที่เกิดกับมนุษย์ปุถุชน กล่าวสั้นๆคือ โลภะนั้นเอง
ในขณะที่โลภะเกิดขึ้น มีทัญญาสวะ และอวิชชาสวะ เกิดสนับสนุน ตามหลักฐานในอภิธรรมมัตถ-
สังคหะว่า “ กามราคะสังโยชน้องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ประกอบในโลภมูลจิต ๘ สภาวะ (จิตที่
คิดใจในกามคุณอารมณ์) ใน ๘ สภาวะนั้น มีทัญญาสวะ เกิดร่วมด้วยสนับสนุนเป็นประจำ มี ๔
สภาวะคือ

(๑) จิตที่คิดใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอารมณ์เกี่ยวกับความอยากได้สิ่งนั้น
สิ่งนี้ เกิดพร้อมกับความชื่นชมโสมนัส ไม่มีใครชักชวน ในขณะนั้น มีทัญญา (ทัญญาสวะ) เป็น
ผู้สนับสนุน และโมหะเจตสิก (อวิชชาสวะ) ร่วมด้วย

(๒) จิตที่คิดใจในกามคุณอารมณ์ที่ มีความชื่นชมโสมนัส ที่มีการชักชวน
เกิดขึ้นโดย มีทัญญา (ทัญญาสวะ) และโมหะเจตสิก (อวิชชาสวะ) เป็นผู้สนับสนุน

(๓) จิตที่คิดใจในกามคุณอารมณ์แต่มีความเฉยในอารมณ์ (อุเบกขา) เป็นจิตที่
เกิดขึ้นเอง ไม่มีใครชักชวน เกิดขึ้นโดยมีทัญญา (ทัญญาสวะ) และโมหะเจตสิก (อวิชชาสวะ) เป็น
ผู้สนับสนุน

(๔) จิตคิดใจในกามคุณอารมณ์มีความเฉยในอารมณ์ เป็นจิตที่มีคนชักชวน
โดยมีทัญญา (ทัญญาสวะ) และโมหะเจตสิก (อวิชชาสวะ) เป็นผู้สนับสนุน^{๑๘๗}

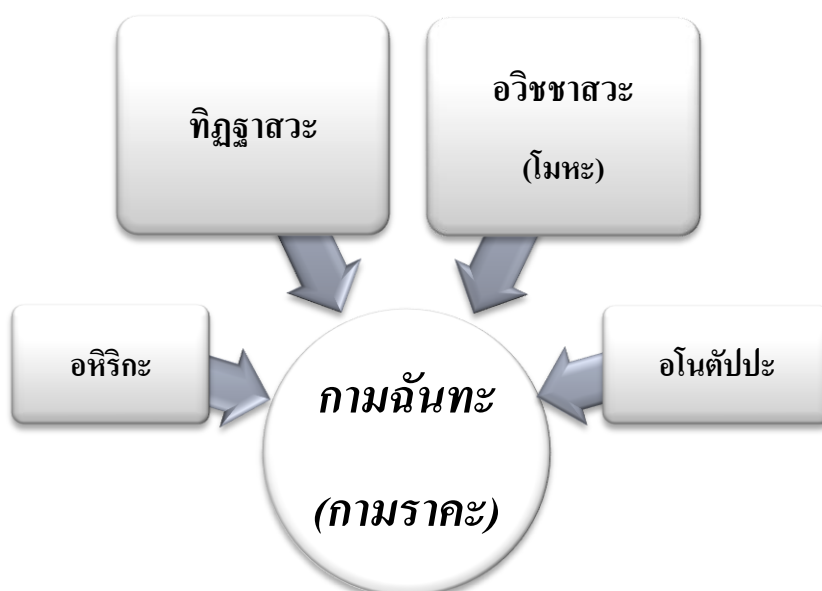
ในขณะที่กามสังโยชน์ (โลภะ) เกิดขึ้นนั้น และมีความยึดมั่นถือมั่นตัวตนของตนและ
ของคนอื่นหรือวัตถุสิ่งของนั้น ทัญญาจะเกิดขึ้นสนับสนุนกัน อวิชชาเป็นอีกแรงหนึ่งที่สำคัญที่สุด
เพราะถ้าไม่มีอวิชชาคือ ความหลงแล้ว ความอยาก และความเห็นผิดจะไม่เกิดขึ้น หลักฐานใน
ธัมมสังคณีเรียกโลภะว่า

โลภะคืออกุศลจิตที่เป็นอกุศล สหจรด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญา มีรูปเป็นอารมณ์ มี
เสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์มีธรรมเป็น
อารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา
จิต วิตก วิจารณ์ ปิตี สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทัญญา มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ
อหิริกพละ อนินตตัปปพละ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทัญญา อหิริกะ อนินตตัปปะ สมถะ
ปัสสาคะ และอวิกเขปะก็เกิดขึ้น”^{๑๘๘}

^{๑๘๗} ดูรายละเอียดเกี่ยวกับหลักสัมปโยคนัยของอกุศลจิต , พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , ปรมัต-
ธโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หน้า ๑๓-๑๗.

^{๑๘๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๕/๓๖๕/๑๑๐, อภ.สง. (บาลี) ๓๕/๓๖๕/๑๓๕.

จากหลักฐานในพระไตรปิฎก จะเห็นว่า ขณะที่เกิดจิตอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือ มีความอยากเกิดในใจเกิดขึ้นนั้น ธรรมะที่เป็นกลางๆ เกิดขึ้น ๒๐ สภาวะ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ วิริยพละ สมาธิพละ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สมณะ ปัสสาคะ และอวิกเขปะ ส่วนธรรมะที่เป็นฝ่ายไม่ดี เกิดขึ้น ๕ สภาวะ ประกอบด้วย มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายมะ มิจฉาสมาธิ อหิริกพละ อนัตตัปปะ โลกะ โมหะ อภิขมา ใน ๕ สภาวะนั้น มี โลกะ และอภิขมา (เพ่งอยากได้) ซึ่งเป็นการราคสังโยชน์ มีมิจฉาทิฏฐิความเห็นผิด ซึ่งเป็นทิฏฐิสังโยชน์ และมีมิจฉาอีก ๓ สภาวะเกิดขึ้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เมื่อมีความเห็นผิดเกิดขึ้น การดำริผิด (มิจฉาสังกัปปะ) ความเพียรพยายามที่ผิด (มิจฉาวายมะ) การตั้งมั่นในอารมณ์ที่ผิด (มิจฉาสมาธิ) ก็เกิดขึ้นตามลำดับ พลังแห่งความไม่เกรงกลัวต่อบาป (อหิริกพละ) พลังแห่งความไม่สละคืนกลัวต่อบาป (อนัตตัปปะ) ก็เกิดขึ้นตามลำดับ อหิริกะและอนัตตัปปะนี้ ในอภิธรรมมัตถสังคหะจัดให้อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับโมหะ^{๑๘๘} เป็นอวิชชาสวะ เมื่อมนุษย์อยากได้สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ไม่มีใครชี้ชวนหรือมีคนมาชี้ ชวน โลกะที่เรียกว่า การราคสังโยชน์เกิดขึ้น มี ทิฏฐิสวะ และอวิชชาสวะ เกิดสนับสนุนส่งเสริมกันและกัน ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ ๒.๑๑ แสดงธรรมะที่ทำงานร่วมกับกามฉันทะ / กามราคะ

^{๑๘๘} พระอรรถกถาธรรมปิฎก ธรรมชาดก , ปรมัตถสัทธกัฏฐะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๒.

๕) พยาบาทสังโยชน์ (พระสูตร) ปฏิมะสังโยชน์ (อภิธรรม)

พยาบาทหรือปฏิมะว่าโดยสภาวะแล้วคือโทสะนั่นเอง ในอภิธัมมวาทกรกล่าวธรรมที่ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุประทุษร้าย หรือประทุษร้ายเองหรือว่าโทสะนั้นก็คือสักว่าความประทุษร้ายนั่นเอง โทสะนั้นมีความชั่วร้ายเป็นลักษณะ อุปมาเหมือนงูที่ถูกทำร้าย มีการชัศสายไปเป็น กิจ อุปมาเหมือนความชานไปแห่งยาพิษ หรือมีการแผดเผาที่อาศัยของตนเป็นกิจ อุปมาเหมือนไฟที่แผดเผา มีการประทุษร้ายเป็นผลปรากฏ อุปมาเหมือนศัตรูที่ได้โอกาสจึงประทุษร้ายเอา มีอาภาตวัตถุเป็นเหตุใกล้ ได้กล่าวถึงจิตที่มีลักษณะชั่วร้ายให้ชื่อว่า ทุมมะ เพราะอรรถว่าเป็น จิตที่ชั่ว ภาวะแห่งทุมมะ ชื่อว่า โทมนัส คำว่าโทมนัส นั้นเป็นชื่อแห่งโทมนัสเวทนา จิตที่ประกอบด้วย โทมนสนั้น ชื่อว่า โทมนัสสสหคะ โทมนสนั้น มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการประจวบกับอารมณ์อื่นไม่น่าปรารถนาเป็นกิจ มีความไม่สบายใจเป็นผลปรากฏมีท วัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียว^{๑๕๐}

ในธัมมสังคณีกกล่าวถึง จิตที่เป็นอกุศล สหคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ทุกข์ เอกัคคตา วิริยปณิธิ สมานินิธิ มนินิธิ โทมนัสสินิธิ ชีวิตินิธิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมานิ วิริยพละ สมานิพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โทสะ โมหะ พยาบาท อหิริกะ อโนตตป্পะ สมณะ ปักคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอกุศล^{๑๕๑}

จิตที่เป็นอกุศล สหคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูงในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๑๕๒} ในพระไตรปิฎกอกุศลจิตที่เป็นโทสะจิตมี ๒ ประเภท คือ ปฏิมะที่เกิดขึ้นเองโดยไม่มีเหตุกระตุ้นและปฏิมะจิตที่มีเหตุชักจูง อรรถกถากล่าวถึงจิตมีโทสะได้แก่จิตที่ สัมปยุตด้วยปฏิมะ ๒ ดวง^{๑๕๓}

อภิธัมมัตถสังคหะแสดงจิตที่มีโทสะไว้ ๒ ประเภทคือ

^{๑๕๐} พุทธทศตมหาเถระ, อภิธัมมวาทกร, แปลโดยประชุม เรื่องวาริ, หน้า ๕๓, ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภิธัมมัตถกาวินิฎฎิกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๗๒-๗๓.

^{๑๕๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๑๓/๗๓.

^{๑๕๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๑/๑๒๒, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๑/๒๗.

^{๑๕๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๖๔/๑๕๕.

(๑) โทมนัสสสหคัม ปฏิมสมุပ္ยุตฺตํ อสงฺขาริกํ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มี การชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

(๒) โทมนัสสสหคัม ปฏิมสมุပ္ยุตฺตํ สสงฺขาริกํ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการ ชักชวน พร้อมด้วยเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ^{๑๕๔}

ในสังกมมอดิต ปัจจุบันและรวมถึงในอนาคต บุคคลทั้งหลายทะเลาะวิวาทกัน ด้วย เหตุผลต่างๆ ใน พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงสาเหตุแห่งการผูกอาฆาตกันมีทั้งหมด ๕ ประการ ที่ เรียกว่า อาฆาตวัตถุ ดังนี้

(๑) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา’

(๒) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา’

(๓) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา’

(๔) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รัก ที่ชอบพอของเรา’

(๕) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่ รักที่ชอบพอของเรา’

(๖) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ ชอบพอของเรา’

(๗) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา’

(๘) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่ รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา’

(๙) บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่ รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา’^{๑๕๕} โลกสันนิวาสมุงร้ายกันเพราะอาฆาตวัตถุ ๙^{๑๕๖}

การผูกอาฆาตก็คือการผูกโกรธ ที่เรียกว่าพยาบาทสังโยชน์นั่นเองในธัมมสังคณีสมี สภาวธรรมที่เป็นกลาง ๑๗ สภาวะ ส่วนสภาวะที่ไม่ดีมี ๑๒ สภาวะคือ ทุกข์ โทมนัสสันตริย์ มิจลาสังกัปปะ มิจลาวยามะ มิจลาสมาธิ อหิริกพละ อโนตตปปพละ โทสะ โมหะ พยาบาท

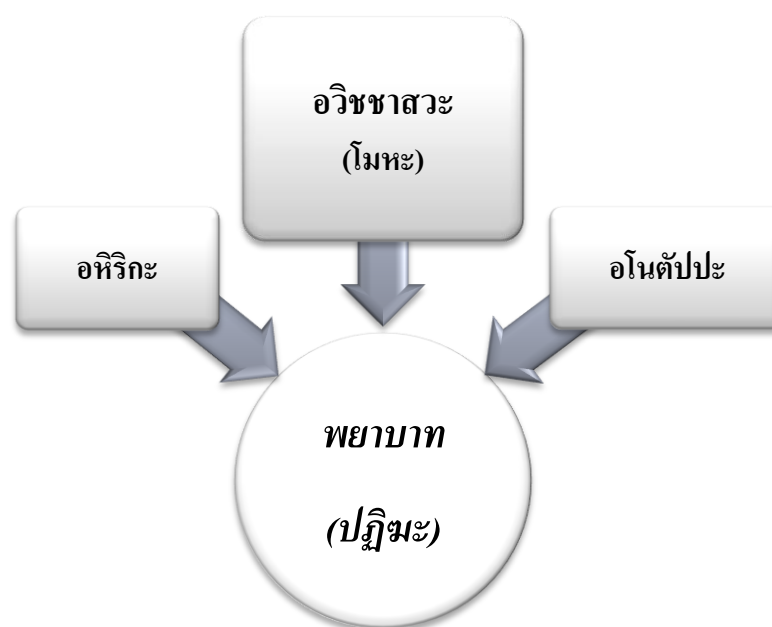
^{๑๕๔} พระอรรถกัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ , ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๑๗.

^{๑๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๐/๓๕๑, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๔๐/๑๖๒.

^{๑๕๖} พุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑๑๘/๑๘๒, พุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๑๑๘/๑๐๘.

อหิริกะ อโนตตปปะ เมื่อพิจารณาภาวะธรรมที่ไม่ดีแล้วจะพบ โมหะเกิดร่วมกับโทสะ ส่วนธรรมที่เกิดพร้อมกับโมหะคืออหิริกะและอโนตตปปะ^{๑๕๗}

จากหลักฐานดังกล่าวนี้แล้วจะเห็นว่าขณะที่พยาบาทสังโยชน์ เกิดขึ้นนั้นมีอวิชชาสวะเกิดขึ้นสนับสนุนส่งเสริม ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ ๒.๑๒ แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับพยาบาท / ปฏิมะ

๖) – ๗) รูปรากสังโยชน์ อรูปรากสังโยชน์ การติดอยู่ในภพภูมิที่เป็นรูปพรหมและอรูปพรหม คำว่า ติดพันอยู่กับความพอใจในภพภูมิ มีคำอธิบายว่า ความพอใจในภพอย่างเดียว คือ สุขเวทนา ความพอใจในภพ ๒ อย่าง คือ ๑. สุขเวทนา ๒. วัตถุที่น่าปรารถนา ความพอใจในภพ ๓ อย่าง คือ ๑. ความเป็นหนุ่มสาว ๒. ความไม่มีโรค ๓. ชีวิต ความพอใจในภพ ๔ อย่าง คือ ๑. ลาภ ๒. ยศ ๓. สรรเสริญ ๔. สุข ความพอใจในภพ ๕ อย่าง คือ ๑. รูปร่างที่น่าพอใจ ๒. เสียงที่น่าพอใจ ๓. กลิ่นที่น่าพอใจ ๔. รสที่น่าพอใจ ๕. โสภณวัตถุที่น่าพอใจ ความพอใจในภพ ๖ อย่าง คือ

(๑) ความสมบูรณ์แห่งตา

(๒) ความสมบูรณ์แห่งหู

^{๑๕๗} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์ , ปรมัตถสัทธัมมปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๗.

- (๓) ความสมบูรณ์แห่งจุมก
- (๔) ความสมบูรณ์แห่งลิ้น
- (๕) ความสมบูรณ์แห่งกาย
- (๖) ความสมบูรณ์แห่งใจ^{๑๙๘}

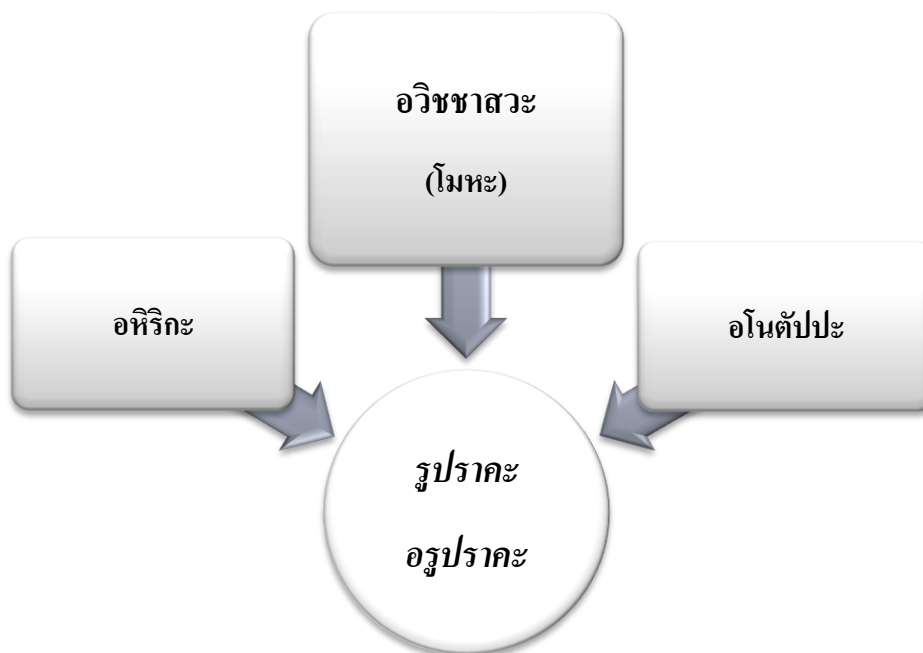
ในแง่ของความตั้งใจในภพภูมิ ที่เป็นรูปภูมิ (ภพภูมิที่พวกพระพรหมมีรูปร่าง) และที่เป็นอรูปภูมิ (ภพภูมิที่พวกพระพรหมที่ไม่มีรูปร่าง) พระพรหมเหล่านี้ มีความพอใจในรูปฌาน และอรูปฌานที่ตนได้ดั่งนั้นจึงยังไม่พ้นจากสังโยชน์ ความพอใจในรูปฌาน อรูปฌาน ในอภิธรรมมัตตสังคหะกล่าวถึงลักษณะที่ติดใจพอใจในภพภูมิว่าเป็น โลภะนั่นเอง โลภะที่เกิดพร้อมกับทัญญุคตวิปปยุตตจิต คือเป็นโลภะที่ไม่มีความเห็นผิดไม่ยึดมั่นว่าเป็นของเรา^{๑๙๙}

กล่าวโดยสรุปคือ ในรูปภพ อรูปภพมีพระพรหมที่ยังไม่บรรลुเป็นพระอรหันต์ ยังมีความพอใจติดใจในภพภูมิที่ตนเกิด สภาพที่พอใจติดใจนี้เรียกว่าโลภะ คือความโลภ แต่เป็นความโลภที่ไม่มีทิ ฏฐิ ไม่มีความเห็นผิด ถึงจะไม่มีความเห็นผิดแต่ก็มีความโลภในระดับที่ละเอียด ในอภิธรรมมัตตสังคหะได้อธิบายเกี่ยวกับโลภะว่าเป็นอกุศลจิต ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานในชั้นมสังคหีว่า จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยโสมนัส วิปปยุตจากทัญญุ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนัตตตัปปพละ โลภะ โมหะ อภิชฌา อหิริกะ อนัตตตัปปะ สมถะ ปัสสาคะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๒๐๐} ธรรมที่เป็นกลางๆ ๒๐ สภาวะ ธรรมที่ไม่ดีมี ๘ สภาวะใน ๘ สภาวะนั้นไม่มีมิจฉาทัญญุ แต่มีมิจฉา ๗ ชนิดอื่น และ โลภะ โมหะ ในขณะที่รูปรากสังโยชน์ อรูปรากสังโยชน์ (โลภะ) เกิดขึ้นนั้นมีธรรมที่สนับสนุนส่งเสริม คือ อวิชชาสวะ (โมหะ) ถ้าไม่มีอวิชชาปิดบังไว้ผู้ที่เกิดอยู่ในรูปภูมิและอรูปภูมิก็คงไม่มีความพอใจติดอยู่ในภพภูมิเหล่านั้น ดังแผนภูมิต่อไปนี้

^{๑๙๘} บุ.ม. (ไทย) ๒๕/๘/๓๘, บุ.ม. (บาลี) ๒๕/๘/๒๐.

^{๑๙๙} พระสังฆมณฑลสังคหะ ธรรมจริยะ , ปรมัตถสังคหะ , ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๑๓, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๘๔-๘๕.

^{๒๐๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๐/๑๑๖, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๐/๗๐.

แผนภูมิ ๒.๑๓ แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับรูปราคะ และ อรูปราคะ

๘) มานะสังโยชน์

ธรรมชาติที่ชื่อว่ามานะ คือ ถือตัว มานะนั้นมีการทะนงตัวเป็นลักษณะ มีการยกตนและ
 สัมปยุตตธรรมเป็นกิจ มีความอยากจะยกตนให้สูงเหมือนธงเป็นผลปรากฏ มีโลภะที่ไม่
 ประกอบด้วยทักขิเป็นเหตุไฉน^{๒๐๐} ในหลักการทำงานร่วมกันของจิตกับเจตสิก พบว่ามานเจตสิก
 ประกอบโลกที่ไม่ประกอบด้วยทักขิ (วิปยุต)^{๒๐๑} คำว่ามีโลภะที่ไม่ประกอบด้วยทักขิสอดคล้อง
 กับหลักฐานในชั้นมสังคณี ได้แสดงไว้ว่า อกุศลจิตดวงที่ ๓ จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยโสมนัส
 วิปยุตจากทักขิ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มี
 โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น
 ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิตี สุข เอกัคคตา วิริยินทรี ยัม สมานินทรี ยัม
 มนินทรี ยัม โสมนัสสินทรี ยัม ชีวิตินทรี ยัม มิจาสังกัปปะ มิจาวายามะ มิจาสมาริ วิริยพละ
 สมาริพละ อหิริกพละ อโนตตป্পพละ โลภะ โมหะ อภิขณฺหา อหิริกะ อโนตฺตปปะ สมถะ
 ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๒๐๒}

^{๒๐๐} พุทธทศตมหาเถระ, อภิธัมมวาท, แปลโดยประชุม เรืองวาริ, หน้า ๕๐.

^{๒๐๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , ปรมัตตโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ,
 หน้า ๓๕.

^{๒๐๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๐/๑๖๖, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๐/๗๐.

อกุศลจิตดวงที่ ๔ จิตที่เป็นอกุศล สหระกด้วยโสมนัส วิปยุตจากทกฺขิ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูงในสมัยใด ใน สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๒๐๔}

อกุศลจิตดวงที่ ๗ จิตที่เป็นอกุศล สหระกด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทกฺขิ มีรูปเป็น อารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรม เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ จีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนัตตัตถูปพละ โลกะ โมหะ อภิขฌา อหิริกะ อนัตตัตถูปปะ สมณะ ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๒๐๕}

อกุศลจิตดวงที่ ๘ จิตที่เป็นอกุศล สหระกด้วยอุเบกขา วิปยุต จากทกฺขิ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีเหตุชักจูงในสมัยใด ใน สมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น^{๒๐๖}

จากหลักฐานในพระไตรปิฎกดังกล่าวทำให้ทราบว่าขณะที่มานะสังโยชน์เกิดขึ้น จะไม่มี ทกฺขิ เข้าสนับสนุน จะมีเฉพาะแต่โลภะและโมหะ ขณะที่มานะสังโยชน์เกิดขึ้นนั้น กามาสวะและ อวิชชาสวะเกิดร่วมสนับสนุน อรรถกถาได้กล่าวถึงมานะว่าเป็นธรรมเครื่องเนิ่นช้า ได้แก่ กิเลส ๓ คือ (๑) ตัณหา (๒) มานะ (๓) ทกฺขิ หรือกิเลสวัฏฏะ (วงจรกิเลส)^{๒๐๗} มานะสังโยชน์เกิดขึ้นเมื่อ มนุษย์ถูกละเมิดเหยียดหยามกั นและกันทำให้ธรรมชาติสูญหายไป ดังมีข้อความที่บันทึกไว้ใน อัครัญญสูตรตอนหนึ่งว่า “เมื่อสัตว์เหล่านั้นเกิดมีมานะถือตัว เพราะการดูหมิ่นเรื่องผิวพรรณเป็น ปัจจัย จ้วงคินจึงหายไป สะเก็ดคินจึงหายไป เครือคินจึงหายไป”^{๒๐๘}

แผนภูมิต่อไปนี้จะแสดงถึงธรรมที่ทำงานร่วมกับมานะ ดังนี้

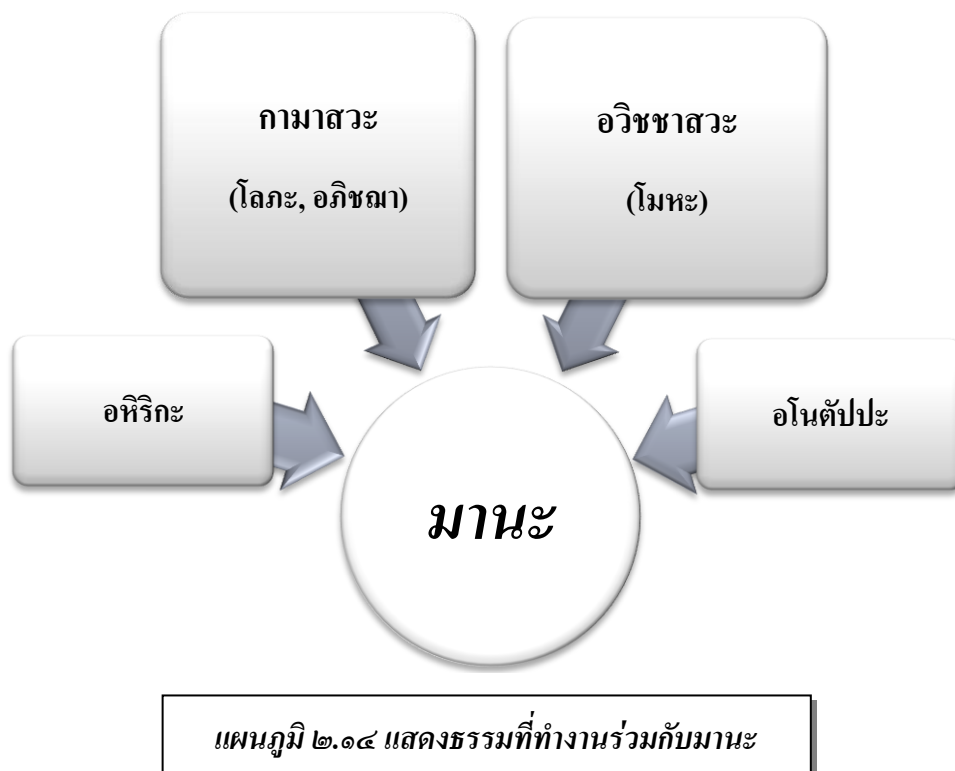
^{๒๐๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๐๒/๑๑๗, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๐๐/๗๐.

^{๒๐๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๐/๑๑๕, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๑๐/๗๒.

^{๒๐๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๒/๑๒๐, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๑๐/๗๒.

^{๒๐๗} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๓/๒๐.

^{๒๐๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๑/๕๐, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๒๑/๔๘.

๕) อุทธัจจสังโยชน์

ภาวะแห่งความฟุ้งซ่านชื่อว่า อุทธัจจะ มีลักษณะคือความไม่สงบ อุปมาเหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมตี มีความไม่ตั้งมั่นในอารมณ์เป็นกิจ อุปมาเหมือนธงที่สะบัดเพราะถูกลมตีมีความพลุ่งพล่านไปเป็นผลปรากฏ อุปมาเหมือนขี้เถ้าที่ฟุ้งขึ้นเพราะถูกก้อนหินปา มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุไฉไล^{๒๐๙} คำว่าอโยนิโสมนสิการมีอธิบายว่า “ตรีกถึงอกุศลวิตกอันเลวทราม คือ กามวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับกาม) พยาบาทวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับพยาบาท) และวิหิงสาวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับวิหิงสา)”^{๒๑๐} คือการคิดฟุ้งซ่าน คิดเรื่องราวต่างๆในชีวิตประจำวัน การคิดฟุ้งซ่านทำให้มีการทำร้ายร่างกายในธรรมบทได้กล่าวถึงพระภิกษุสังขรักจิตเถระที่นั่งคิดเรื่องต่างๆ ในขณะที่นั่งถวายนานปวดหลังด้วยใบตาล เรื่องมีอยู่ว่า ท่านภิกษุสังขรักจิตได้ฝ่าฝืน ๒ ผืน ได้นำผืนที่ยาวที่สุดไปถวายนานปวดหลัง แต่หลังไม่รับเพราะท่านมีพอใช้แล้ว ทำให้ท่านภิกษุสังขรักจิตน้อยใจอยากจะลาสิกขา จึงนั่งคิดฟุ้งซ่านต่อไปว่าจะนำผ้าผืนที่ยาวที่สุดไปขาย แล้วซื้อแม่แพะมาเลี้ยง จะขายลูกแพะเลี้ยงชีวิตเก็บเงินแต่งงาน เมื่อภรรยาคลอดลูกจะพาลูกและภรรยาหาหลวงลุง ในระหว่างที่นั่งเกียจคร้านมากกับภรรยา สองสามีภรรยาแย่งกันอุ้มลูก ภรรยาไม่ยอมส่งลูกให้อุ้มแต่ทั้ง

^{๒๐๙} พุทธทศตมหาเถระ, อภิธัมมวาท, แปลโดยประชุม เรืองวารี, หน้า ๕๐.

^{๒๑๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๑/๓๓๒, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๑/๒๔๔-๒๔๕.

ลูกที่รอยล่อเกวียน ตามิโกธกรรยาจึงใช้ค้ำปฏักตีกรรยา ในขณะที่ยกค้ำปฏักตีกรรยานั้นปรากฏว่าได้ตีหัวหลวงลุง เพราะในขณะนั้นกำลังคิดฟุ้งซ่าน^{๒๑๑}

ในธัมมสังคณีได้กล่าวถึงจิตฟุ้งซ่านว่า “จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมย์ใด ในสมย์นั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธินทรีย์ มนินทรีย์ อุpekchinทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจาสังกัปปะ มิจาเวยามะ มิจาสมาริ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนโตตปปะพละ อุทธัจจะ โมหะ อหิริกะ อนโตตปปะ สมละ ปักคาหะ และอวิกเขปะ^{๒๑๒} ก็เกิดขึ้นด้วย

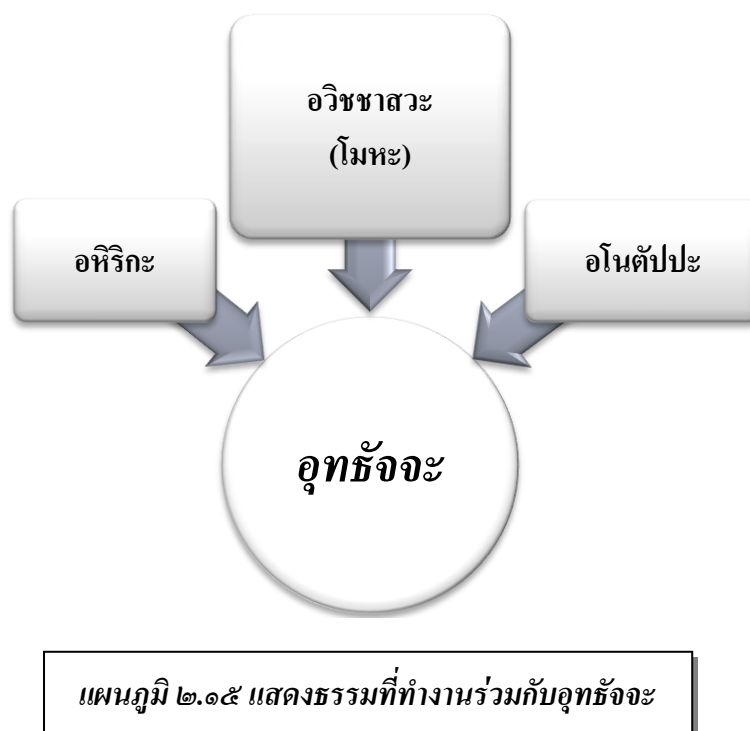
ในพระสูตรเมื่อกล่าวถึงอุทธัจจะจะมีกุฏจะปรากฏอยู่ด้วยเสมอ การที่อุทธัจจะจะเกิดขึ้นต้องมีอาหารทำให้เกิด ดังข้อความว่า “อาหารที่ทำอุทธัจจกุกกจะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำอุทธัจจกุกกจะที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นคือ ความไม่สงบจิตมีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในความไม่สงบ จิตนั้นให้มาก นี่เป็นอาหารที่ทำอุทธัจจกุกกจะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำอุทธัจจกุกกจะที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น^{๒๑๓}

จากหลักฐานในพระไตรปิฎกทำให้ทราบว่า ขณะที่อุทธัจจะเกิดขึ้นนั้นมีโมหะที่เป็นอวิชชาสวเอกร่วมสนับสนุน นอกจากนั้นยังมีอหิริกะและอนโตตปปะเกิดร่วมด้วย ดังแผนภูมิต่อไปนี้

^{๒๑๑} บ.อ. (ไทย) ๑/๒๗/๔๑๒-๔๑๓.

^{๒๑๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๓/๑๒๓, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๒๓/๔๖.

^{๒๑๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๒๓๒/๑๖๒, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๒๓๒/๕๑-๕๖.

๑๐) อวิชาสังโยชน์

อวิชา (ความไม่รู้แจ้ง)^{๒๑๔} หรือ หมายถึงความไม่รู้แจ้งในสังขะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น^{๒๑๕}

ในปฏิจจนุสสบาทเรียงเป็นธรรมข้อแรก ว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี หรือ เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะสังขารจึงดับ^{๒๑๖} อวิชาเป็นสาเหตุแห่งการเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ และการที่จะพ้นจากสังสารวัฏฏ ก็ต้องทำให้อวิชาไม่มีเสียก่อน อวิชาของศีลธรรมก็คือโมหะ ในอภิธัมมวาทาร ได้กล่าวถึงโมหะว่า “ธรรมที่ชื่อว่าโมหะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุหลง หรือ หลงเอง หรือว่าโมหะก็คือสักว่าความหลงนั่นเอง โมหะมีการทำให้จิตมีผมนเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการไม่แทงตลอดเป็นกิจ หรือมีการปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นกิจ มีความผมนเป็นผลปรากฏ มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้^{๒๑๗}

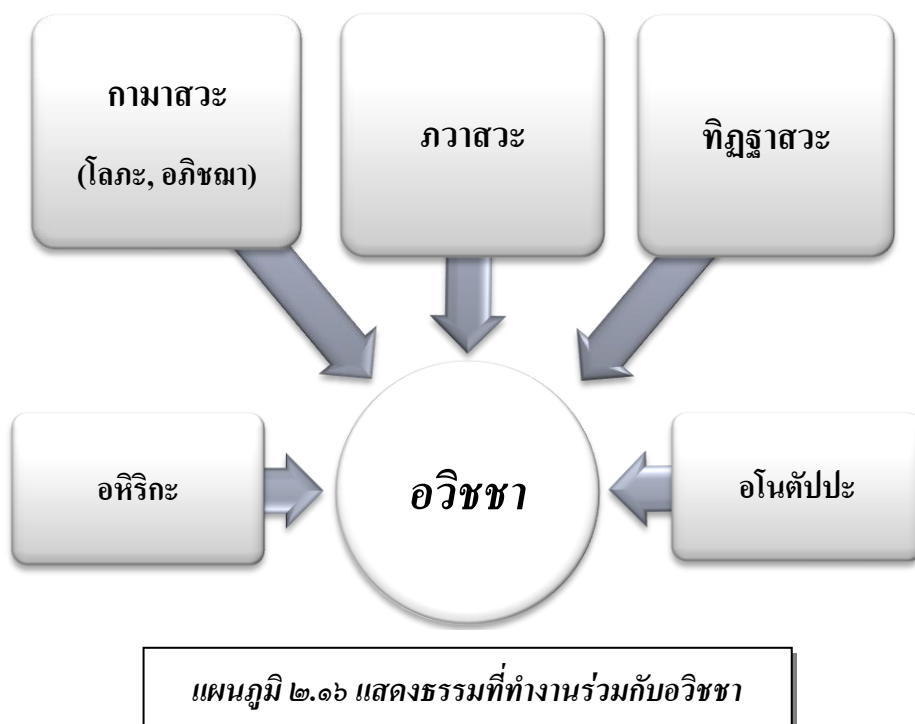
^{๒๑๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๔/๑๓๕.

^{๒๑๕} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๔/๑๗๑.

^{๒๑๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑.

^{๒๑๗} พุทธทศตมหาเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดยประชุม เรื่องวาริ, หน้า ๕๐.

หลักฐานใน อภิธรรมัตถสังคหะกล่าวว่า “ธรรมชาติที่บังสภาพตามความเป็นจริงของ อารมณ์ไว้คือหลง”^{๒๑๔} ส่วนในธัมมสังคณีได้กล่าวถึง อกุศลจิต ๑๒ สภาวะ แบ่งเป็น สภาวะที่ติดใจ ในอารมณ์ (โลภะ) มี ๘ สภาวะ ที่เป็นปฏิฆะ ๒ สภาวะ วิจิกิจฉา ๑ อุทธัจจะ ๑ ในขณะที่ โลภะเกิด พร้อมทิฏฐิ มีโมหะเกิดสนับสนุนขณะใดปฏิฆะเกิดขึ้นมีโมหะเกิดสนับสนุน ขณะ วิจิกิจฉาหรือ อุทธัจจะเกิดขึ้น โมหะก็เกิดสนับสนุนทุกครั้ง ^{๒๑๕} ดังนั้นขณะที่อวิชชาสังโยชน์เกิดขึ้นจะมี กามาสวะ (โลภะ) ภาวาสวะ (โลภะ) ทิฏฐาสวะ (ทิฏฐิ) เกิดร่วมสนับสนุน ดังแผนภูมิต่อไปนี้

๑๑) อิสสาสังโยชน์ (อภิชธรรม)

ธรรมชาติที่ชื่อว่าอิสสาเพราะอรรถว่า ริษยา อิสสานั้นมีความริษยาสมบัติของคนอื่น เป็นลักษณะ มีความไม่พอใจในสมบัติของคนอื่นนั้นเป็นกิจ มีการเบือนหน้าเสียจากสมบัติของคน

^{๒๑๔} พระอรรถกถาสังคหะ อภิธรรมสังคหะ , ประมวลสังคหะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๒.

^{๒๑๕} คูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๐-๑๒๑/๒๑-๒๒, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๐-๑๒๑/๑๒-๑๓.

อื่นนั้นเป็นผลปรากฏมีสมบัติของคนอื่นเป็นเหตุใกล้^{๒๒๐} หรือธรรมชาติที่มีความไม่พอใจในสมบัติ หรือคุณความดีของผู้อื่น^{๒๒๑} พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงอิสสาและมัจฉริยะว่าเป็นเหตุผูกเวรว่า

“จอมเทพ พวกเทพ มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และสัตว์เหล่าอื่นอีกจำนวนมาก ต่างมีความปรารถนาอย่างนี้ว่าขอพวกเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร จงเป็นผู้ไม่ถูกลงโทษ จงเป็นผู้ไม่มีศัตรู จงเป็นผู้ไม่ถูกเบียดเบียน จงเป็นผู้ไม่จองเวรกันอยู่เถิ ดั้แต่เพราะมีอิสสา (ความริษยา) และมัจฉริยะ (ความตระหนี่) เป็นเครื่องผูกมัด พวกเขายังคงมีเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเบียดเบียน จองเวรกันอยู่”^{๒๒๒}

ท้าวสักกะจอมเทพทูลถามเกี่ยวกับต้นเหตุ กำเนิด แดนเกิดของอิสสา มัจฉริยะว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้บริบูรณ์ อิสสาและมัจฉริยะมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่อมีอะไร จึงมีอิสสาและมัจฉริยะ เมื่อไม่มีอะไร จึงไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

จอมเทพ อิสสาและมัจฉริยะ มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นต้นเหตุ มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นเหตุเกิดมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นกำเนิด มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นแดนเกิด เมื่อมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก จึงมีอิสสาและมัจฉริยะ เมื่อไม่มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก จึงไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ^{๒๒๓}

นอกจากนั้น อภิรัชมัตตสังคหะจัดอิสสา ไว้อยู่ในกลุ่มเดียวกับโทสะคือโทสะ อิสสา มัจฉริยะ ถูกกุกจะ^{๒๒๔} ตามหลักการทำงานของธรรมะกลุ่มนี้ จะเกิดกับจิตที่เป็นโทสะเท่านั้น^{๒๒๕} ขณะที่อิสสาสังโยชน์เกิดขึ้นมีโทสะและโมหะเกิดสนับสนุน การที่ผู้วิชยกล่าวว่ามีโมหะเกิดร่วมด้วยนั้น เพราะเมื่อมีโทสะเกิดขึ้นโมหะจะเกิดสนับสนุนตามหลักฐานในชั้นมสังคณที่ได้อ้างไว้ในพยาบาทสังโยชน์ ดังแผนภูมิต่อไปนี้

^{๒๒๐} พุทธัตถมมหาเถระ, อภิรัชมมาวตาร, แปลโดยประชุม เรื่องวาริ, หน้า ๕๑.

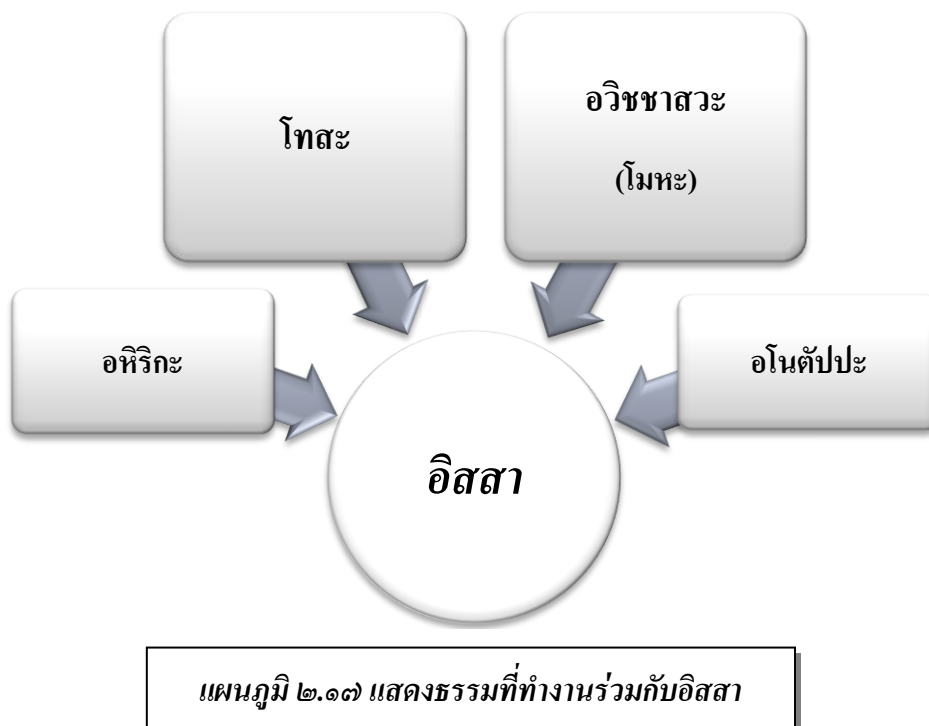
^{๒๒๑} พระสังฆมัทธมสังคหะ รัชมาจริยะ , ปรหมัตตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๓.

^{๒๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๓-๓๕๘/๒๘๔, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๕๓-๓๕๘/๑๖๐-๑๖๑.

^{๒๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๓-๓๕๘/๒๘๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๕๓-๓๕๘/๑๖๐-๑๖๑.

^{๒๒๔} พระสังฆมัทธมสังคหะ รัชมาจริยะ , ปรหมัตตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน , หน้า ๓๓.

^{๒๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

๑๒) มัจฉริยะสังโยชน์ (อภิชรรณ)

ความตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ภาวะที่ตระหนี่ ความเห็นแก่ได้ ความถี่เหนียว ความที่จิตเจ็บร้อน (ในการให้) ความที่จิตหวงเหวนเหินปานนี้ ตรัสเรียกว่าความตระหนี่ ^{๒๒๖} ภาวะแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ มีความหวงเหวนสมบัติของตนเป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ที่สมบัติของตนเหล่านั้นจะตกไปเป็นของสาธารณะแก่ชนเหล่านั้น เป็นกิจ มีความหน้างอเป็นผลปรากฏ มีสมบัติของตนเป็นเหตุไถ่ ^{๒๒๗} หรือธรรมชาติที่มีความหวงเหวนทรัพย์สมบัติหรือคุณความดีของตน ^{๒๒๘} มีการครอบครองยึดถือที่เรียกว่า ปริกคหะ (การยึดถือครอบครอง) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) จึงมี ^{๒๒๙}

มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มี ๕ ประการได้แก่

(๑) อาวาสมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่อาวาส

(๒) กุลมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่ตระกูล

^{๒๒๖} พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๘๗/๒๖๕, พุ.ม. (บาลี) ๒๕/๘๗/๑๕๗.

^{๒๒๗} พุทธทศตมหาเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดยประชุม เรื่องวาริ, หน้า ๕๑.

^{๒๒๘} พระสังฆมณฑลชวติกะ ชัมมาจริยะ, ปรมัตถชวติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หน้า ๓๓.

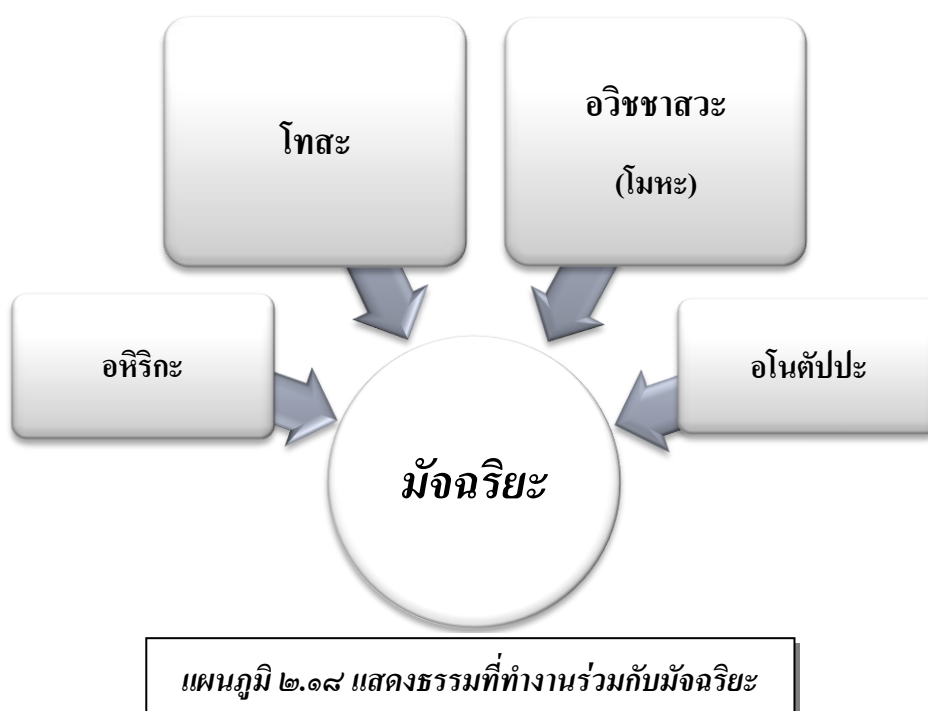
^{๒๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๑/๑๐๓, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๖๑/๒๐.

- (๓) ลาภมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่ลาภ
- (๔) วัณณมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่วรรณะ
- (๕) รัชมมัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่ธรรม^{๒๓๐}

มัจฉริยะมักจะมาคู่กับอิตสาเรียกว่าธรรม ๒ อย่าง คือ

- (๑) อิตสา หมายถึง ความริษยา
- (๒) มัจฉริยะ หมายถึง ความตระหนี่^{๒๓๑}

บุคคลประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้^{๒๓๒}บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างนี้หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ^{๒๓๓}ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร ๒ อย่างนี้ ธรรมที่มีวิบากเป็นทุกข์ ๒ อย่างนี้ ธรรมที่มีความเบียดเบียน ๒ อย่างนี้^{๒๓๔} มัจฉริยะนี้อยู่ในกลุ่มเดียวกันกับโทสะตามหลักการทำงานร่วมกัน ขณะมัจฉริยะสังโยชน์เกิดขึ้นโมหะที่ เป็นอวิชชาสวะเกิดเป็นธรรมสนับสนุนเหมือนอย่างที่ได้อธิบายแล้วในอิตสาสังโยชน์ ดังแผนภูมิต่อไปนี้

^{๒๓๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๑๐๓, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๑๔๓.

^{๒๓๑} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘๑/๑๓๐, อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๘๑/๕๖.

^{๒๓๒} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘๓/๑๓๒, อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๘๓/๕๗.

^{๒๓๓} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘๕/๑๓๓, อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๘๕/๕๘.

^{๒๓๔} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘๑-๒๐๐/๑๓๓, อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๘๑-๒๐๐/๑๕-๒๐.

สรุปว่าสังโยชน์แต่ละข้อ เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะมีธรรมอื่นเข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนเสมอ โดยร่วมกันทำงานเป็นกลุ่มทำให้สังโยชน์มีกำลังผูกพันสัตว์ได้แน่นมากขึ้น เช่นเมื่อสักกายทิฐิทำงาน จะมีอวิชชาสวะ กามาสวะ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่อวิจิกิจฉาทำงาน ก็จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่อสลิปปตปรามาสทำงาน อวิชชาสวะ กามาสวะ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่อกามฉันทะ หรือกามราคะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อกุศลจิต อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่อพยาบาท หรือปฏิฆะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และ อนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่อรูปราคะ และอรูปราคะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่อมานะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ กามาสวะ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่ออุทธัจจะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่ออวิชชาทำงาน จะมีอกุศลจิต กามาสวะ และภวาสวะเกิดร่วมด้วย เมื่ออิสสาทำงาน จะมีอวิชชาสวะ โทสะ อหิริกะและ อนัตตปฏิหาร่วมด้วย เมื่อมัจฉริยะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ โทสะ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย กล่าวอีกนัยได้ว่าทุกครั้งที่อวิชชาเกิดจะมี ธรรม ๒ อย่างเกิดขึ้นร่วมด้วยเสมอได้แก่ อหิริกะ และอนัตตปฏิหาร่วมด้วย ดังตารางสรุป ธรรมที่ทำงานร่วมกับสังโยชน์ต่อไปนี้

ตาราง ๒.๑๕ แสดงธรรมที่ทำงานร่วมกับสังโยชน์

ลำดับ ที่	สังโยชน์	องค์ธรรมที่เกิดร่วม						
		กามาสวะ	ภวาสวะ	อกุศลจิต	อวิชชาสวะ	อหิริกะ	อนัตตปฏิหาร่วม	โทสะ
๑.	สักกายทิฐิ	✓			✓	✓	✓	
๒.	วิจิกิจฉา				✓	✓	✓	
๓.	สลิปปตปรามาส	✓			✓	✓	✓	
๔.	กามฉันทะ / กามราคะ			✓	✓	✓	✓	
๕.	พยาบาท / ปฏิฆะ				✓	✓	✓	
๖.	รูปราคะ				✓	✓	✓	
๗.	อรูปราคะ				✓	✓	✓	
๘.	มานะ	✓			✓	✓	✓	
๙.	อุทธัจจะ				✓	✓	✓	
๑๐.	อวิชชา	✓	✓	✓		✓	✓	
๑๑.	อิสสา				✓	✓	✓	✓
๑๒.	มัจฉริยะ				✓	✓	✓	✓

๒.๔.๓ หลักธรรมที่เป็นรากฐานให้กับสังโยชน์

คำสอนเกี่ยวกับชีวิตของมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ รูป และนาม ที่เรียกว่าขันธ ๕ ได้แก่ ขันธ ๕ คือ (๑) รูปขันธ (๒) เวทนาขันธ (๓) สัญญาขันธ (๔) สังขารขันธ (๕) วิญญาณขันธ^{๒๓๕} หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งคือขันธปัญจก หมายถึงหมวดห้าแห่งขันธ ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ^{๒๓๖} นอกจากนั้นยังเรียก ขันธ ๕ ว่าสักกายะดังนี้ว่า “สักกายะเป็นวัตถุ หมายถึงมีขันธ ๕ เป็นที่อาศัย”^{๒๓๗} อตตะ และโลก หมายถึงขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ^{๒๓๘} รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ส่วนนาม หมายถึงอรูปขันธ ๔ คือ (๑) เวทนาขันธ (๒) สัญญาขันธ (๓) สังขารขันธ (๔) วิญญาณขันธ^{๒๓๙} นามธรรมเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิสัตตธรรม (สภาวะที่มีไม่ใช่สัตว์) หรือ นิชชีรธรรม (สภาวะที่มีไม่ใช่ชีวะ) ในที่นี้หมายถึงนิสัตตธรรม ได้แก่ อรูปขันธ ๓ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ^{๒๔๐}

อนึ่ง ขันธยังเรียกว่าโวการอีกด้วย ข้อความว่า โวการเดียว หมายถึงขันธเดียวคือรูป ขันธ^{๒๔๑} คำว่า ๔ โวการ หมายถึงอรูปขันธ ๔^{๒๔๒} คำว่า ๕ โวการ หมายถึงขันธ ๕^{๒๔๓} ขันธ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นเพราะมีการปรุงแต่ง ประกอบกันเป็นสัตว์บุคคล ประกอบกรรมต่างๆ นอกจากนั้น ขันธ ๕ ยังเป็นภาระหนัก คือขันธภาระ คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ^{๒๔๔} ในมัชฌิมนิกาย อุปปริพณาสก์ มีข้อความบันทึกเกี่ยวกับเหตุปัจจัยที่ทำให้รูป ขันธปรากฏ ทำให้เวทนาขันธปรากฏ ทำให้สัญญาขันธปรากฏ ทำให้สังขารขันธปรากฏ ทำให้ วิญญาณขันธปรากฏ ว่ามหาภูต ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปขันธปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัย ทำให้เวทนาขันธปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัญญาขันธปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็น ปัจจัยทำให้สังขารขันธปรากฏ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณขันธปรากฏ^{๒๔๕} เนื่องจาก

^{๒๓๕} พุ.ม.อ. (บาลี) ๑๗/๑๕๖.

^{๒๓๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑/๑.

^{๒๓๗} พุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๒๖/๕๓.

^{๒๓๘} พุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๕/๓๖๕.

^{๒๓๙} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๔/๑๗๑.

^{๒๔๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๐-๒๑.

^{๒๔๑} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๕/๕๗.

^{๒๔๒} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๕/๕๗.

^{๒๔๓} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๕/๕๗.

^{๒๔๔} พุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๖๐๔/๒๔๐.

^{๒๔๕} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๕๘, ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๘๖/๕๔.

ร่างกายและจิตใจของสรรพสัตว์ทั้งหลายคือขันธ ๕ ดังนั้นจึง เป็นธรรมที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับ สังโยชน์โดยตรงเพราะเป็นรากฐานให้สังโยชน์เกิดขึ้น ขันธ ๕ แบ่งเป็น รูปขันธ ๑ และอรูปรขันธ ๔ ได้แก่ เวทนขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญูณขันธ ดังนี้

๑) รูปขันธ

รูปขันธ มีทั้งหมด ๒๘ คือ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และ วาโยธาตุ^{๒๔๖} รูป หมายถึงมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่ รูปต้นเดิม คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ (๑)ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่ อาศัยแห่งสหาขรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งแ้ง หรือธาตุดิน (๒)อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบ หรือคูดซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผนึก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือธาตุน้ำ (๓)เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ (๔)วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ คำจุน เรียกสามัญว่า ธาตุลม ^{๒๔๗} อุปาทายรูป ๒๔^{๒๔๘} รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ หรือที่ เรียกว่าอุปาทายรูป มี ๒๔ คือปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประธานสำหรับรับอารมณ์) (๑)ตา (๒)หู (๓)จมูก (๔)ลิ้น (๕)กายโคจรรูป หรือวิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖)รูป (๗)เสียง (๘)กลิ่น (๙)รส (๑๐) โภภฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย) ภาวรูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๐) อิตถัตตะ อิตถินทริย ความเป็นหญิง (๑๑) ปุริสัตตะ ปุริสินทริย ความเป็นชาย หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย) (๑๒) หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจหัวใจ จีวรรูป ๑ (รูปที่เป็นจีวร) (๑๓) จีวดินทริย อินทริยคือจีวร อาหารรูป ๑ (รูป คืออาหาร) (๑๔) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่กำหนดเทศะ) (๑๕) อากาศ ธาตุ สภาวะคือช่องว่าง วิญญูติรูป ๒ (รูปคือการเคลื่อนไหวให้รู้ความ หมายถึง) (๑๖) กายวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความ หมายถึงกาย (๑๗) วจวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา วิการรูป ๔ (รูปคือการที่คัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้) (๑๘) (รูปัสส) ตหุตตา ความเบา (๑๙) (รูปัสส) มหุตตา ความอ่อนสลวย (๒๐) (รูปัสส) กัมมัณญุตตา ความควรแก่การงาน ใช้การได้ ลักษณะรูป ๔ (รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด) (๒๑) อุปยชะ ความก่อตัว (๒๒)

^{๒๔๖} ที.ที. (ไทย) ๕/๔๘๗/๒๐๖, ที.ที. (บาลี) ๕/๔๘๗/๑๖๘.

^{๒๔๗} ที.ที. (ไทย) ๕/๔๘๗-๔๘๘/๒๐๖-๒๒๐, ที.ที. (บาลี) ๕/๔๘๗/๑๖๘-๑๗๒, พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, พ.ญ. (บาลี) ๓๐/๕/๒๕.

^{๒๔๘} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๕๕, ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๑๐๐/๕๑.

สันตติ ความสืบทอด (๒๓) ชรตา ความทรุดโทรม (๒๔) อนิจจตา ความแปรแตกสลาย ^{๒๔๕} รูป
 ชั้นทั้งหมดนี้คือร่างกายของสรรพสัตว์ ดังนั้นจึงเป็นฐานให้สังโยชน์เกิดขึ้น

๒) อรูปชั้น

เมื่อก้าวถึงชั้นที่เหลืออีก ๔ ชั้นนั้นเรียกว่า นามาย หมายถึงนามชั้น ๔ คือ (๑) เวทนาชั้น (๒) สัญญาชั้น (๓) สังขารชั้น (๔) วิญญาณชั้น ^{๒๔๖} เป็นสถานะที่มองไม่เห็นแต่
 รู้สึกได้ มีการแบ่งหน้าที่กันทำงานโดยมีฐานปฏิบัติการคือรูปชั้น

ชั้น ๕ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุปธิ และอุปธิเป็นเหตุแห่งทุกข์ ^{๒๔๗} อรรถกถาอธิบาย
 อุปธิ ว่าหมายถึงชั้น ๕ ประการ (คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) ^{๒๔๘} พระพุทธเจ้า
 ตรัสถึงเหตุที่ทำให้ชั้นปรากฏว่า “มหาภูต ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้ รูปชั้นปรากฏ ผัสสะเป็น
 เหตุเป็นปัจจัยทำให้เวทนาชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุ เป็นปัจจัยทำให้สัญญาชั้นปรากฏ ผัสสะ
 เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารชั้นปรากฏ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณชั้น
 ปรากฏ” ^{๒๔๙} พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงชั้นในลักษณะที่เป็นภาระของสรรพสัตว์ ถ้าบุคคลถอนต้นหา
 ได้จึงจะไม่เกิดการเกิดอีกต่อไป ผู้วิจัยมองว่าการถอนต้นหาพร้อมทั้งรากนั้นก็คือการถอน
 กามราคสังโยชน์พร้อมทั้งสังโยชน์อีก ๕ ชนิดให้หมดไป ข้อความว่า “ชั้น ๕ คือภาระ บุคคลคือ
 ผู้แบกภาระ การถือภาระเป็นทุกข์ในโลก การวางภาระเป็นสุขใน โลก บุคคลวางภาระหนักได้แล้ว
 ไม่ถือภาระอื่นไว้ ถอนต้นหาพร้อมทั้งราก ลื่นความอยาก ดับสนิทแล้ว” ^{๒๕๐}

สรุปว่าชั้น ๕ เป็นรากฐานให้เกิดสังโยชน์และมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับสังโยชน์
 อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เมื่อมนุษย์ยังเวียนเกิดและตายในสังสารวัฏก็ยังมีสังโยชน์ผูกมัด คอยังค้ำไม่
 หลุด

จากการศึกษาหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์ พบว่า ธรรมที่เข้าไปมีส่วน
 ส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์จะมีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ ๑) ส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์โดยเกี่ยว
 เนื่องกันในลักษณะเป็นเหตุและเป็นผลแบบปฏิจจสมุปบาท และ ๒) ส่งเสริมและสนับสนุน
 สังโยชน์ในลักษณะของกลุ่มอกุศลธรรม ๑๔ ประการ อันได้แก่ ๑) อาสวะ ๒) โองมะ ๓) โยคะ ๔)

^{๒๔๕} พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, พ.ญ. (บาลี) ๓๐/๕/๒๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๔/๑๖๕-๒๕๕,
 อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔-๕๘๔/๑๐๕-๑๕๐.

^{๒๔๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๑๑๔/๕๕.

^{๒๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๔/๑๓๓, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๕๔/๑๐๒.

^{๒๔๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๕๔/๑๒๖.

^{๒๔๙} ม.ญ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๑๐๑, ม.ญ. (บาลี) ๑๔/๘๖/๕๔.

^{๒๕๐} ส.ข. (ไทย) ๑๓/๒๒๒/๒๓, ส.ข. (บาลี) ๑๓/๒๒๒/๒๑-๒๒.

คันถะ ๕) อุปาทาน ๖) นีวรณ ๗) อนุสัย ๘) กิเลส ๙) มิจจิตตะ ๑๐) โลกธรรม ๑๑) มัจฉริยะ ๑๒) วิปัสส ๑๓) อคติ และ ๑๔) มุละ โดยอภิสัทธรรมเหล่านี้จะทำหน้าที่ช่วยกันส่งเสริม และสนับสนุนสังโยชน์ให้มีอำนาจในการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ไม่ให้หลุดออกจากวังวนของสังสารวัฏ โดยจะแบ่งหน้าที่กันทำงานอย่างเป็นระบบ เปรียบเสมือนเชื้อโรคต่าง ๆ ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากหลายประเภท เช่นเชื้อไวรัส เชื้อแบคทีเรีย เชื้อไข้หวัด เชื้อ มาเลเรีย ฯลฯ เชื้อโรคต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเชื้อโรคคนละสายพันธุ์และไม่ได้รู้จักกันมาก่อน แต่เมื่อได้มีโอกาสเข้าสู่ร่างกายมนุษย์ขณะที่มีสภาพอ่อนแอได้แล้ว ต่างมีจุดมุ่งหมายเดียวกันคือ การช่วยกันเบียดเบียนร่างกายมนุษย์ให้อ่อนแอลง และต่างฝ่ายก็ทำหน้าที่ของตน ยิ่งไปกว่านั้นการแบ่งกันทำหน้าที่ของตน ๆ นั้นย่อมเป็นไปด้วยความเป็นระบบและเป็นระเบียบตามที่ตนนัดและเชี่ยวชาญ กล่าวคือ เชื้อไวรัสก็จะทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ในขณะที่เชื้อแบคทีเรียก็ทำหน้าที่อีกอย่างหนึ่ง ไม่ก้าวก่ายกัน ดังนั้นจึงเกิดเป็นการทำงานประสานกันอย่างเป็นระบบขึ้นด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง การอธิบายหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์ในหน้าที่ต่าง ๆ กันของสังโยชน์มีความละเอียดอ่อนในเรื่องพระอภิธรรมเป็นอย่างมาก โดยเป็นการอธิบายให้เห็นถึงสภาวะของธรรมที่เกิดขึ้นและมีส่วนช่วยส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ ยกตัวอย่างเช่นเมื่ออธิบาย สักกายทิฏฐิ ในขณะที่ทิฏฐิสังโยชน์เกิดก็จะมีอภิสัท ๒ ตัวคือความเห็นผิด (อวิชชาสวะ) และอภิสัทที่มีความพอใจ (กามาสวะ) นอนเนื่องเกิดขึ้นด้วยสนับสนุนให้ทิฏฐิสังโยชน์ทำหน้าที่ของตน อาสวะคือกิเลสที่เหมือนตะกอนนี้จะทำหน้าที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ ในขณะที่สังโยชน์ทำหน้าที่เป็นเครื่องผูก ดังนั้นสรุปว่า เมื่อสักกายทิฏฐิสังโยชน์ทำงาน จะทำหน้าที่ผูกสัตว์เอาไว้โดยมีผู้ช่วยเหลือสนับสนุนคืออาสวะทั้ง ๒ (อวิชชาสวะ และกามาสวะ) มาทำหน้าที่โดยการจมเอากิเลสอย่างละเอียดให้ตกตะกอนหมักหมมคงอยู่ในสันดานของเหล่าสัตว์ไม่ให้ฟุ้งขึ้น ทำให้คุณภาพของจิตมีลักษณะที่ขุ่นมัว เศร้าหมองและตกต่ำลงอย่าง ไม่รู้ตัว เมื่อเป็นเช่นนี้ สังโยชน์ทั้งหลายจึงได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากอภิสัทธรรมในลักษณะดังกล่าวนี้ ส่วน หลักธรรมที่เป็นรากฐานให้กับสังโยชน์ ได้แก่ ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

จากการศึกษาบทนี้คือ “สังโยชน์และหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์” ทำให้ทราบว่าความหมายของสังโยชน์ เมื่อแปลออกมาแล้วย่อมได้ใจความจำกัดอยู่ในขอบเขตของ ๓ ประเด็น ได้แก่ ๑) ผู้กระทำ ได้แก่เครื่องผูก เครื่องมัด เครื่องเทียมเป็นต้น ๒) ผู้ถูกกระทำ ได้แก่สัตว์ทั้งหลายใจสัตว์ บุคคล จิตใจ และมนุษย์ ๓) ผลของการกระทำ ได้แก่ ทุกข์ รก (คือภพ) และวิญญูทุกข์ เป็นต้น

สังโยชน์ประเภท แรก จำแนกตามรูปธรรมและนามธรรม ตามรูปธรรมมีเพียงชนิดเดียว ได้แก่ คิหิสังโยชน์ คือสังโยชน์ของคฤหัสถ์ ทั้ง ๖ ประการคือ ๑) ทรัพย์สมบัติ ๒) บุตร ๓)

ภรรยา ๔) ข้าทาส ๕) บริวาร และ ๖) กามคุณ ๕ ประการ สัมผัสแบบรูปธรรมนี้ มีลักษณะที่เห็นได้ค่อนข้างชัดเจน นอกจากนั้น เป็นสัมผัสชนิดที่เป็นนามธรรมทั้งหมดโดย แบ่งออกได้หลายหมวดแล้วแต่บริบท ของธรรมะ ที่พระพุทธองค์ทรง แสดงเช่น สัมผัส หมวด ๓ ทรงแสดงเมื่อต้องการชี้ให้ผู้ฟังเห็นถึงความสามารถในการละสัมผัสเข้าสู่ความเป็นพระอรหันต์ บุคคลในชั้นต้น ๆ ได้แก่พระโสดาบัน และพระสกทาคามี สำหรับสัมผัสหมวด ๔ และหมวด ๑๐ นั้นทรงแสดงเมื่อต้องการสื่อความหมายให้เห็นถึงสัมผัสที่ทำหน้าที่เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจของสัตว์ (อนุสัย) เนื่องจากมีองค์ธรรมอยู่ในประเภทเดียวกัน สัมผัสประเภทที่สอง แบ่งย่อยออกเป็น ๒ ระดับคือสัมผัส เบื้องต่ำ (โอรัมภาคีสัมผัส) ๕ ประการ มีสัทกายทิฐิ และวิจิกิจฉา เป็นต้น และสัมผัส เบื้องสูง (อุทรมภาคีสัมผัส) ๕ ประการ มีรูปราคะ และอรูปราคะ เป็นต้นรวมทั้งสิ้น ๑๐ ประการ นั้น ทรงแสดงเมื่อต้องการชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกันระหว่างสัมผัสทั้ง ๒ ระดับดังกล่าว เชื่อมโยงเข้า กับกลุ่มบุคคลผู้ซึ่งสามารถละสัมผัสได้สำเร็จได้แก่พระอรหันต์บุคคลทั้ง ๔ ประเภทมีพระโสดาบันและพระสกทาคามีบุคคลเป็นต้น ทำให้เราเห็นภาพโดยรวมของจำนวนของสัมผัสที่จะได้ และระดับของความเป็นอรหันต์ ตั้งแต่ขั้นต้นคือพระโสดาบัน จนถึงขั้นสูงสุดคือพระอรหันต์ ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับจำนวนสัมผัสที่จะได้และที่ยังหลงเหลืออยู่ในจิตใจดังจะได้กล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป ส่วนสัมผัสประเภทสุดท้ายจัดอยู่ในชั้นอรรถกถาจารย์ มีอยู่ ๒ ประการได้แก่ อุปัตติปฏิลาภีสัมผัส และภวปฏิลาภีสัมผัส สัมผัสประเภทนี้ จะแสดงให้เห็น เราเห็นถึงผล อันจะเกิดขึ้น ตามมา หากไม่ได้ละ สัมผัสใน ๒ สภาพการณ์ กล่าวคือ หากยังละ อุปัตติปฏิลาภีสัมผัสไม่ได้ตราบใด สัมผัสชนิดนี้ก็จะทำหน้าที่ผูกสัตว์และส่งให้ไปเกิดอีกเรื่อยไปตราบนั่นและ หากละ ภวปฏิลาภีสัมผัสไม่ได้ตราบใด สัมผัสชนิดนี้ก็จะทำหน้าที่ผูกสัตว์ไว้และก่อให้เกิดมีภพอยู่เรื่อยไปตราบนั่น ตามลำดับ

สาเหตุประการหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดง ถึงลักษณะของสัมผัสในเชิงอุปมา นั้น เนื่องจาก ประเภท ต่าง ๆ ของสัมผัส มีลักษณะ ที่เป็นนามธรรม เสียเป็นส่วนใหญ่ ทำให้เห็นและเข้าใจได้ยากกว่าแบบ รูปธรรม ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงใช้วิธี การนำเสนอ เปรียบอุปมาอุปมัย กล่าวคือใช้อุปมาโวหารมาเป็นเครื่องมือในการอธิบาย ที่ช่วยชี้นำให้ผู้ฟัง ได้นึกภาพตามด้วยการใช้จินตนาการทางความคิด สร้างเป็นมโนภาพไว้ในใจ ช่วยทำความรู้จักและเข้าใจสัมผัสให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น โดยผ่านทาง กระบวนการทาง การรับรู้ของมนุษย์ ด้วยการขบคิดจินตนาการ โดยเปรียบเทียบให้เห็นถึงลักษณะของสัมผัสต่าง ๆ เชื่อมโยงเข้ากับสิ่งของ เครื่องใช้ และปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และมีอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์ เช่น บานประตู เชือก และเมฆหมอก เป็นต้น นอกจากนั้นยังเป็นการขยายความและเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจเสริม

จากการอธิบายใน ลักษณะเฉพาะ ของสังโยชน์ และอธิบาย สังโยชน์ตามแนวพระอภิธรรมได้เป็นอย่างดี

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตประการหนึ่ง เกี่ยวกับองค์ธรรมบางประการของสังโยชน์ดังนี้ ว่า ในพระสูตรต้นปิฎกโดยส่วนใหญ่แล้วจะใช้กามฉันทะ และพยาบาท เท่านั้นกับองค์ธรรมของสังโยชน์ ประการที่ ๔ และ ๕^{๒๕๕} ส่วน กามราคะ และปฏิฆะ พบหลักฐาน ในพระสูตรต้นปิฎก ใช้อยู่เพียงไม่กี่แห่งเท่านั้น^{๒๕๖} นอกนั้นจะใช้ตามคัมภีร์ชั้นรองและคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกา^{๒๕๗}

อย่างไรก็ตาม เมื่อ สังโยชน์เกิดขึ้น เมื่อใด จะมีกลุ่มธรรมอื่น ๆ ที่เป็นอกุศลเข้ามาช่วยส่งเสริมและสนับสนุนให้สังโยชน์มีกำลังในการผูกมัดมากยิ่งขึ้นทั้งในลักษณะเป็นเหตุและเป็นผลแบบปฏิจจสมุปบาทและในลักษณะกลุ่ม อกุศลธรรม โดยเข้าร่วมทำงาน ร่วมกัน ทำให้สัตว์ทั้งหลาย ถูกสังโยชน์ผูกมัดติดอยู่ในภพ ๓ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยมีขั้น ๕ เป็นรากฐานให้กับสังโยชน์

^{๒๕๕} มีปรากฏอยู่เพียง ๑ แห่งที่ใช้ อภิขณา และพยาบาท คือ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๕๕/๒๐๑.

^{๒๕๖} ในพระสูตรต้นปิฎกปรากฏอยู่ ๕ แห่งดังต่อไปนี้คือ ตัม. (ไทย) ๑๕/๑๓๖/๑๐๓, ตัม. (บาลี) ๑๕/๑๓๖/๕๕-๕๖, ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๖๕/๕๘๒, ขุ.เถรี. (บาลี) ๒๖/๑๖๕/๔๐๒, ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๖๑/๑๐๐, ๑๑๔/๑๓๖, ๑๒๕/๑๕๓, ขุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๖๑/๕๖, ๑๑๔/๑๐๓, ๑๒๕/๑๑๘.

^{๒๕๗} เช่น ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑๒๕/๑๕๓, ขุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๑๒๕/๑๑๘, สังกห. (บาลี) ๔๐ เป็นต้น.

บทที่ ๓

หลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์

ในบทนี้ ผู้วิยนาเสนอหลักธรรม สำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ โดยได้วางกรอบการศึกษาไว้ ๕ หมวดดังนี้คือ (๑) แนวทางสำหรับละสังโยชน์ (หลักการทั่วไป) (๒) หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคียสังโยชน์) (๓) หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต้นสูง (อุทฺธัมภาคียสังโยชน์) (๔) พระอริยบุคคลกับการละสังโยชน์ (๕) สังโยชน์กับ นิพพาน ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ตามลำดับ รวมถึงในหนังสือต่าง ๆ โดยจะชี้ให้เห็นถึงรายละเอียดของหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ทั้งในเรื่องของหลักการทั่วไป สำหรับละสังโยชน์ หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต้น และสังโยชน์เบื้องต้นสูง รวมถึงพระอริยบุคคลชั้นต่าง ๆ กับหลักการของการละสังโยชน์ พร้อมทั้งการประหา ณสังโยชน์ของพระอริยบุคคลเหล่านั้น ตลอดจนชี้ให้เห็นสังโยชน์กับพระนิพพานเพื่อส่งเสริมความเข้าใจในเนื้อหาให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๓.๑ แนวทางสำหรับละสังโยชน์ (หลักการทั่วไป)

หลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ก็คือ แนวทางหรือหนทางสำหรับยึดถือและปฏิบัติตนเพื่อฝึกฝนบำบัดและฟื้นฟูสภาพจิตใจที่ตกต่ำเพราะถูกสังโยชน์ทั้งหลายผูกมัดเอาไว้อย่างแนบแน่น ทำให้จิตมีคุณภาพที่สูงขึ้น ๆ จนถึงขั้นที่สามารถตัดหรือละสังโยชน์ดังกล่าวออกจากจิตใจได้ตามมรรคและปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ดังที่งาน วิจัยนี้จะนำเสนอรายละเอียดต่อไป ๓ นัย ได้แก่ ๑) หลักการในการละสังโยชน์ ๒) อุปมาการละสังโยชน์ ๓ ประการ ๓) วิธีการละสังโยชน์ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๓.๑.๑ หลักการในการละสังโยชน์

สังโยชน์ในบริบทนี้หมายถึง กิเลส คือธรรมชาติเป็นเครื่องทำให้เศร้าหมองเร่าร้อน ที่เป็นตัวผูกพันสัตว์ทั้งหลายเอาไว้กับวัฏฏะทุกข์ ดังนั้น การละสังโยชน์ จึงได้แก่การละเอากิเลส

เหล่านี้นอกจากจิตใจ ภาษาบาลีใช้คำว่า “ปหานะ” ซึ่งแปลว่า การละกิเลส^๑ มีความหมายเหมือนกับ วิมุตติ แต่แตกต่างกันแต่พยัญชนะ เมื่อนำมาเทียบเคียงกันแล้วจะได้ดังนี้

- ๑) ตัทธกวิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นชั่วคราวได้แก่ สິล
- ๒) วิกัมภณวิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นด้วยการข่มไว้ได้แก่ สมภา
- ๓) สมุจเฉทวิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นได้เด็ดขาดได้แก่ มรรค
- ๔) ปฏิปัสสัณณวิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นโดยความสงบได้แก่ ผล
- ๕) นิสสรณวิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นออกไปได้แก่ พระนิพพาน^๒

ส่วนปหาน คือ การละ มีอยู่ ๕ อย่างได้แก่

- ๑) ตัทธกปหาน หมายถึง การละชั่วคราวได้แก่ สິล
- ๒) วิกัมภณปหาน หมายถึง การละด้วยการข่มไว้ได้แก่ สมภา (ฉาน)
- ๓) สมุจเฉทปหาน หมายถึง การละโดยเด็ดขาดได้แก่ มรรค (อริยมรรค)
- ๔) ปฏิปัสสัณณปหาน หมายถึง การละได้โดยความสงบได้แก่ ผล
- ๕) นิสสรณปหาน หมายถึง การละโดยการออกไปได้แก่ นิพพาน^๓

เมื่อเทียบเคียงกันแล้วจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า วิมุตติ กับ ปหาน นั้นต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ส่วนความหมายนั้นเหมือนกัน^๔ คำว่า “วิมุตติ” (หลุดพ้น) นี้เป็นคำที่มีความหมายตรงกันข้ามกับสังโยชน์ อยู่คนละฟากกับสังโยชน์ กล่าวคือเมื่อบุคคลถูกสังโยชน์ผูกมัดจะอยู่ฟากหนึ่ง ครั้นเมื่อปลดพันธนาการแก้เชือกหลุดออกแล้วจึงถึงซึ่งวิมุตติ ความหลุดพ้นก็ปรากฏอยู่อีกฟากหนึ่ง ดังนี้

สังโยชน์ (ผูกมัด) ↔ วิมุตติ (หลุดพ้น)

เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้ที่กำลังเจริญปฐมฌานอยู่นั้นละนิรณด้วยการข่มเอาไว้ คือ วิกัมภณปหานะ ส่วนบุคคลผู้เจริญสมาธิจะละทิฐิสังโยชน์ด้วยองคั้น ๆ คือ ตัทธกปหานะ ซึ่งเป็นส่วนแห่งการชำระกิเลสหรือละด้วยการตัดขาด คือ สมุจเฉทปหานะ ซึ่งเป็นโลกุตตรมรรค และการละด้วยสงบระงับ คือปฏิบัติสัทธปหานะซึ่งเป็น โลกุตตรผล บุคคลผู้เจริญมรรคที่ให้อถึงความสิ้นไปในขณะแห่งผล และการละด้วยสลัดออกได้ คือนิสสรณปหานะเป็นนิโรธ ได้แก่พระนิพพาน

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๗.

^๒ พระสังฆมณฑล ธรรมจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, รวบรวมโดย ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะ วิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมโชติกะ, ๒๕๒๘), หน้า ๒๑๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๑.

อย่างไรก็ตาม หลักฐานในพระไตรปิฎก ได้กล่าวเอาไว้ถึงสถานะที่เมื่อตัดทำลายสังโยชน์ลงได้ ย่อมหมายถึงการทะลายนลง การทำให้พัง การทำให้พังทลาย การละ การบรรเทา การทำให้หมดสิ้นไป และการทำให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งสังโยชน์ทั้ง ๑๐ อย่าง^๕

๓.๑.๒ อุปมาการละสังโยชน์ ๗ ประการ

ด้วยเหตุที่ว่าสังโยชน์ทั้งหลายนั้นส่วนใหญ่จะมีลักษณะที่เป็นนามธรรมเป็นส่วนของความคิด ความเห็น และความรู้สึกที่อยู่ข้างในใจ ทำให้เมื่อกล่าวอ้างถึงสังโยชน์ไม่สามารถเห็นเป็นรูปธรรมได้ชัด ดังนั้นพุทธธรรมที่แสดงเกี่ยวกับการละสังโยชน์จึงปรากฏออกมาในรูปแบบที่ใช้วิธีอุปมาเปรียบเทียบสังโยชน์กับสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นธรรมชาติแวดล้อมรอบตัวของมนุษย์ เช่นเดียวกันกับเมื่อกล่าวถึงสังโยชน์โดยทั่วไป ดังที่ได้แสดงไว้ในบทที่ ๒ ในเรื่องลักษณะของสังโยชน์ในแบบต่าง ๆ กัน พระพุทธองค์ทรงอุปมาให้เห็นภาพของการละสังโยชน์ได้อย่างน่าสนใจ ดังที่ปรากฏในพระสูตรชื่อ อลคัฏฐุปมสูตร^๖ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑) อุปมาภิกษุที่ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ เป็นผู้ไม่มีบานประตู

อุปมาภิกษุที่ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ ได้เด็ดขาดแล้ว เป็นผู้ไม่มีบานประตูดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุนี้เราเรียกว่า เป็นผู้ถอนลัมได้แล้วบ้าง เป็นผู้รู้เครื่องแวดล้อมได้แล้วบ้าง เป็นผู้ถอนเสาระเนียดได้แล้วบ้าง เป็นผู้ไม่มีบานประตูบ้าง เป็นผู้ประเสริฐ ลตรงคือมานะลงแล้ว ปลงภาระได้แล้วปราศจากสังโยชน์ (กิเลสเครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพ) แล้วบ้าง^๗

จากพระสูตรดังกล่าว เปรียบขันธ ๕ เป็นเรือน ซึ่งต้องอาศัยส่วนประกอบหลายชนิด ประกอบเข้าด้วยกันจึงจะสำเร็จเป็นเรือนได้ ส่วนประกอบในที่นี้ได้แก่ ลัม (คืออวิชชา) เครื่องแวดล้อม (คือสังขารคือชาติ) เสาระเนียด (คือตัณหา) และบานประตู (คือโอรัมภาคิยสังโยชน์) จะเห็นได้ว่า ส่วนประกอบทั้งหลายเมื่อถูกรื้อถอนออกเสียหมด เรือนคือขันธ ๕ รูปนามก็ไม่มี ภพชาติจึงถูกทำลายลง ไม่มีอีกต่อไป

๒) อุปมาการละสังโยชน์เหมือนการตัดเชื้อไฟ

อุปมาการละสังโยชน์เหมือนการตัดเชื้อไฟ ประทีปน้ำมันจะติดไฟได้ก็เพราะอาศัยน้ำมันและไส้ เปรียบเสมือนการได้อาหารได้เชื้อ ไปส่งเสริมสนับ สนุนให้ไฟลุกลามตลอดกาล

^๕ บุ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑๔๘/๔๗๑, บุ.ญ. (บาลี) ๓๐/๑๔๘/๒๓๒.

^๖ ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒-๓, ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๒๔๕/๑๔๗.

^๗ ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒, ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๒๔๕/๑๔๗.

นาน ในลักษณะเดียวกันนี้เองหากบุคคลยังคงมีความพอใจในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหา ก็ย่อมที่จะเจริญพอกพูนขึ้นตามลำดับ^๔

๓) อุปมาการละสังโยชน์เหมือนการตัดรากถอนโคนต้นไม้ใหญ่

อุปมาการละสังโยชน์เหมือนการตัดรากถอนโคนต้นไม้ใหญ่ ซึ่งมีรากหยั่งลงและแผ่ ขยายไปรอบ ๆ รากทั้งหมดนั้นย่อมดูดซึมสารอาหารขึ้นไปหล่อเลี้ยงลำต้น ยืนต้นอยู่ตลอดกาลนาน ครั้นเมื่อถูกตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วก็ไม่สามารถเจริญเติบโตขึ้น ได้อีกเพราะขาดอาหาร^๕

๔) อุปมาการละสังโยชน์เหมือนการหยุดพรวนดินรดน้ำต้นไม้

อุปมาการละสังโยชน์เหมือนการหยุดพรวนดินรดน้ำต้นไม้ ต้นไม้ต้องการ การพรวนดินและรดน้ำเพื่อหล่อเลี้ยงและเป็นอาหารของมัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับต้นไม้ที่อ่อน ซึ่งยังไม่แข็งแรงย่อมต้องการการเอาใจใส่ดูแลรดน้ำพรวนดินมากเป็นพิเศษ ทั้งนี้ก็เพื่อความ เจริญเติบโตต่อไปเป็นต้นไม้ใหญ่ที่แข็งแรงทนต่อแดดลม การหยุดพรวนดินและหยุดรดน้ำจึงเป็น การตัดอาหารและยับยั้งการเจริญเติบโตของต้นไม้ให้เจริญงอกงามไปพลั่วขึ้นได้ต่อไป^๖ เปรียบเหมือนการละสังโยชน์ตั้งแต่เริ่มต้นเพื่อยับยั้งป้องกันมิให้สังโยชน์ดังกล่าวพอกพูนขึ้น

๕) อุปมาการทำลายสังโยชน์ เหมือนสัตว์น้ำทำลายข่ายและเหมือน ไฟไหม้มอดหมดไป

อุปมาการทำลายสังโยชน์ลงได้ เหมือนสัตว์น้ำทำลายข่ายและเหมือนไฟไหม้มอดหมด ไปไม่กลับมา^๗ อธิบายว่าเหมือนสัตว์น้ำ (คือปลา) ที่ทำลายข่าย (คือทิวา และตัณหา) ที่พันธนาการ เอาไว้ รอดชีวิตออกมาจากข่ายได้ และเหมือนไฟที่มอดหมดไม่มีเชื้อแล้ว ไม่กลับมาติดไฟอีกอันใด สังโยชน์ที่ถูกทำลาย และมอดไปแล้วฉนั้น

๖) อุปมาอริยปัญญา เหมือน มีดเล่มเนื้อที่คม

อุปมาอริยปัญญา เหมือน มีดเล่มเนื้อที่คม ของคนฆ่าโคที่ฆ่าและส่วนอวัยวะชิ้นน้อย ใหญ่ทั้งเนื้อส่วนใน เนื้อส่วนนอก เนื้อสัน เส้นเอ็นใหญ่ เส้นเอ็นเล็ก และหนังของโคได้อย่าง ชำนาญฉนั้นใด อริยปัญญาก็สามารถตัด ฆ่าและ เฉือนกิเลสในภายใน สังโยชน์ในภายใน และ

^๔ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๘, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๓/๘๓-๘๔.

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๕-๕๖/๑๐๘-๑๑๐, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๓/๘๓-๘๔.

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๗/๑๑๐, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๗/๘๖-๘๗.

^๗ พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑๔๕/๔๓๒, พ.ญ. (บาลี) ๓๐/๑๔๕/๒๓๑.

เครื่องผูกในภายในนั้น^{๑๒} ข้อนี้เป็นการอุปมาให้เห็นว่าผู้มีปัญญาเท่านั้นที่จะมองเห็นสังโยชน์แบบแยกส่วนออกเห็นรายละเอียดทั้งหมดได้อย่างหมดเปลือก

๓) อุปมาสังโยชน์ที่สงบบราคาบ เสมือนการเปื้อนฟูไปของเครื่องผูกเรือเดินสมุทร

อุปมาสังโยชน์ ที่สงบบราคาบ เสมือนการเปื้อนฟูไปของเครื่องผูก คือหาวที่ผูกเรือเดินสมุทรที่จอดแช่อยู่ในน้ำ ๖ เดือน ครั้นพอถึงฤดูหนาว เขาก็ยกขึ้นบก เครื่องผูกเหล่านั้นต้องลมและแดด ถูกฝนตรกรดย่อมเปื้อนฟูไปด้วยประการฉะนี้^{๑๓} เมื่อกล่าวถึงสังโยชน์ก็เช่นเดียวกันย่อมต้องอาศัยเวลาเพื่อเป็นเครื่องมือในการทำลายสังโยชน์ทั้งหลายลงได้ในที่สุด

จากอุปมา ๓ ประการดังได้กล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นได้ว่า “สังโยชน์” ที่พระพุทธองค์ทรงนำไปเปรียบเทียบ กับสิ่งต่าง ๆ ทั้งหมด มีลักษณะ ที่สื่อสารให้เห็น ถึงการหาทางออกให้กับปัญหาที่เกิดขึ้นกรณีต่าง ๆ ได้ อย่างตรงจุด คือการเข้าไป แกไขที่สาเหตุ ของปัญหาที่แท้จริง ทำให้ปัญหาหยุดการพัฒนาลุกลามทวีผลไปในทางที่เสื่อมได้อีกต่อไป นอกจากนั้นยังสามารถสื่อสารให้เห็นถึงนัยของ โทษ และภัยของสังโยชน์อีกด้วย กล่าวคือหากปล่อยนิ่งเฉยโดยไม่ทำอะไรสักอย่างกับสังโยชน์แล้ว ปัญหาทั้งหลายดังกล่าวก็จะไม่ถูกแก้ไข กลับลุกลามให้โทษอย่างร้ายแรงได้อีก

๓.๑.๓ วิธีการละสังโยชน์

วิธีการละสังโยชน์ หมายถึง แนวทางหรือหลักการทั่ว ๆ ไปสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ สามารถแบ่งออกได้ ๕ ประการได้แก่ ๑) การไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ๒) การละที่อาศัยณะ วิญญาณ สัมผัสเวทนา ๓) การพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ ๔) การพิจารณาให้เห็นโทษในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ และ ๕) การละภพ ๓ ด้วยการปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา

๑) การไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ

หลักฐานที่น่าสนใจอีกแห่งหนึ่ง ปรากฏ ในสังคณิการามสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงหลักการและ ขั้นตอนการละสังโยชน์ไว้โดยเริ่มจากการไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ยินดีในปวิเวกตามลำพัง ถือเอาณิมิตแห่งจิต บำเพ็ญสัมมาทิฐิให้บริบูรณ์ บำเพ็ญสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์ ละสังโยชน์ และทำนิพพานให้แจ้ง^{๑๔} ได้ตามลำดับเป็นเหตุปัจจัยเกี่ยวพันกัน หากนำมาจัดเป็นลำดับให้เห็นภาพจะได้ดังนี้คือ

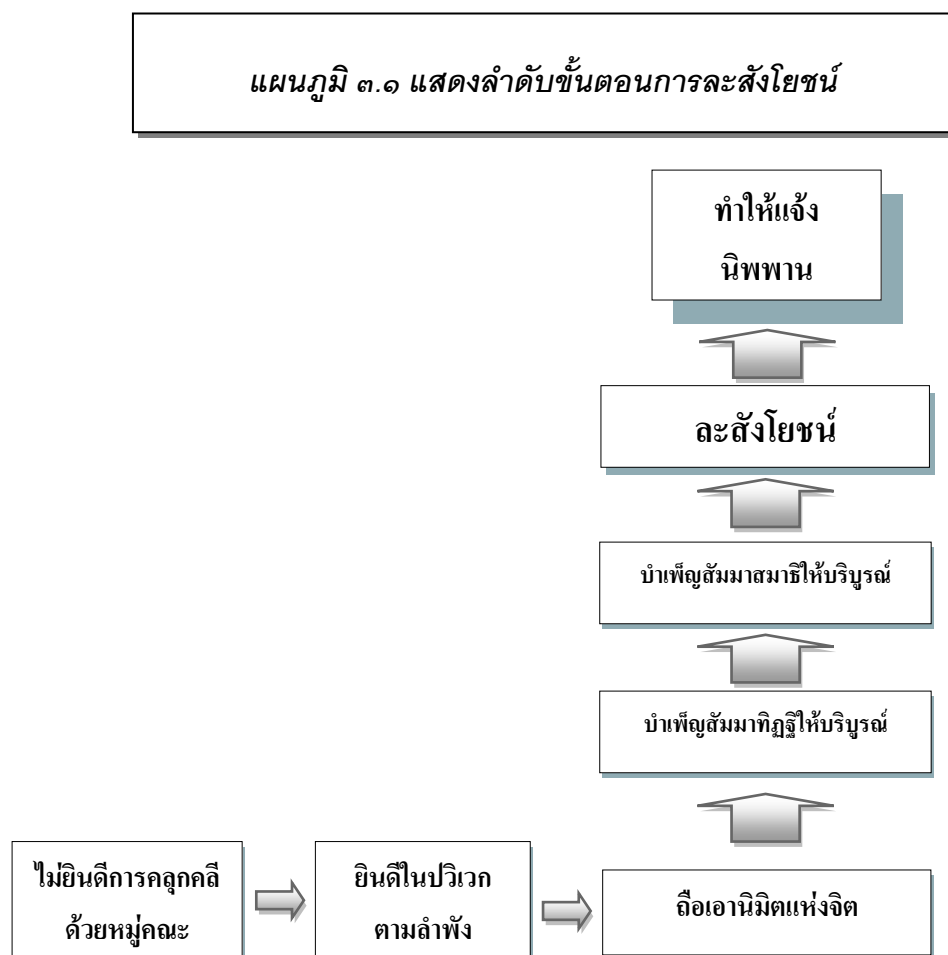
ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ → ยินดีในปวิเวกตามลำพัง → ถือเอาณิมิตแห่งจิต → บำเพ็ญสัมมาทิฐิให้บริบูรณ์ → บำเพ็ญสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์ → ละสังโยชน์ → ทำนิพพานให้แจ้ง

^{๑๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๐๔/๔๕๕, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๐๔/๒๖๗.

^{๑๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๕๘/๘๖-๘๗, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๕๘/๔๘.

^{๑๔} อ.จ.ภก. (ไทย) ๒๒/๖๘/๕๘๗-๘, อ.จ.ภก. (บาลี) ๒๒/๖๘/๑๕๗.

เพื่อให้เห็นภาพชัดเจนมากยิ่งขึ้นขอให้ศึกษาจากแผนภูมิ แสดงลำดับ ขั้นตอนการละสังโยชน^{๑๕} ดังต่อไปนี้

จากแผนภูมิข้างต้น อธิบายความได้ว่า การละสังโยชน จำเป็นต้องเริ่มต้นจากการเป็นผู้ไม่ชอบ ไม่ยินดี และไม่ประกอบความชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ ด้วยคณะ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความยินดีในปวิเวกตามลำพัง คือการเข้าถึงซึ่งสภาวะอันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่ กาม กิเลส เบญจขันธ์ และ อภิสังขาร (คือเข้าถึงนิพพาน)^{๑๖} และเพราะปวิเวกเป็นปัจจัยจึงทำให้เอื้ออำนวยต่อการถือเอานิมิตแห่งจิตได้ สามารถต่อ ยอดเพื่อปฏิบัติบำเพ็ญสมาธิและสมาธิให้บริบูรณ์ได้ตามลำดับขั้น และเมื่อถึงขั้นสมาธิที่ถูกต้องบริบูรณ์แล้ว สังโยชนจะถูกถอนออก ไปได้ เมื่อสังโยชนถูกถอนรากถอนโคนออกสิ้น จึงเข้าสู่สภาวะแจ้งแห่งนิพพาน

^{๑๕} สรุปความจาก “สังคณิการามสูตร”, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๘/๕๘๗-๘, อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๖๘/๑๕๗.

^{๑๖} อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๕๓.

ในขณะที่เดียวกันเมื่อบุคคลพัฒนาตนตามโดยการละสังโยชน์แล้ว ย่อมยกระดับเป็นพระอริยะเป็นผู้ได้สดับแล้ว เห็นธรรมตามความเป็นจริงแล้วย่อมเกิดความเบื่อหน่ายใน ชั้น ๕ ทั้งปวงมีรูปเป็นต้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด และเพราะการคลายกำหนดนั่นเอง จิตจึงหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นก็รู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว” รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว”^{๑๙} ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว^{๒๐} ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๑} ปลงภาระได้แล้ว^{๒๒} บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ถือว่าละ ภวสังโยชน์ได้แล้ว กล่าวคือแม้กระทั่งภพก็เป็นอันละได้จึงไม่มีทุกข์ ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน และเป็นอริยบุคคลผู้ซึ่งพระพุทธเจ้าให้การยกย่องว่าเป็นผู้ปฏิบัติถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา^{๒๓}

๒) การละที่อายตนะ วิญญาณ สัมผัส เวทนา

สิ่งทั้งปวงที่ควรละ ท่านให้ละที่อายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น และอายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้น รวมถึงวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และสัมผัสมีจักขุสัมผัสเป็นต้น และเวทนาทั้งหลายมีสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย^{๒๔} ถือเป็นการป้องกันกระบวนการเกิดขึ้นของตัณหาตามหลักเหตุและปัจจัยของปฏิจาสมุปบาทนั่นเอง ในเรื่องนี้

^{๑๙} อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว หมายถึงกิจแห่งการปฏิบัติเพื่อทำลายอาสวกิเลสจบสิ้นบริบูรณ์แล้ว ไม่มีกิจที่จะต้องทำเพื่อตนเอง แต่ยังมีหน้าที่เพื่อผู้อื่นอยู่ ผู้บรรลุถึงขั้นนี้ได้ ชื่อว่าอเสขบุคคล , ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๔๘/๒๐๓, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๕๔/๑๓๘.

^{๒๐} อีกความหมายหนึ่ง หมายถึงได้เป็นพระอเสขะ ส่วนพระเสขะ ๗ จำพวก และกัลยาณปุชชน ชื่อว่ากำลังประพฤติพรหมจรรย์, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๑๖/๔๘.

^{๒๑} ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ในที่นี้หมายถึงกิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์ การละเหตุเกิดแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ และการอบรมอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๔๘/๒๐๓, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๕๔/๑๓๘.

^{๒๒} อีกความหมายหนึ่ง หมายถึงทำกิจมีความกำหนดรู้ เป็นต้นในอริยสัจ ๔ ด้วยมรรค ๘, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๑๖/๔๘.

^{๒๓} ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป หมายถึงไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณเพื่อความหมดสิ้นแห่งกิเลสอีกต่อไป เพราะพระพุทธศาสนาถือว่า การบรรลุอรหัตผลเป็นจุดหมายสูงสุด , ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๔๘/๒๐๓, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๕๔/๑๓๘, ดูเทียบ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๘/๓๐๖-๓๑๑, อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๕๘/๑๖๘.

^{๒๔} ปลงภาระได้แล้ว หมายถึงปลงกิเลสภาระ (ภาระคือกิเลส) ขันธภาระ (ภาระคือร่างกาย) และอกิสังขารภาระ (ภาระคืออกิสังขาร) ลงแล้ว, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๑๖/๔๘.

^{๒๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๖-๗/๓๕๓-๕, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๒๖-๗/๒๒๕-๒๓๐.

^{๒๖} พุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๕, พุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๒๔/๒๒.

ท่านพระอาจารย์ใหญ่ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ฐัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะได้กล่าวเอาไว้ถึงวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อตัดปฏิจสมุปบาทให้ขาดว่า

ให้ตั้งใจกำหนดให้เป็นแต่เพียงสักว่า เห็นหนอ คือกำหนดให้เห็นชัดเข้าไปว่าสภาพของ จักขุประสาท นั้นมันเกิดขึ้นชั่วขณะแวบหนึ่งแล้วก็ดับไป รูปารมณ์ มันเกิดขึ้นชั่วขณะแวบหนึ่ง แล้วก็ดับไป อากาโรเห็นหรือ จักขุวิญญาณจิต มันเกิดขึ้นชั่วขณะแวบหนึ่งแล้วก็ดับไป กำหนดให้เห็นอยู่เพียงแค่นี้ ไม่ให้เวทนามันเกิดขึ้นได้ เมื่อกำหนดให้จริง ๆ อย่างนี้แล้ว ปฏิจสมุปบาทก็ขาดลงไปได้จริง ๆ คือไม่หมุนเป็นวงกลมต่อไปอีก^{๒๓} ... ผู้ปฏิบัติต้องหมั่น เฝ้ารักษาทวารทั้ง ๖ อยู่ด้วยอาการอย่างนี้ อย่า ทนให้เวทนามันเกิดขึ้นได้ นี่เป็นการแสดงให้เห็นวิธี ปฏิบัติเพื่อเข้าไปตัดปฏิจสมุป บาทครบทั้ง ๖ ทวารหรือทั้ง ๖ อารมณ์ เมื่อผู้ปฏิบัติ ดำเนินมาได้ถึงขั้นนี้แล้ว ปฏิจสมุปบาทก็ขาดสะบั้นลง ไม่หมุนต่อไปอีก กองทุกข์ทั้งหมดก็เป็นอันสิ้นสุดลงด้วยประการฉะนี้^{๒๔}

๓) พิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์

ใน สัตถุโณชนปหานสูตร และสัตถุโณชนสมุคฆาตสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม เพื่อการละ และการถอนสังโยชน์โดยเน้นให้ภิกษุทั้งหลายพิจารณาให้เห็นความเป็นไตรลักษณ์ใน ธรรมทั้งหลาย โดยกล่าวกับภิกษุทั้งหลายดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อรู้เห็นจักขุ โดยความไม่เที่ยงจึงจะละสังโยชน์ได้ เมื่อรู้เห็นรูปโดย ความไม่เที่ยงจึงจะละสังโยชน์ได้ เมื่อรู้เห็นจักขุวิญญาณโดยความไม่เที่ยงจึงจะละสังโยชน์ ได้ เมื่อรู้เห็นจักขุสัมผัสโดยความไม่เที่ยงจึงจะละสังโยชน์ได้ เมื่อรู้เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยโดยความไม่เที่ยง จึงจะละสังโยชน์ได้

เมื่อรู้เห็นโสตะ ... ฆานะ ... จิวหา ... กาย ... มโน ... ธรรมารมณ์ ... มโนวิญญาณ ... มโน สัมผัส ... แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโน สัมผัสเป็นปัจจัยโดยความไม่เที่ยงจึงจะละสังโยชน์ได้^{๒๕}

... ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อรู้เห็นจักขุโดยความเป็นอนัตตาจึงจะถอนสังโยชน์ได้ เมื่อรู้เห็น รูปโดยความเป็นอนัตตา ... จักขุวิญญาณ... จักขุสัมผัส ... เมื่อรู้เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็น

^{๒๓} พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ , พระธรรมเทศนา ปฏิจฺจสมุปบาทสงฺเขปกถา, ม.ป.ป., หน้า ๓๐.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๒๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๕๔/๔๖, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๕๔/๒๘-๒๙.

สุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยโดยความเป็นอนัตตา
จึงจะถอนสังโยชน์ได้

เมื่อรู้เห็นโศตะ ... ฆานะ... ชิวหา ... กาย ... มโน ... ธรรมารมณ์ ... มโนวิญญาณ ... มโน
สัมผัส ... เมื่อรู้เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่ สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น
เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยจึงจะถอนสังโยชน์ได้^{๒๖}

พระสูตรดังกล่าว มีทัศนะรู้เห็นที่เป็นไปตามลักษณะสามัญคือไตรลักษณ์เป็นการทำ
อนิจจสัญญาและอนัตตสัญญาให้ปรากฏ เป็นการเห็นธรรมชาติทั้งหลายตามความเป็นจริงเพื่อการ
ละและการถอนออกซึ่งสังโยชน์ทั้งหลายและตัดชำแรกเลือนกิเลสด้วยอริยปัญญา เมื่อภิกษุเป็นผู้
ประเสริฐ ลดลงคือมานะลงแล้ว ปลงภาระได้แล้ว ปราศจากสังโยชน์แล้ว ละอัสมีมานะ (การถือตัว)
ได้เด็ดขาดแล้ว ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้
ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ภิกษุผู้นั้นจึงเป็นอริยะสาวก สามารถทำเขตไม่จำกัดในสังขารทั้งปวง ว่า
“สังขารประมาณเท่านี้ ไม่เที่ยง นอกนี้จะชื่อว่าไม่เที่ยงก็หาไม่ได้”^{๒๗} แล้วทำอนิจจสัญญาให้ปรากฏได้
กล่าวคือเป็นผู้พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงเป็นของไม่มั่นคง, มีใจไม่ยินดีในโลกทั้งปวง, มีใจออกไป
จากโลกทั้งปวง, มีใจน้อมไปสู่निพพาน, ละสังโยชน์ทั้งหลายได้หมด และ เป็นผู้ป ระกอบด้วย
สามัญญะอันยอดเยี่ยม คือความเป็นสมณะ ได้แก่ อริยมรรค ^{๒๘} พระพุทธองค์ถือว่าเป็นผู้ที่พิจารณา
เห็นในอานิสงส์ ๖ ประการ^{๒๙} ได้แก่

- (๑) สังขารทั้งปวงจักปรากฏว่าเป็นของไม่มั่นคง
- (๒) ใจของเราจักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง
- (๓) ใจของเราจักออกไปจากโลกทั้งปวง
- (๔) ใจของเราจักน้อมไปสู่นิพพาน
- (๕) สังโยชน์ทั้งหลายของเราจักถึงการละได้
- (๖) เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยสามัญญะ^{๓๐} อันยอดเยี่ยม

...ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ประการ สามารถ ทำเขตไม่จำกัดในสังขารทั้งปวงแล้วทำ
ทุกขสัญญาให้ปรากฏได้

อานิสงส์ ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ

^{๒๖} ตี.สพ. (ไทย) ๑๘/๕๕/๔๖-๔๗, ตี.สพ. (บาลี) ๑๘/๕๕/๒๕.

^{๒๗} อญ.นกก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๒/๑๕๖.

^{๒๘} อญ.นกก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๒/๑๕๖.

^{๒๙} อญ.นกก. (ไทย) ๒๒/๑๐๓/๖๒๔, อญ.นกก. (บาลี) ๒๒/๑๐๓/๒๗๖.

^{๓๐} สามัญญะ ในที่นี้หมายถึงความเป็นสมณะ ได้แก่ อริยมรรค, อญ.นกก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๒/๑๕๖.

ภิกษุพิจารณาเห็นว่า

(๑) นิพพิทาสัญญา (ความกำหนดหมายความเบื่อหน่าย) ในสังขารทั้งปวง จักปรากฏแก่เราเหมือนเพชรฆาตผู้เงื้อมดาบขึ้น

(๒) ใจของเราจักออกไปจากโลกทั้งปวง

(๓) เราจักมีปกติเห็นสันติในนิพพาน

(๔) อนุสัยของเราจักถึงการเพิกถอน

(๕) เราจักทำตามหน้าที่

(๖) เราจักมีเมตตาบำรุงพระศาสดา^{๓๑}

...ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ประการ สามารถ ทำเขตไม่จำกัดในธรรมทั้งปวงแล้วทำอนัตตสัญญาให้ปรากฏได้

อานิสงส์ ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ

ภิกษุพิจารณาเห็นว่า

(๑) เราจักเป็นอตัมมยะ

(๒) อหังการ^{๓๒}ของเราจักดับไป

(๓) มมังการ^{๓๓}ของเราจักดับไป

(๔) เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ^{๓๔}

(๕) เราจักเป็นผู้เห็นเหตุได้ดี

(๖) เราจักเป็นผู้เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี

จากพระสูตรข้างต้นสามารถ สรุปสาระสำคัญของวิธีปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ คือการใช้วิธีแห่งวิปัสสนากรรมฐานโดยการน้อมเอา พระไตรลักษณ์ ทั้ง ๓ ประการ มาเป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้นาม-รูป ระหว่างภาวะที่เกิดก่อน และการกำหนดรู้ภาวะที่เกิดต่อมา ระหว่างสมมติที่เกิดก่อนกับสมมติที่เกิดต่อมาเป็นต้น ต่อเมื่อปรับอินทรีย์ทั้ง ๕ มีสังขารินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) เป็นต้นให้เกิดความสมดุล ย่อมมีพลังมากขึ้นแล้ว ก็จะก่อให้เกิดวิปัสสนาญาณที่แก่กล้าจน เกิดความรู้

^{๓๑} พระเสขบุคคล ๗ จำพวก ย่อมบำรุงรับใช้พระศาสดาด้วยเมตตา ส่วนพระภิกษุสาวกได้ผ่านการบำรุงรับใช้พระศาสดาแล้ว, อ.จ.น.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๓/๑๕๖.

^{๓๒} อหังการ หมายถึงทิวฏฐิที่มีความยึดถือว่าเป็นเรา, อ.จ.น.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๔/๑๕๖.

^{๓๓} มมังการ หมายถึงตัณหา คือความทะยานอยากว่าเป็นของเรา, อ.จ.น.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๔/๑๕๖.

^{๓๔} อสาธารณญาณ หมายถึงญาณที่ไม่ทั่วไปสำหรับปุถุชน, อ.จ.น.ก.อ. (บาลี) ๓/๕๖-๕๗/๑๕๖.

แจ้ง (ปัญญา) ตามลำดับญาณจนถึงระดับความรู้ที่สามารถละสังโยชน์หรือ บรรลุ มรรค (หนทางที่นำไปสู่พระนิพพาน) ผล (คือหนทางนั้น) และนิพพานได้ในที่สุด^{๓๕}

๔) การพิจารณาให้เห็นโทษในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์

การละสังโยชน์เปรียบเสมือนการค่อย ๆ ละค่อย ๆ ถอนออกซึ่งกิเลสและตัณหา เป็นการจัดตัวการและแก้ปัญหาคือต้นเหตุซึ่งพระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายให้เห็นถึงการพิจารณาให้เห็นโทษในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ใน สังโยชนสูตร ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อ ภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้

จากพระสูตรข้างต้น พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นถึงสาเหตุของกองทุกข์ทั้งมวล หรือสังโยชน์ที่เกิดขึ้นอย่างมีเหตุปัจจัย และเพราะบุคคลไม่พิจารณาเห็นโทษของธรรมหรืออกุศลธรรมที่เป็นปัจจัยที่ไปส่งเสริมและสนับสนุนให้สังโยชน์เกิดขึ้น เป็นการตรัสสอนตามหลักปฏิจาสัมปบาท^{๓๖} แต่พระพุทธองค์ทรงยกเอามาแสดงเฉพาะตอนที่อธิบายสาเหตุของความเกิดขึ้นของตัณหา กล่าวคือเริ่มอธิบายตั้งแต่ขั้นของการปล่อยละเลยไม่พิจารณาให้เห็นโทษในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ดังนั้น ตัณหาจึงเกิดขึ้นและเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสภาวะธรรมอื่น ๆ ขึ้น ได้แก่ อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ ฯลฯ ตามหลักปฏิจาสัมปบาทสายสมุทยวาร^{๓๗} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

เปรียบเหมือนประทีปน้ำมันพึงติดไฟได้ ก็เพราะอาศัยน้ำมันและไส้ บุรุษเติมน้ำมันและใส่ไส้ในประทีปน้ำมันนั้นทุก ๆ ระยะเวลา เมื่อเป็น อย่างนี้ ประทีปน้ำมันนั้นได้อาหารอย่างนั้น ได้เชื้ออย่างนั้น พึงลุกโพล่งตลอดกาลนาน อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญ ฉันนั้น

^{๓๕} อัครมหาบัณฑิต ภัททันตโสภณมหาเถระ มหาศีลยาตอ, แนวทางเจริญวิปัสสนากรรมฐาน และ Panditarama A Yogi's Handbook, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑.

^{๓๖} องค์ประกอบ ๑๒ ข้อของปฏิจาสัมปบาทฝ่ายสมุทยวารนั้น นับตั้งแต่อวิชชา ถึง ชรามรณะ เท่านั้น (คือ อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชรามรณะ) ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม เกิดแก่ผู้มีอัสวากิเลสเมื่อมีชรามรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอาสวะ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อไปอีก, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๓.

^{๓๗} ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๖, ส.น. (บาลี) ๑๖/๕๓/๘๓-๘๔.

เหมือนกัน เพราะค้นหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้^{๔๘}

อนึ่ง การแสดงถึงการละสังโยชน์โดยเอาหลักการของปฏิจจสมุปบาท หรือหลักการที่เป็นเหตุและเป็นผลซึ่งกันและกันมาอธิบาย ในพระสูตรได้อุปมาเพื่อให้เห็นภาพให้ชัดเจนเป็นรูปธรรมมากขึ้น และเข้าใจได้ง่ายสำหรับปุถุชนหรือผู้ฟังซึ่งยังไม่ได้ลงมือปฏิบัติให้เห็นหลักการหรือภาพรวม ให้เห็นภาพปรากฏในลักษณะว่า เหตุอย่างนี้ เป็นปัจจัยให้ เกิดผลอย่างนี้ เป็นการดึงเอาสิ่งที่ไกลตัวมาอธิบายเพื่อให้เห็นเป็นภาพของสิ่งใกล้ตัว อยู่ในชีวิตประจำวันของ ปุถุชนทุกคนสามารถเข้าใจได้ ไม่ยาก ท้ายที่สุดก็จะเกิดผลในการปฏิบัติ สังโยชน์ก็ถูกละได้ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นโทษเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ นามรูปย่อมไม่หยังลง เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้”^{๔๙}

๕) การละภพ ๓ ด้วยการปฏิบัติตนตามหลัก ไตรสิกขา

ในภวสูตร พระสูตรว่าด้วยภพและสิกขาได้กล่าวแนะนำภิกษุทั้งหลาย ыให้ละภพ ๓ คือ ๑) กามภพ หมายถึง ภพที่เป็นกามาวจร ๒) รูปภพ หมายถึง ภพที่เป็นรูปาวจร และ ๓) อรูปภพ หมายถึง ภพที่เป็นอรูปาวจร ด้วยการปฏิบัติตนตามสิกขา ๓ ประการได้แก่

(๑) อธิศีลสิกขา หมายถึง สิกขาคือศีลอันยิ่ง

(๒) อธิจิตตสิกขา หมายถึง สิกขาคือจิตอันยิ่ง

(๓) อธิปัญญาสิกขา หมายถึง สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง^{๕๐}

พระพุทธเจ้าทรงเรียกภิกษุทั้งหลายผู้ละภพ ๓ ประการนี้ได้ และศึกษาสิกขา ๓ ประการนี้ได้ ว่าเป็นผู้ ตัดค้นหาได้แล้ว ถอนสังโยชน์ได้แล้ว ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล้วเพราะละมานะได้โดยชอบ

จากการศึกษาแนวทางสำหรับละสังโยชน์ (หลักการทั่วไป) พบว่า การละสังโยชน์คือการประหารหรือการตัด และทำลายกิเลสให้หมดไป ยังผลให้เกิดซึ่ง “วิมุตติ” คือความหลุดพ้นจากพันธนาการนั้น พระพุทธองค์ทรงอุปมาสภาวะการหลุดพ้นดังกล่าวไว้ ๓ ประการได้แก่ อุปมาภิกษุที่ละโอรัมภาคียสังโยชน์ เป็นผู้ไม่มีบานประตู, อุปมาการละสังโยชน์เหมือนการตัดเชื้อไฟ , เหมือนการตัดรากถอนโคนต้นไม้ใหญ่ , เหมือนการหยุดพรวนดินร่นน้ำต้นไม้ร้อน , อุปมาการทำลาย

^{๔๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๖, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๓/๘๓-๘๔.

^{๔๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๘/๑๑๑, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๘/๘๗-๘๘.

^{๕๐} อญ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๖/๖๒๗, อญ.ฉก. (บาลี) ๒๒/๑๐๖/๒๗๗.

สังโยชน์ เหมือนสัตว์น้ำทำลายขายและเหมือนเชื้อไฟมอดหมดไป, อุปมาอริยปัญญา เหมือน นมิดแล เนื้อที่คม และ อุปมาสังโยชน์ที่สงบบราคาบ เสมือนการเปื้อนฝุ่นไปของเครื่องผูกเรือเดินสมุทร ส่วนวิธีการละสังโยชน์ ทั้ง ๕ วิธี ได้แก่ การ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ , การละที่อาศัยคณะ วิญญาณ สัมผัส เวทนา, การพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ , การพิจารณาให้เห็นโทษในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ และ การละภพ ๓ ด้วยการปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา

๓.๒ หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์)

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแสดงมรรคและปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อละสังโยชน์ เบื้องต่ำ หรือ โอรัมภาคิยสังโยชน์ โดยตรัสเปรียบไว้ว่า “เหมือนการตัดแก่นไม้ของต้นไม้ยืนต้นใหญ่ จะต้องเริ่มจากการถากเปลือกไม้ออกก่อน แล้ว ค่อยถากพระพื้ไม้ แล้ว จึงค่อยตัดแก่นไม้ซึ่งอยู่ที่แก่นกลางในสุดได้ เป็นการใช้ปัญญาพิจารณาก่อนลงมือกระทำ”^{๔๑} นอกจากนั้นจิตยังต้องมีกำลังเพียง พอเหมาะสมจึงจะละโอรัมภาคิยสังโยชน์นี้ได้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสอุปมากับพระอานนท์เหมือนคนว่ายัดดกระแสน้ำแห่งแม่น้ำคงคา ชื่อความว่า

แม่น้ำคงคามีนํ้าเต็มเสมอฝั่ง นกกา (กัม) ค่อมกินได้ ครั้งนั้น บุรุษผู้มีกำลังน้อยมาด้วยหวังว่า ‘เราจักว่ายัดดกระแสน้ำแห่งแม่น้ำคงคาไปให้ถึงฝั่งโดยสวัสดิ์’ เขาจะไม่อาจว่ายัดดกระแสน้ำแห่งแม่น้ำคงคาไปให้ถึงฝั่งโดยสวัสดิ์ได้ แม้ฉันใด คนบางคนก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อพระธรรมกลีกลงแสดงธรรมเพื่อดับสัkkายะอยู่ จิตย่อมไม่แล่นไปไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่หลุดพ้น พึงเห็นบุคคลเหล่านั้นเหมือนบุรุษ ผู้มีกำลัง น้อยนั้น อานนท์ แม่น้ำคงคามีนํ้าเต็มเสมอฝั่ง นกกา (กัม) ค่อมกินได้ บุรุษผู้มีกำลังมากมาด้วยหวังว่า ‘เราจักว่ายัดดกระแสน้ำแห่งแม่น้ำคงคาไปให้ถึงฝั่งโดยสวัสดิ์’ เขาจะไม่อาจว่ายัดดกระแสน้ำแห่งแม่น้ำคงคาไปให้ถึงฝั่งโดยสวัสดิ์ได้ แม้ฉันใด คนบางคนก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อพระธรรมกลีกลงแสดงธรรมเพื่อดับสัkkายะอยู่ จิตย่อมแล่นไปเลื่อมใส ตั้งมั่น หลุดพ้น พึงเห็นบุคคลเหล่านั้นเหมือนบุรุษผู้มีกำลังมากนั้น^{๔๒}

หลักธรรมเพื่อ ละสังโยชน์ เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) มีอยู่ ๔ ประการได้แก่ ๑) การเจริญรูปฌาน และอรุณฌานโดยใช้วิปัสสนา ๒) สติปัฏฐาน ๔ ๓) อริยมรรค มีองค์ ๘ และ ๔) การละ อาสวะด้วยทัตสนะ

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๒/๑๔๖, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๒/๘๖.

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๒/๑๔๖, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๒/๘๖.

๓.๒.๑ การเจริญรูปฌาน และอรุณฌานโดยใช้วิปัสสนา

พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนภิกษุให้ละอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยอุปวิเวก คือความสังัดจากกามคุณ ทั้ง ๕ ประการ^{๔๓} มี รูป เสียง เป็นต้น ระวังความเกียจคร้านทางกายได้ทั้งหมดจึงสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานอันมีวิตก วิจาร ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ย่อมพิจารณาเห็น ขันธ์ ๕ ทั้งหลายมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในปฐมฌานนั้นด้วย วิปัสสนาอันแรงกล้า^{๔๔} ด้วยความเป็น ไตรลักษณ์กล่าวคือเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา แล้วน้อมจิตไปเพื่่อมต ะราดูว่า เป็นสภาวะที่สงบ ประณีต ระวังสังขารทั้งปวง เป็นความสละคืนอุปกิเลสทั้งปวง เป็นความสิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความคลายกำหนด เป็นความดับ ะเข้าสู่นิพพาน เมื่อดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้น อาสวะกิเลสทั้งหลายย่อมสิ้นไป แต่หากยังหลงเหลืออาสวะอยู่ ก็จะเป็นโอปปาติกะ คือพระอนาคามีที่เกิดในสุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ชั้น มีชั้นวิหาเป็นต้น แล้วดำรงภาวะอยู่ในชั้นนั้น ๆ ปรินิพพาน สิ้นกิเลสในสุทธาวาสนั่นเอง ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก^{๔๕} เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน ๕ ประการสิ้นไป ต่อมาเมื่อวิตกวิจารสงบระงับไป จึงบรรลุทุติยฌาน บรรลุตติยฌาน และบรรลุจตุตถฌาน ตามลำดับ และพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายว่าเป็นขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและ วิญญาณ ที่มีอยู่ในฌานทั้งหลายเหล่านั้นตามนัยยะเดียวกันนี้เรียกว่า มรรคและปฏิบัติเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชนโดยอาศัย รูปฌาน^{๔๖}

อีกประการหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญอรุณฌาน หมายถึง ฌานที่มีอรุณธรรมเป็นอารมณ์ คืออรุณฌาน ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรุณฌาน ภพของอรุณพรหม^{๔๗} เป็นมรรคและปฏิบัติเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชนโดยอาศัยอรุณฌานทั้ง ๓ นั้น ได้แก่ อากาสนัญญาจตนฌาน วิญญาณัญญาจตนฌาน และ อากิญจัญญาจตนฌาน ท่านอธิบายไว้ดังนี้

อากาสนัญญาจตนฌาน หมายถึง การล่องรูปสัญญา ดับปฏิสมสัญญา ไม่กำหนดนาคัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง โดยกำหนดว่า ‘อากาสนาที่สุคมิได้’

วิญญาณัญญาจตนฌาน หมายถึง การล่องอากาสนัญญาจตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลुวิญญาณัญญาจตนฌาน โดยกำหนดว่า ‘วิญญาณหาที่สุคมิได้’

^{๔๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๓๓/๑๐๘.

^{๔๔} อ.ญ.นวก.อ. (ไทย) ๓/๓๖/๓๐๕.

^{๔๕} อ.ญ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๘๓-๘๘/๒๔๒-๒๔๓.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๗, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๓/๘๗.

^{๔๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๗.

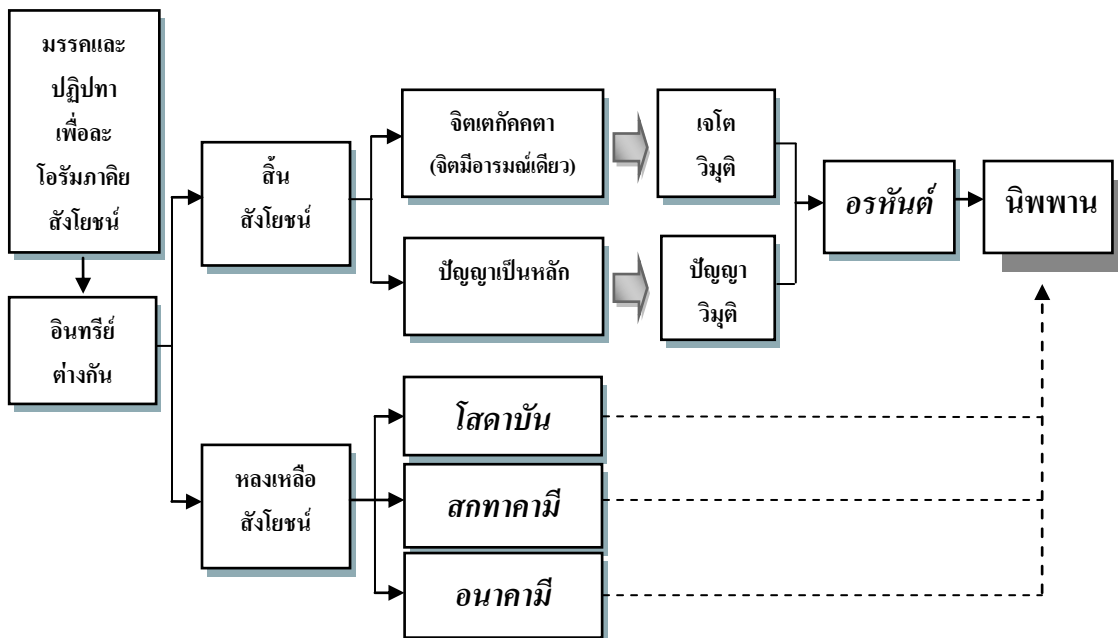
อากิญจัญญายตนฌาน หมายถึง การล่องวิญญาณฺญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุ
อากิญจัญญายตนฌาน โดยกำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’^{๔๘}

เมื่อบรรลุอรุปรมาณ ๓ ประการข้างต้น นั้นแล้ว ใน ขณะอยู่ในฌานใดฌานหนึ่งแล้ว
พิจารณาเห็น ขั้น ๕ ทั้งหลายมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในฌานนั้น ๆ ด้วยวิปัสสนา
อันแรงกล้าด้วยความเป็น ไตรลักษณ์กล่าวคือเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นของว่างเปล่า
เป็นอนัตตา แล้วน้อมจิตไปเพื่อบริหารจิตว่า เป็นสภาวะที่สงบ ประณีต กระจ่างสว่างทั้งปวง เป็น
ความสละคืนอุปธิกิเลสทั้งปวง เป็นความสิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความคลายกำหนด เป็นความดับ
และเข้าสู่นิพพาน เมื่อดำรงอยู่ในฌานนั้น ๆ อาสวะกิเลสทั้งหลายย่อมสิ้นไป แต่หากยังห ลงเหลือ
อาสวะอยู่ ก็จะเป็นโอปปาติกะ คือพระอนาคามีที่เกิดในสุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ขั้น
มีชั้นอวิหาเป็นต้น แล้วดำรงภาวะอยู่ในขั้นนั้น ๆ ปรินิพพาน สิ้นกิเลสในสุทธาวาสนั่นเอง ไม่
กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน ๕ ประการสิ้นไป^{๔๙} การเข้าถึงวิมุตติหลุดพ้นนี้มี
อยู่ ๒ ลักษณะคือ เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ ซึ่งมีสาเหตุที่ทำให้แตกต่างกันเนื่องมาจากอินทรีย์ที่
ต่างกัน สรุปความเชื่อมโยงกันของ การมีอินทรีย์ที่ต่างกัน การสิ้นไปซึ่งสังโยชน ระดับ พระ
อริยบุคคล จนถึง วิมุตติหลุดพ้น และพระนิพพาน ได้ดังแผนภูมิ “มรรคและปฏิบัติเพื่อละ
โอรัมภาคิยสังโยชน” ต่อไปนี้

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๓/๘๓.

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๓/๘๓.

แผนภูมิ ๓.๒ แสดงมรรคและปฏิบัติเพื่อละโอรัมภาภิกขังสังโยชน์

จากแผนภูมิดังกล่าว อธิบายได้ว่า พระโสดาบัน สกทาคามีและอนาคามี มีสังโยชน์เหลืออยู่ยังประหามันไม่หมด แต่มี อารมณ์นิพพานเห็นพระนิพพานแล้ว พระโสดาบันเห็นพระนิพพานครั้งแรก พระสกทาคามีและอนาคามีเห็นพระนิพพานตามลำดับขั้น การที่ผู้ปฏิบัติมีอินทรีย์หรือหลักปฏิบัติที่แตกต่างกันไม่เหมือนกัน ทำให้เกิดผลคือ อวิชชาหลุดพ้นที่แตกต่างกัน ดังที่ในอรรถกถาจารย์ท่านยกตัวอย่างว่า “ท่านพระอานนท์ บำเพ็ญบารมี ๑๐ แล้วยังไม่บรรลुพระสัพพัญญุตญาณ เหตุนี้พระสัพพัญญุตญาณจึงไม่ปรากฏแก่ท่าน แต่พระตถาคตแห่งตลอดแล้ว เหตุนี้พระสัพพัญญุตญาณจึงปรากฏ แก่พระองค์ ทั้งนี้เป็นเพราะอินทรีย์ต่างกัน”^{๕๐} เมื่อปฏิบัติมรรคและปฏิบัติเพื่อละโอรัมภาภิกขังสังโยชน์โดยมุ่งความที่จิตมีอารมณ์เดียวเป็นหลักก็จะหลุดพ้นด้วยเจโตวิมุตติ กล่าวคือเป็นผู้ดำเนินไปด้วยสมถกัมมัฏฐาน โดยความมีจิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) เป็นหลัก เรียกว่าหลุดพ้นได้ด้วยสมาธิ^{๕๑} แต่ถ้ามุ่งปัญญาเป็นหลัก ก็จะหลุดพ้นด้วยปัญญาวิมุตติ กล่าวคือเป็นผู้ดำเนินไปด้วยวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีปัญญาเป็นหลัก จึงชื่อว่าเป็นปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นได้ด้วยปัญญา^{๕๒} แต่หากยังหลงเหลืออาสวะอยู่ ก็จะเป็นโอปปาติกะคือพระอนาคามี

^{๕๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๓๓/๑๐๕.

^{๕๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๓๓/๑๑๐.

^{๕๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๓๓/๑๑๐.

เพราะโอรัมภาคียสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพิลิดเพลินในธรรมนั้น ก็จะปรินิพพานในภพนั้นเอง

จากหลักธรรมเพื่อละโอรัมภาคียสังโยชน์ ที่ ได้กล่าวมาแล้วนั้น สามารถสรุปหลักการทั้งหมดโดยครอบคลุมเนื้อหาดังกล่าวได้โดยอาศัยหลักธรรมที่เปรียบเหมือนประตูดมด ธรรม ๑๑ ประการ^{๕๓} (มาจากการเจริญฌาน และอรุพฌานทั้ง ๑๑ ประการ) ซึ่งมีสาระสำคัญอยู่ที่การใช้สมถะและวิปัสสนาเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติเพื่อละโอรัมภาคียสังโยชน์โดย การ พิจารณา ให้เห็นสภาวะธรรมที่ไม่เที่ยง ถูกปรุงแต่ง และมีความดับไปเป็นธรรมดา จาก ปฐมฌาน ทุคตฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เมตตาวิมุตติ กรุณาวิมุตติ มุทิตาวิมุตติ อุเบกขาวิมุตติ อากาสนัญญายตนฌาน วิญญานัญญายตนฌาน และ อากิญจัญญายตนฌาน ทั้งสิ้น ๑๑ ประการตามลำดับ ประการใดประการหนึ่งโดยไม่จำเป็นต้องใช้ทั้งหมด อุปมาเหมือน เรือที่มีประตูดมด ๑๑ ประตู ครั้นเมื่อเรือนั้น ถูกไฟไหม้ บุรุษนั้นสามารถทำตนให้ปลอดภัยได้โดยประตูดมดประตูหนึ่งเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องใช้ทั้งหมด ๑๑ ประตู ฉะนั้นใดก็ฉนั้น^{๕๔}

๓.๒.๒ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน หมายความว่า ที่ตั้งทั่วแห่งสติ (อารมณ์ กาย เวทนา จิต ธรรม) ธรรมใดเป็นหัวหน้า คือ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรมที่ ึงหลาย แล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า ปฏฐาน สตินั้นเองเป็นประธานในสัมปยุตตธรรมแล้วตั้งมั่นในอารมณ์ มีกายเป็นต้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า “สติปัฏฐาน”^{๕๕}

หลักการของ สติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักธรรมหลักใหญ่ที่มีความสำคัญในการขัดเกลาปฏิบัติเพื่อละอกุศลธรรมคือสังโยชน์^{๕๖} และเป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่าสามารถใช้เพื่อละทั้งสังโยชน์ทั้งหยาบ (โอรัมภาคียสังโยชน์) และสังโยชน์ละเอียด (อุทฺธัมภาคียสังโยชน์) ได้^{๕๗} เมื่อภิกษุผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการยอมทำให้สังโยชน์สงบราบคาบได้ เหมือนลม แดด และฝนทำให้เชือกผูกเรือเปื่อยยุไปอย่างง่ายดาย^{๕๘} เป็นหลักธรรมเพื่อบอกให้ทราบ ว่า ชีวิตของเรา

^{๕๓} อัง.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๗-๔๓๑, อัง.เอกาทสก. (บาลี) ๒๔/๑๖/๒๒๕.

^{๕๔} อัง.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๔๓๑, อัง.เอกาทสก. (บาลี) ๒๔/๑๖/๒๒๕.

^{๕๕} พระสังฆมณฑลสังฆนายก ธรรมมาจริยะ , คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๒๕), หน้า ๖๖.

^{๕๖} โอรัมภาคียสูตร, ว่าด้วยโอรัมภาคียสังโยชน์, อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๕๕๒, อัง.นวก. (บาลี) ๒๓/๖๗/๓๐๑.

^{๕๗} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๕๕๒, ๕๕๔, อัง.นวก. (บาลี) ๒๓/๖๗/๓๐๑, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๓๐/๒๕๐, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๔๓๐/๑๖๘-๑๖๙.

^{๕๘} นาวาสสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยเรือ, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๔๘/๒๓๘, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๔๔๘/๑๖๗.

นี้ มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง ๔ แห่งเท่านั้นเอง คือ ร่างกายและพฤติกรรมของมัน , เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่าง ๆ , ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ และ ความคิดนึกไตร่ตรอง ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสี่นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปธานำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม^{๕๕}

สติปัฏฐาน ๔ มีองค์ธรรมที่เป็นตัวปฏิบัติการคือ สติ ซึ่งจัดเป็นสังขารขั้น^{๖๐} ดังนั้น สติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นส่วนหนึ่งแห่งสังขารขั้น^{๖๑} ดังคัมภีร์วิภังค์ที่ว่า “สติปัฏฐาน ๔ ไม่เป็นจิต สติปัฏฐาน ๔ เป็นเจตสิก”^{๖๒} ส่วนหนึ่งแห่งสังขารขั้นที่เรียกว่าสติปัฏฐาน ๔ นี้ คือธรรมเป็นที่ตั้งของสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๖๓} หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง^{๖๔} ส่วนหนึ่งแห่งสังขารขั้นนี้ปฏิบัติการใน ๔ หน้าที่^{๖๕} คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา หน้าที่แรก กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้ตามเป็นจริงว่าเป็นเพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา วิธีปฏิบัติจำแนกได้ดังนี้ คือ อานาปานสติ กำหนดลมหายใจ^{๖๖} อิริยาบถ กำหนดรู้ทันอิริยาบถ^{๖๗} สัมผัสสัญญาะ สร้างสัมผัสสัญญาะในการกระทำความเคลื่อนไหว^{๖๘} ปฏิมูลมนสิการ พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดที่ประชุมเป็นร่างกาย^{๖๙} ธาตุมนสิการ พิจารณาร่างกายของตนโดยเป็น

^{๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๔๓), หน้า ๘๑๒.

^{๖๐} นันทพล โรจนโกศล , “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น^{๖๑} ๕ กับการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘, หน้า ๑๔๓.

^{๖๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๘๕/๓๒๖, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๘๕/๑๔๓.

^{๖๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๓๖, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๖๕๖, พระมหาไสว ญาณวีโร, **สติปัฏฐานสำหรับทุกคน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒.

^{๖๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๕.

^{๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๕/๒๒๒-๒๒๓, ๓๓๓-๔๐๓/๓๐๑-๓๓๘, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๕/๑๑๘, ๓๓๓-๔๐๓/๑๕๕-๑๗๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๖/๕๔, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๔/๓๕๐, อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๓๔/๒๐๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕-๓๗๓/๓๐๖-๓๑๕, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๕-๓๗๓/๑๓๖-๑๔๒, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๘๑๕/๑๐๐๕, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๕-๑๖๖.

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗/๑๐๒-๑๐๔, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๗/๕๕.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๔, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๘/๕๖.

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๙/๑๐๕, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๙/๕๖.

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๐/๑๐๕-๑๐๖, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๐/๑๐๕-๑๐๖/๕๖.

เพียงธาตุแต่ละอย่าง^{๖๕} และนิวาสสิกขา พิจารณาซากศพสภาพต่าง ๆ ใน ๘ ระยะเวลา เพื่อให้เห็นคติ
 ธรรมดาของร่างกาย คือร่างกายของผู้อื่นเป็นเช่นใด ร่างกายของตนก็จักเป็นเช่นนั้น^{๖๖} หน้าที่ที่สอง
 คือ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็น
 เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติรู้ชัดเวทนาอันเป็นสุข ทุกข์ และเฉย ๆ ตามที่
 เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ^{๖๗} หน้าที่ที่สามจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ การตั้งสติกำหนดพิจารณา
 จิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติรู้ชัดจิตของตนที่มี
 ราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เสร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็น
 สมานธิ ฯลฯ อย่างไร ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ^{๖๘} และหน้าที่สุดท้าย ฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
 ได้แก่ การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นเพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตน
 เราเขา คือมีสติรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นิรวณฺ ๕^{๖๙} จันธ ๕^{๗๐} อายคณ ๑๒^{๗๑} โพชนก ๗^{๗๒}
 อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร ตามที่เป็นจริงนั้น ๆ เช่น มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์
 และดับไปได้อย่างไร^{๗๓}

พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่า
 สัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อให้แจ้ง
 นิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ”^{๗๔} อรรถกถาได้อธิบายคำว่า “ทาง” ไว้ว่าเป็นทางดำเนินไปสู่พระ
 นิพพาน หรือ ทางที่ผู้ต้องการพระนิพพานควรดำเนินไป^{๗๕} และอธิบาย “ทางเดียว ” ไว้ ๔
 ความหมายดังต่อไปนี้คือ

- ๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว
- ๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ
 พระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำให้เกิดขึ้น

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๑/๕๓.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๒/๑๐๓-๑๐๕, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๒/๕๓.

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๕-๑๑๐, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๓/๕๔.

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๔/๕๕.

^{๖๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๕/๑๑๒-๑๑๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๕/๖๐.

^{๗๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔-๑๑๕, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๖/๖๑.

^{๗๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕-๑๑๖, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๗/๖๑.

^{๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๑๑๖-๑๑๗, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๘/๖๒.

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๙/๖๓.

^{๗๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๕๕๕.

^{๗๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๑/๓๖๑.

๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนา

๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน^{๔๐}

คำว่า สติปัฏฐาน หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๔๑} มีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณากายเป็นอารมณ์

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณาเวทนาเป็นอารมณ์

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณาจิตเป็นอารมณ์

๔) ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณาธรรมเป็นอารมณ์

ในบทอุทเทส มหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงไว้ว่า สติปัฏฐาน ๔ ประการ ก็คือ การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ เห็นเวทนาในเวทนาอยู่ เห็นจิตในจิตอยู่ และเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๔๒} จะเห็นได้ว่า องค์ธรรมของสติปัฏฐาน ๔ ดังกล่าวนั้น มีอยู่ ๓ ประการ ได้แก่

๑) อาตปปี มีความเพียร ได้แก่องค์มรรคข้อ ๖ คือ สัมมาวายามะ ซึ่งหมายถึงเพียรระวังป้องกันและละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี

๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ คือตัวปัญญา ได้แก่สัมมาทิฐิ

๓) สติมา มีสติ หมายถึง สัมมาสติสำหรับการปฏิบัติสติปัฏฐานนั้น ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่น ๆ ควบอยู่ด้วย และธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ ก็คือสมาธิ^{๔๓} ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อน ๆ พอใช้สำหรับการนี้

พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญของสติด้วยเหตุที่ว่า “สติ” เพียงดวงเดียวแต่เป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔ ได้ก็เพราะมีเบญจขันธ์ทั้ง ๕ เป็นอารมณ์ของสติ กล่าวคือ

รูปขันธ์ เป็นอารมณ์ของสติ	→	กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
เวทนาขันธ์ เป็นอารมณ์ของสติ	→	เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
วิญญาณขันธ์ เป็นอารมณ์ของสติ	→	จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
สัญญาขันธ์ / สังขารขันธ์ เป็นอารมณ์ของสติ	→	ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

^{๔๐} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๕๕.

^{๔๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๖๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

^{๔๒} คุรุทายะเถียรใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๑๕๕.

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๑๒-๘๑๓.

นอกจากนั้น สารสำคัญของสติปัฏฐาน ๔ อีกประการหนึ่ง ได้แก่ ผลของการปฏิบัติ ตามหลักฐานที่ปรากฏใน ทิพนิกาย มหาวรรค มีบันทึกไว้ว่าผู้ปฏิบัติซึ่งสติปัฏฐาน ๔ พึงหวังผลที่มี อยู่ ๗ ประการ ได้แก่

- ๑) เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์
- ๒) เพื่อล่วงโสกะ
- ๓) เพื่อล่วงปริเทวะ
- ๔) เพื่อดับทุกข์
- ๕) เพื่อดับโทมนัส
- ๖) เพื่อบรรลุนิพพาน
- ๗) เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน^{๔๔}

หลักฐานที่น่าสนใจที่จะยืนยันผลหรืออานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีปรากฏอยู่ใน มหาสติปัฏฐานสูตร บันทึกเอาไว้ว่า คือการได้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ หรือพระอนาคามี ดังมีพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ตลอด ๗ ปี พึงหวังได้ผล ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี ๗ ปีจยกไว้ ... ๖ ปีจยกไว้ ... ๕ ปีจยกไว้ ... ๔ ปีจยกไว้ ... ๓ ปีจยกไว้ ... ๒ ปีจยกไว้ ... ๑ ปีจยกไว้ ... ๗ เดือนจยกไว้ ... ๖ เดือนจยกไว้ ... ๕ เดือนจยกไว้ ... ๔ เดือนจยกไว้ ... ๓ เดือนจยกไว้ ... ๒ เดือนจยกไว้ ... ๑ เดือนจยกไว้ ... ครึ่งเดือนจยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ ตลอด ๗ วัน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี^{๔๕}

๓.๒.๓ อริยมรรคมีองค์ ๘

มรรคมีองค์ ๘ หรือ อัฐังคิกมรรค เรียกเต็มว่า อริยอัฐังคิกมรรค แปลว่า “ทางมีองค์แปดประการ อันประเสริฐ” ^{๔๖} หมายถึง ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมที่เป็นเหตุแห่งการ ฆ่ากิเลสและเข้าถึงพระนิพพาน ได้แก่ องค์มรรค ๘ โดยเฉพาะ ๆ ^{๔๗} มรรค ๘ ประการนี้ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้เดินทางไปสู่พระนิพพาน ได้แก่ เจตสิกธรรม ๘ ดวง รวมเรียกว่า อัฐังคิกมรรค

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๑๕๕.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๔๐/๓๓๘-๓๔๐, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๔๐/๑๕๒.

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๕.

^{๔๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๗๐.

มัลลสมังคี ความประชุมพร้อมของมรรคทั้ง ๘ นี้ ย่อมมีในโลกุตตรจิตเกิดขณะได้นิพพานเป็น
อารมณ์

๑) สัมมาทิฐิ มีความเห็นชอบ ได้แก่ปัญญาเจตสิก เกิดขึ้นทั้งในโลกีย์และ โลกุต
ตระ เห็นรูปนามเกิดดับอยู่เสมอ ทั้งเห็นพระนิพพานพร้อมด้วยมัลลจิตได้ด้วย

๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ได้แก่เวทิตเจตสิก ขกรูปนามขึ้นสู่ พระ
ไตรลักษณ์อันใดอันหนึ่ง ให้ทันพร้อมกับรูปนามดับไปว่า เป็นอนิจจัง หรือทุกข์ หรืออนัตตา

๓) สัมมาวาจา การพูดชอบ ได้แก่วิริตเจตสิก จะพูดหรือไม่พูดก็ตาม เว้นพูดผิดอยู่
เสมอ มีสติทุกขณะ

๔) สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ ได้แก่วิริตเจตสิก เว้นทำชั่ว ว หรือจะทำก็ตาม
ไม่ทำก็ตาม เว้นอยู่เสมอ เพราะมีสติระลึกรู้ทันปัจจุบันขณะกำลังกระทำอยู่

๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ หรือเป็นอยู่ชอบ ได้แก่วิริตเจตสิก ที่เว้นจากการ
พูดผิดก็ตาม ที่เว้นจากการทำผิดก็ตาม มีการดำรงชีพเป็นไปในการบริโภคอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่
ที่อาศัย และยารักษาโรค ด้วยการมีสติอยู่เสมอ เรียกว่าเป็นอยู่ชอบ

๖) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ ได้แก่วิริยเจตสิก คือเพียรตั้งสติรู้ทันปัจจุบัน
ของนามรูปบ่อย ๆ นั้นเอง

๗) สัมมาสติ ความระลึกชอบ ได้แก่สติเจตสิก ที่รู้ทันปัจจุบันของรูปนามทุกขณะ
เป็นต้น จนถึงโลกุตตระ

๘) สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ที่มีสติรู้ทันปัจจุบันของรูป
นามไม่ผลอ และประกอบด้วยอริยมัคคจิต อริยผลจิตได้ด้วย คือมันอยู่ในอารมณ์พระนิพพานเป็น
อันเดียว พ้นจากทุกข์ทั้งปวงเป็นบรมสุข^{๘๘}

พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุผู้มีทิฐิที่ตั้งไว้ถูก มีมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ถูก ย่อมทำลาย
อวิชชา ให้อวิชชาเกิดขึ้น ทำนิพพานให้แจ้ง^{๘๙} แม้สังโยชน้อย่างละเอียด (อุทธัมภากิยสังโยชน์) ก็ทำ
ให้สิ้นไปได้ เมื่อภิกษุเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ให้มากกล่าวคือเจริญ
สัมมาทิฐิเรื่อยมาจนถึงเจริญสัมมาสมาธิอันอาศัยวิเวก วิราคะ นิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะคือความ
สลละคืน^{๙๐}ตามลำดับแล้ว ก็ย่อมทำบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานสงบไปในระหว่าง

^{๘๘} พระครูสังวร สมာธิวัตร (ประเดิม โกมล) ,คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูป
นิพพาน, หน้า ๓๓๘.

^{๘๙} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๕๔/๘๔, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๕๔/๔๕-๔๖.

^{๙๐} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๐๖/๔๖๐, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๐๖/๒๖๘.

จุลมมรสมุพัตเอาเมฆฝนก้อนใหญ่ที่เกิดขึ้นให้อันตรธานหายไปในช่วงฉับนั้น เหมือนกัน^{๕๑} และเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากแล้วสังโยชน์ทั้งหลายย่อมสงบราบคาบไปโดยง่าย

๓.๒.๔ การละอาสวะด้วยทัสสนะ

อาสวะกับสังโยชน์ ว่าโดยองค์ธรรมแล้วเหมือนกัน ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงอาสวะ มักจะมีสังโยชน์ปรากฏอยู่ด้วย เช่นใน สัพพาสวสูตร พระสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ว่าด้วยอุบายกำจัดอาสวะทั้งปวง พระพุทธองค์ทรงแสดงการละอาสวะด้วยทัสสนะ คืออริยมรรคทั้ง ๘ อันได้แก่ โสคาปัตติมรรค, สกทาคามิมรรค, อนาคามิมรรค และ อรหัตตมรรค กล่าวคือเมื่อพิจารณาโดยแบบคาจณเกิดทัสสนะที่ถูกต้องถึงอริยสัจจ์ ๔ ประการมีทุกขสมุทัยเป็นต้นแล้ว สังโยชน์ ๓ ประการย่อมสิ้นไป ดังพุทธทวณะที่ว่า “อริยสาวกนั้นมนสิการโดยแบบคาจว่า นี้ทุกข คือสภาวะที่ทนได้ยาก นี้ทุกขสมุทัย คือเหตุที่ทำให้เกิดทุกข นี้ทุกขนิโรธ คือความดับทุกข นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข ” แล้วย่อมละสังโยชน์ทั้ง ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สิลัพพตปรามาสได้^{๕๒}

ประเด็นเรื่องการละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ประการนี้ อรรถกถาขุททกนิกาย ขุททกปาฐะได้อธิบายขยายความการละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ได้ด้วยอริยสัจ ๔ ประการดังอรรถาธิบายว่า “สักกายทิฏฐิสังโยชน์ ละได้ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นทุกข วิจิกิจฉา ละได้ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นสมุทัย สิลัพพตปรามาส ละได้ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นมรรคและการเห็นพระนิพพาน”^{๕๓} ดังนี้

ความถึงพร้อมด้วยการเห็นทุกข	→ ละสักกายทิฏฐิสังโยชน์
ความถึงพร้อมด้วยการเห็นสมุทัย	→ ละวิจิกิจฉาสังโยชน์
ความถึงพร้อมด้วยการเห็นมรรค และนิพพาน (นิโรธ)	→ ละสิลัพพตปรามาสสังโยชน์

ตัวอย่างการละ สังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคิยสังโยชน์) บรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาตัวอย่างหนึ่งได้แก่ การบรรลุธรรมเป็นขั้นตอนของ จิตตคหบดี ท่านได้มีโอกาสพบพระมหานามเถระหนึ่งในปัญจวัคคีย์ ในขณะที่เดินทางไปเมืองมัจฉิกสัณฑะ^{๕๔} จิตตคหบดีนิมนต์พระเถระไปฉันอาหารที่บ้านของตน ได้ฟังธรรมกถา บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว^{๕๕} เกิดศรัทธาเลื่อมใสสร้างกุฏิถวายเป็นสังฆารามชื่อว่า “อัมพาดการาม” ต่อมาพระอัครสาวกทั้งสองได้นำภิกษุไปพำนัก

^{๕๑} ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๑๕๓/๘๖, ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๑๕๓/๔๓-๔๘.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๑/๕.

^{๕๓} พ.พ.อ. (ไทย) ๑/๓/๒๕๕.

^{๕๔} อ.จ.อ. (ไทย) ๒/๖๓, พ.ร.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๕๖.

^{๕๕} พ.ร.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๕๖.

ที่อัมพการาม^{๕๖} พระสารีบุตรธรรมเสนาบดีได้แสดงธรรมโปรดตามสมควรแก่อุปนิสัยของ
จิตตคหบดีจนบรรลุเป็นอนาคามี^{๕๗} ภายหลัง เช่นเดียวกับการบรรลุธรรมของท่าน
อนาถบิณฑิกะเศรษฐี เมื่อครั้งที่ได้พบกับพระพุทธเจ้าครั้งแรกในขณะเดินทางไปกรุงราชคฤห์^{๕๘} ได้
ฟังอนุปปพิกถาจนได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน^{๕๙} ในพระพุทธศาสนา

จากการศึกษา หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์ เบื้องต่ำ (โอรัมภากิยสังโยชน์) พบว่า มีอยู่ ๔
ประการ ได้แก่ การเจริญรูปฌาน และอรูปฌานโดยใช้วิธีปีศนา , สติปัฏฐาน ๔, อริยมรรคมีองค์ ๘
และ การละอาสวะด้วยทสสนะ หลักธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ นอกจากเป็นมรรคและปฏิบัติเพื่อละ
สังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภากิยสังโยชน์) ได้แล้วนั้น ในขณะเดียวกันก็ ยังสามารถนำไปปฏิบัติเพื่อ
ความสิ้นไปแห่งกิเลส และอาสวะได้ด้วย เมื่อกิเลส และอาสวะสิ้นไป ก็หมายความว่า สังโยชน์
เบื้องสูง (อุทัมภากิยสังโยชน์) ก็ย่อมถูกละไป ด้วยพร้อมในเวลาเดียวกัน ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว
ประเด็นนี้ผู้วิจัยมองว่า สาเหตุที่พระพุทธองค์ทรงแยกข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ออกเป็น ๒ หมวด
เช่นนี้ (ข้อปฏิบัติเพื่อละโอรัมภากิยสังโยชน์ และ ข้อปฏิบัติเพื่อละอุทัมภากิยสังโยชน์) เป็นการ
แยกแสดงธรรมออกเป็น ๒ บริบทเพื่อให้ผู้ฟังได้ทำความเข้าใจไปตามลำดับขั้น กล่าวคือเริ่มตั้งแต่
ขั้นที่หยาบหรือขั้นที่ต่ำกว่า (สังโยชน์เบื้องต่ำ) ไปสู่ขั้นที่ละเอียดหรือสูงกว่า (สังโยชน์เบื้องสูง) ดัง
จะได้อธิบายถึงรายละเอียดในลำดับต่อไป

๓.๓ หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง (อุทัมภากิยสังโยชน์)

หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์ เบื้องสูง (อุทัมภากิยสังโยชน์) ได้แก่ โขธปิฎกขียธรรม ๗
หมวด ๓๗ ประการ ในสังยุตตนิกาย โขธปิฎกขียวรรค หมวดว่าด้วยโขธปิฎกขียธรรม พระสูตรแรก
ของวรรคคือ สลฺยญฺชนสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อละสังโยชน์ ปราภุหลักธรรมเพื่อละ
สังโยชน์เบื้องสูง หรือ อุทัมภากิยสังโยชน์ ได้แก่ โขธปิฎกขียธรรม หมายถึงธรรมอันเป็นฝักฝ่าย
แห่งการตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ มีอยู่ ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔
อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘^{๖๐}

^{๕๖} อญ.เอกก.อ. (ไทย), พ.ร.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๒๔๖-๒๔๗.

^{๕๗} พ.ร.อ. (ไทย) ๒/๒๔๗.

^{๕๘} วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๐๔-๓๐๕/๑๑๑-๑๑๔, วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๐๔-๓๐๕/๕๕-๕๖, ตี.ส. (ไทย) ๑๕/
๒๔๒/๓๔๖-๓๔๘, ตี.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๒/๒๕๔-๒๕๖.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๔-๑๑๕, วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๐๕/๕๖-๕๘.

^{๖๐} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๕๐/๑๓๔, พ.ม. (บาลี) ๒๕/๕๐/๑๐๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๒/๓๕๒, อภิ.วิ.
(บาลี) ๓๕/๕๒๒/๑๓๕.

โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค^{๑๐๑} หรือธรรมที่จะยังผู้ปฏิบัติให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน^{๑๐๒} พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “บุคคลทุกชนชั้นที่สํารวมกาย กายา และใจ ด้วยการอาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรมแล้ว ย่อมปรินิพพานในปัจจุบันนี้”^{๑๐๓} และตรัสอีกว่า “โพธิปักขิยธรรมนี้เป็นทางที่จะให้ถึงอสังขตะ”^{๑๐๔} และ “ผู้ที่มีปัญญาในโพธิปักขิยธรรมนี้ ชื่อนักปราชญ์”^{๑๐๕} พระพุทธองค์ยังทรงยกย่องโพธิปักขิยธรรมนี้ว่าเป็นกัลยาณธรรม ซึ่งหมายถึง ธรรมที่มีความงาม^{๑๐๖} นอกจากนี้พระสารีบุตรซึ่งเป็นพระธรรมเสนาบดีได้ยกย่องโพธิปักขิยธรรมนี้ว่า เป็นข้อธรรมที่เยี่ยมในกุศลธรรมทั้งหลาย^{๑๐๗}

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึงเรื่อง โพธิปักขิยสังคหะ ไว้ว่าคือ การแสดงสังเคราะห์ธรรมที่เป็นฝ่ายมรรคญาณ ๔ ธรรมชาติใคร่รู้หรือวิจัยทั้ง ๔ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่าโพธิ ได้แก่ปัญญาที่อยู่ในมรรคจิต ๔ ธรรมที่เกิดในฝ่ายแห่งมรรคญาณ ๔ ชื่อว่า โพธิปักขิยะ ได้แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ โพธิปักขิยสังคหะ มีธรรม ๓๗ ประเภท ๗ หมวดข้างต้น^{๑๐๘} โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ย่อมประชุมพร้อม เมื่อวิปัสสนาญาณเกิดสมบุรณ์กับผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเทศนาวิธีอย่างพิสดาร ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เดินทางไปสู่พระนิพพานขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๐๙} มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

โพธิปักขิยธรรม มีอยู่ ๓๗ ประการ ได้แก่ (๑) สติปัญฐาน ๔ (๒) สัมมปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) มรรคมืองค์ ๘ ดังนี้

^{๑๐๑} พระญาณธชะ (แลติสยาตอ), “ปรมัตถทีปนี”, ใน อภิธมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี , แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสราภังค์ , (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท , ๒๕๔๖), หน้า ๖๖๐, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม , พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๒๐.

^{๑๐๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑.

^{๑๐๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๘/๑๐๑, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๓๘/๕๔.

^{๑๐๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๐-๓๗๖/๔๕๐-๔๕๑, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๐-๓๗๖/๓๒๐-๓๒๑.

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐/๕๔, ขุ.ม. (บาลี) ๒๕/๑๐/๒๖.

^{๑๐๖} ขุ.อติ. (ไทย) ๒๕/๕๗/๔๗๒, ขุ.อติ. (บาลี) ๒๕/๕๗/๒๖.

^{๑๐๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๔๕/๕.

^{๑๐๘} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๖๖.

^{๑๐๙} พระครูสังวร สมาริวัตร (ประเดิม โทมโล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัดเพลงวิปัสสนา, ๒๕๒๒), หน้า ๗๒๕-๗๓๐.

๓.๓.๑ สติปัฏฐาน ๔

หลักสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ นับได้ว่าเป็นหลักการใหญ่ในพระพุทธศาสนาสำหรับ
ละสังโยชน์ดังรายละเอียดที่อธิบายไว้แล้วในหัวข้อ ๓.๒ ว่าด้วยเรื่องของหลักธรรมเพื่อละสังโยชน์
เบื้องต้น เนื่องจาก เป็นมรรคและปฏิบัติ ที่ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ประการ กล่าวคือ ละได้ตั้งแต่
สังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ทั้ง ๕ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมมปทัชชา
กามฉันทะ และพยาบาท ไปจนถึงสังโยชน์เบื้องสูง (อุทมัภคิยสังโยชน์) อีก ๕ ประการที่เหลือ ได้
คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงเน้นย้ำให้ปฏิบัติตาม
แนวสติปัฏฐาน ๔ นี้

๓.๓.๒ สัมมปปธาน ๔

สัมมปปธาน หมายความว่า ธรรมที่มีความพยายามโดยชอบธรรม สัมปยุตตธรรม
ทั้งหลาย มีความพยายามโดยชอบธรรม ด้วยการอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่ง
ความพยายามนั้น จึงชื่อว่าสัมมปปธาน ได้แก่วิริยเจตสิก ซึ่งต้องเป็นวิริยะอย่างแรงกล้า (ไม่ใช่อย่าง
สามัญ) ที่อยู่ในกุศลขณะ เท่านั้น

วิริยะที่อยู่ในกิริยาขณะ ไม่เป็นสัมมปปธาน เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย ย่อมพ้นจาก
หน้าที่การงานที่เกี่ยวกับการประหาณอกุศล และกระทำให้ออกุศลเกิดเสียแล้ว

วิริยะที่อยู่ในผลจิต ไม่เป็นสัมมปปธาน เพราะไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ทั้ง ๔ ของวิริยะ ที่
เป็นสัมมปปธานและตัวเองเป็นวิบากอยู่แล้ว^{๑๑๑}

ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค สัมมปปธานสังยุต พระพุทธองค์ทรงแสดงสัมมปปธาน
๔ ประการดังข้อความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญสัมมปปธาน ๔ ประการ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อ
ความสิ้นไป เพื่อละอุทมัภคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้

สัมมปปธาน ๔ ประการ คือ

๑. สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น ^{๑๑๒} เพื่อป้องกันบาปอกุศล
ธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

^{๑๑๑} พระอรรถกถาจารย์ ชัมมาจริยะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรพุทธอภิธรรมกะโท, หน้า ๖๗.

^{๑๑๒} สร้างฉันทะ หมายถึงสร้างความพอใจใคร่จะทำกุศล พยายาม หมายถึงทำความเพียรบากบั่น
บรรเทาความเพียร หมายถึงบำเพ็ญเพียรทั้งทางกายและทางใจ ประคองจิต หมายถึงขกจิตขึ้นพร้อม ๆ กับความ
เพียรทางกายและจิต มุ่งมั่น หมายถึงทำ ความเพียรเป็นหลักใหญ่ , อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๓๕๔/๔๔๐. ได้แก่
สัมมปปธาน ๔ ประการ ดู อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๕/๘๔-๘๕, อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖๕/๖๒.

๒. สร้างฉันทะ พยายาม ประรภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. สร้างฉันทะ พยายาม ประรภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔. สร้างฉันทะ พยายาม ประรภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภัย โทณภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

พึงเจริญสัมมัตตปธาน ๔ ประการนี้เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทกสัมภคิยสังโยชน ๕ ประการนี้^{๑๑๒}

สัมมัตตปธานนี้ มีอธิบายว่า วิริยะ เพียรตั้งสติรู้ทันต่อปัจจุบันของรูปนามทุกขณะเมื่อรู้ทันขณะใด ก็ชื่อว่า ๑ ได้ปิดกั้นมิให้อกุศล คือ ราคะ โทสะ โมหะ ไหลเข้ามาตามทวารทั้ง ๖ ส่วนอนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในภวังคสันดาน ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อมีสติอันเป็นจอมของกุศลเกิดขึ้นกุศลธรรมเหล่าอื่นก็เกิดขึ้นด้วย ชื่อว่ากุศลธรรมเจริญขึ้น การเพียรตั้งสติรู้ทันปัจจุบันธรรมบ่อย ๆ นั้นเอง เป็นการรักษากุศลธรรมทั้งหลายให้ทรงอยู่ อาศัยความเพียรนี้เป็นปทัฏฐาน ให้เกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้น รู้แจ้งชัดในรูปธรรมนามธรรม เกิด ๆ ดับ ๆ อยู่ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ผ่านญาณต่าง ๆ จนได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งพ้นจากโลกีย์ไปสู่โลกุตระได้ เพ ระอาศัยสัมมัตตปธานทั้ง ๔ นี้เอง^{๑๑๓}

๓.๓.๓ อธิธิบาท ๔

อธิธิบาท หมายความว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค ผล ความสำเร็จโดยบริบูรณ์ ชื่อว่า อธิธิ ได้แก่ ฌาน อภิญญา มรรค ผล ผู้ใดผู้หนึ่งย่อมถึงด้วยอาศัยธรรมนั้น ฉะนั้นธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงของผู้นั้น ชื่อว่า ปาธ ได้แก่ องค์ธรรมของอธิธิบาท ๔

ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จคือฌาน อภิญญา มรรค ผล ชื่อว่า อธิธิบาท อธิธิบาทในส่วนโพธิปักขิยธรรมนี้ ได้แก่ ฉันทเจตสิก วิริยเจตสิก กุศลจิต และปัญญาเจตสิก รวมทั้งจิตและเจตสิกเป็นกำลังให้สำเร็จโดยมีฉันทะพอใจในอมตบททางไปสู่พระนิพพาน คือพอใจในการมีสติรู้ทันปัจจุบันธรรมของรูปนาม เพียรตั้งสติอยู่เสมอ เอาใจจดจ่ออยู่กับรูปนามในทุกขณะ จนเกิด

^{๑๑๒} ต.ม. (ไทย) ๑๕/๒๐๔/๓๖๗-๘, ต.ม. (บาลี) ๑๕/๒๐๔/๒๑๗-๒๑๘.

^{๑๑๓} พระครูสังวร สมาวังตร (ประเดิม โกมล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน, หน้า ๗๓๒-๗๓๓.

ปัญญาวิมังสา เห็นพระไตรลักษณ์ของรูปนามจนกระทั่งผ่านญาณต่าง ๆ ถึงโลกุตตรญาณ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์เพราะอาศัยอิทธิบาทนี้เป็นมูล^{๑๑๔} ดังพระสูตรที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญอิทธิบาท ๔ ประการ เพื่อยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทัมมภากิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้

อิทธิบาท ๔ ประการ คือ

๑. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร

๒. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร

๓. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร

๔. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

พึงเจริญอิทธิบาท ๔ ประการนี้ เพื่อยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทัมมภากิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้^{๑๑๕}

๓.๓.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ แปลว่า เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้นต้องเป็นไปตามอำนาจของตน เป็นธรรมที่ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระยิ่ง^{๑๑๖}

ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค พระพุทธองค์ได้แสดงหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อละสังโยชน์ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์...” อินทรีย์ ๕ ประการ^{๑๑๗} ได้แก่

๑) สัทธินทรีย์ หมายถึง อินทรีย์คือศรัทธา ได้แก่ศรัทธาเจตสิกเป็นอินทรีย์ปกครองเป็นใหญ่ในความเชื่อ ความเลื่อมใส ตัดสินใจเด็ดเดี่ยวต่อทางไปสู่แดนโลกุตระ มีการเชื่อต่อทางวิปัสสนากรรมฐานเป็นต้น

๒) วิริยินทรีย์ หมายถึง อินทรีย์คือวิริยะ ได้แก่วิริยเจตสิก เพียรปฏิบัติวิปัสสนาด้วยความเป็นใหญ่ เป็นจอมแกลั่วกล้า เพื่อจะให้บรรลุถึงโลกุตตรธรรม

๓) สตินทรีย์ หมายถึง อินทรีย์คือสติ ได้แก่สติเจตสิก ที่เป็นใหญ่ปกครองอยู่ในความระลึกได้ รู้ทันปัจจุบันของรูปนาม เพื่อนำกุศลอันเป็นมรรคาไปสู่โลกุตระ คือพระนิพพาน

^{๑๑๔} พระครูสังวร สมာธิวัตร (ประเดิม โกมลโล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาควรรณนิพพาน, หน้า ๗๓๓.

^{๑๑๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๘๘๕-๘๘๘/๔๒๓, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๘๘๕-๘๘๘/๒๕๕.

^{๑๑๖} พระสังฆมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๖๑.

^{๑๑๗} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๓๓/๓๔๕, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๔๓๓/๑๖๗.

๔) สมาธิในทริย หมายถึง อินทริย คือสมาธิ ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ที่ปกครองเป็นใหญ่อยู่ในการทำหน้าที่ให้รู้แต่อารมณ์เดียว โดยไม่พลอยจากปัจจุบันนธรรมอันจะเป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพาน

๕) ปัญญาในทริย หมายถึง อินทริยคือปัญญา ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ทำหน้าที่ปกครองเป็นใหญ่อยู่ในความรู้แจ้งเห็นจริง ในไตรลักษณ์ของรูปธรรมนามธรรมผ่านญาณ ๑๖ ถึงโลกุตตรธรรม ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ไกลจากทุกข์ทั้งปวงได้^{๑๑๘}

อินทริย ๕ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ เบื้องสูง (อุทammภากิยสังโยชน์) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสเอาไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญอินทริย ๕ ประการเพื่อยัง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไปเพื่อละอุทammภากิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้

อินทริย ๕ ประการ อะไรบ้าง

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เจริญสัททินทริย อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะ

๒. เจริญวิริยินทริย . . .

๓. เจริญสติณทริย . . .

๔. เจริญสมาธิณทริย . . .

๕. เจริญปัญญาณทริย อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะ

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญอินทริย ๕ ประการนี้เพื่อยัง เพื่อกำหนดรู้เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทammภากิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้แล . . .^{๑๑๙}

๓.๓.๕ พละ ๕

พละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหว หรือธรรมที่มีกำลังกด ซึ่งปฏิบัติภพธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

พละธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล ได้แก่ การไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน และการไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับตนและสามารถทำลายอกุศลธรรมนั้นให้เสื่อมสิ้นไปได้

^{๑๑๘} พระครูสังวร สมณวัตร (ประเดิม โกมลโล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน, หน้า ๓๓๓.

^{๑๑๙} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๘๓-๕๘๖/๓๕๕, ๖๔๑-๖๕๐/๓๕๘, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๕๘๓-๕๘๖/๒๑๒, ๖๔๑-๖๕๐/๒๑๓-๒๑๔.

พลธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ได้แก่ การไม่หวั่นไหวในหน้าที่ของตน คือตั้งมั่นอยู่ใน
กิจการงานและธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนเท่านั้น แต่ไม่สามารถทำลายกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์
กับตนได้^{๑๒๐}

พละ คือกำลังธรรมที่เป็นกุศลฝ่ายโพธิปักขิยธรรมจะนำข้ามห้วงมรรณพ หรือเป็นแม่
ทัพ ที่จะรบเข้าศึกคือกิเลสให้พินาศสิ้นสูญไปด้วยกำลัง กำลัง ๕ ประการ ได้แก่

๑) สัทธาพละ หมายถึง กำลังคือศรัทธา เชื้อแน่นต่อปฏิบัติทางปฏิบัติเพื่อมรรค ผล
นิพพาน ได้แก่การเชื่อในวิปัสสนากรรมฐานเป็นต้น

๒) วิริยพละ หมายถึง กำลังคือความเพียรอันแก่กล้าที่ปฏิบัติ ทำสติให้ระลึก
รู้ทันปัจจุบันของรูปธรรมนามธรรม ปราบปรามเข้าศึก คือกิเลสให้สิ้นสูญ เพื่อรู้แจ้งซึ่ง
โลกุตตรธรรม

๓) สติพละ หมายถึง กำลังคือสติ ระลึกรู้ทันปัจจุบันของรูปนาม เว้นกั้นความ
เผลอ ความหลง และอกุศลทั้งปวงเสีย เพื่อเป็นปัจจัยแก่มรรค ผล นิพพาน

๔) สมาธิพละ หมายถึง กำลังคือสมาธิ มีสติมั่นคง ไม่เผลอ แน่วแน่ในปัจจุบัน
ธรรมทุกขณะ เพื่อจะให้เป็นกำลังอันเยี่ยม ก้าวขึ้นสู่โลกุตตรธรรม

๕) ปัญญาพละ หมายถึง กำลังคือปัญญา ความรู้ในปัจจุบันนธ รมอันเป็นอารมณ์
ของวิปัสสนา เห็นลักษณะของรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผ่านญาณต่าง ๆ จนได้พระ
นิพพานเป็นอารมณ์ พ้นจากโลกีย์ไปสู่โลกุตระได้ โดยมีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ เป็นกำลัง
สนับสนุน^{๑๒๑}

ในพระไตรปิฎกพระพุทธองค์ตรัสให้เจริญพละ ๕ ประการเพื่อละ
อุทัมภกาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง) ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญพละ ๕ ประการเพื่อยัง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป
เพื่อละอุทัมภกาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้

พละ ๕ ประการ คือ

๑. เจริญสัทธาพละอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถคละ

๒. เจริญวิริยพละ . . .

๓. เจริญสติพละ . . .

๔. เจริญสมาธิพละ . . .

^{๑๒๐} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๖๑.

^{๑๒๑} พระครูสังวร สมณวัตร (ประเดิม โกมล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูป
นิพพาน, หน้า ๗๑๕.

๕. เจริญปัญญาพละอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโสตสัจจะ ภิက္ขุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญพละ ๕ ประการนี้เพื่อยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทกัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้แล^{๑๒๒}

๓.๓.๖ โปชนงค์ ๗

โปชนงค์ หมายความว่า องค์แห่งการรู้หรือยัสัจจ ๔ เป็นธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมหมวดที่เป็นเหตุให้รู้หรือยัสัจจ ๔ ได้แก่ องค์ธรรมของโปชนงค์เฉพาะ ๆ ^{๑๒๓} โปชนงค์ ได้แก่เจตสิก ๗ ดวง เป็นองค์แห่งอริยมัคคปัญญา ซึ่งรู้แจ้งแทงตลอดในโลกุตตรธรรม กล่าวคือ

๑) สติสัมโปชนงค์ ได้แก่เจตสิก ที่ประกอบเป็นองค์แห่งความรู้รูปธรรมนามธรรม และโลกุตตระ อารมณ์ทุกขณะของความเป็นไปของจิตกุศล

๒) ธรรมวิจยสัมโปชนงค์ ได้แก่ปัญญาเจตสิก ๓ เป็นองค์แห่งความตรัสรู้ รู้จักรูปธรรมนามธรรมโดยเฉพาะไตรลักษณ์ และประกอบด้วยมัคคญาณ ผลญาณ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์

๓) วิริยสัมโปชนงค์ ได้แก่วิริยเจตสิก เป็นองค์แห่งความเพียรเพียรเพื่อรู้ในรูปธรรมนามธรรมที่กำลังเกิดดับเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผ่านญาณจนถึงมัคคญาณ ผลญาณ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์

๔) ปิตติสัมโปชนงค์ ได้แก่ปิตติเจตสิก เป็นองค์ประกอบกับความรู้รูปธรรมนามธรรม และประกอบกับมัคคจิต ผลจิต มีความอิมใจเหมาะสม เป็นลักษณะ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์

๕) ปัสสัทธิสัมโปชนงค์ ได้แก่ปัสสัทธิเจตสิก ที่ทำใ ห้จิตและเจตสิกสงบ เป็นองค์ประกอบความรู้ในวิปัสสนาและโลกุตตระ ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์

๖) สมာธิสัมโปชนงค์ ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ประกอบกับองค์ความรู้รูปนามและลักษณะ ประกอบกับมัคคจิต ผลจิต ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์เดียว เป็นสมาธิ

๗) อุเบกขาสัมโปชนงค์ ได้แก่ตัตตร มัชฌัตตตาเจตสิก ความเป็นกลาง ประกอบด้วยองค์ความรู้รูปนาม แล้วเฉยต่อสหชาติธรรมที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนา มีญาณความรู้เป็นต้น จนกระทั่งผ่านญาณต่าง ๆ จนได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ มีอุเบกขาวางเฉยประกอบกับโลกุตตระจิต^{๑๒๔}

^{๑๒๒} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๘๑๒/๓๓๒-๕, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๘๑๒/๒๒๓-๒๒๔.

^{๑๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจารย์, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๖๕.

^{๑๒๔} พระครูสังวร สมာธิวัตร (ประเดิม โกมลโล), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูปนิพพาน, หน้า ๓๓๕-๖.

ส่วนหลักฐานในพระไตรปิฎกที่แสดงให้เห็นว่าโพชฌงค์ ๑ ประการเป็นหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละอุทัมมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง) นั้นปรากฏในพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุพึงเจริญโพชฌงค์ ๑ ประการ เพื่่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อกำลังไป เพื่อละอุทัมมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้

โพชฌงค์ ๑ ประการ คือ

๑. เจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะ ฯลฯ

๑. เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นที่สุด ... อันหยังลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ... อันน้อมไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน

พึงเจริญโพชฌงค์ ๑ ประการนี้ เพื่่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อกำลังไป เพื่อละอุทัมมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้”^{๑๒๕}

๓.๓.๑ อริยมรรค มืองค์ ๘

อริยมรรคมืองค์ ๘ นับได้ว่าเป็นทางเดินเส้นสำคัญสำหรับละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ ดังรายละเอียดที่อธิบายไว้แล้วใน หัวข้อที่ ๓.๒ เรื่องหลักธรรมเพื่อละสังโยชน์ เบื้องต่ำ โดยจะได้ตั้งแต่สังโยชน์ เบื้องต่ำ (โอรัมมภาคิยสังโยชน์) ทั้ง ๕ ประการได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ และพยาบาท ไปจนถึงสังโยชน์ เบื้องสูง (อุทัมมภาคิยสังโยชน์) อีก ๕ ประการที่เหลือได้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงเน้นย้ำให้เดินตามเส้นทางสายที่จะนำสู่พระนิพพาน คือ อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า ผู้มีทิฏฐิที่ตั้งไว้ถูก มีมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ถูก ย่อมทำลายอวิชชา ให้วิชชาเกิดขึ้น ทำนิพพานให้แจ้ง^{๑๒๖} แม้สังโยชน์ เบื้องสูง (อุทัมมภาคิยสังโยชน์) ก็ทำให้สิ้นไปได้ ดังพุทธทวณะ ที่ยืนยันความสำคัญของ อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้ว่า “ภิกษุพึงเจริญอริยมรรคมืองค์ ๘ นี้ เพื่่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อกำลังไป เพื่อละอุทัมมภาคิยสังโยชน์ทั้ง ๕ ประการนี้”^{๑๒๗}

สรุปว่า โพรปิภิกขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการนี้ เป็นหลักธรรมชุดใหญ่ที่ประกอบไปด้วยหลักธรรมหลายหลักธรรมที่ล้วนแล้วแต่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ด้วยกันทั้งสิ้น โดยเฉพาะหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งถือเป็น หลักธรรม หมวดแรกที่อยู่ในโพรปิภิกขิยธรรม และมีความสำคัญเป็นอย่างมากในการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ หลักสติปัฏฐาน ๔ นี้ถือเป็นธรรมอธิปติ ในการนำกองทัพรธรรม

^{๑๒๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๑๑/๒๐๓-๒๐๔, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๓๑๑/๑๒๑.

^{๑๒๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๕๔/๘๔, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๕๔/๔๕-๔๖.

^{๑๒๗} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/๑๐๖-๑๐๘, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๘๑/๕๗-๕๘.

ทั้ง ๓๓ ประการ เข้าไปย่ำยีกับบรรดาภิเษกอุศลธรรมทั้งหลาย ที่จะมีส่วนสัมพันธ์คือสนับสนุน
สังโยชน์ให้กล้าแกร่งนั้น ให้ย่อย ยับดับพ่ายไป ผู้วิจัยขอใช้ทฤษฎีของหลักกรรมหมวด
โพธิปักขิยธรรมนี้เพื่ออธิบาย ให้เห็นถึงการใช้หลักกรรมหลายหมวดมาเป็นองค์ประกอบ ร่วมกัน
เพื่อการละสังโยชน์และบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลได้ เช่นตัวอย่างการบรรลุธรรมของ พระสารีบุตร
พุทธอัครสาวกเบื้องขวา ครั้งเมื่อท่านยังมีได้อุปสมบทมีนามว่า อุปติสสะ ได้ศึกษาจบศิลปศาสตร์
ทุกอย่าง^{๑๒๘} เสมอ ด้วยพราหมณ์ผู้มั่งคั่งทั้งหลาย อุปติสสะ บรรลุโสดาปัตติผล (ละสังโยชน์ ๓
ประการมีสักกายทิฏฐิเป็นต้น) ด้วยการฟังธรรมจากพระอัสสชิ^{๑๒๙} ที่ว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ
พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัส
อย่างนี้”^{๑๓๐} หลังจากนั้น อุปติสสะได้อุปสมบทในสำนักของพระพุทธเจ้ามีชื่อเรียกใหม่ว่า สารีบุตร
(บุตรของนางสารี) ได้สำเร็จเป็นอรหันต์ใน ๑๕ วันต่อมา^{๑๓๑} คือละสังโยชน์ เบื้องสูง
(อุทัมภาคิยสังโยชน์ มีรูปราคะ อรูปราคะเป็นต้น) ได้หมด ทุกข้อ และได้รับการแต่งตั้งจาก
พระพุทธเจ้าให้เป็นเอกาทศคณาธิบดีปัญญามาก^{๑๓๒} และเป็นพระธรรมเสนาบดี^{๑๓๓} พระสารีบุตรใช้
ชีวิตส่วนใหญ่ไปกับการอบรมสั่งสอนทั้งพระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในพระพุทธศาสนา
และสุดท้ายพระสารีบุตรไปปรินิพพานที่บ้านเกิดไม่ไกลจากกรุงราชคฤห์^{๑๓๔}

ในอนุปทสูตร^{๑๓๕} พระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวยกย่องท่านพระสารีบุตรว่าเป็นผู้ เป็น
บัณฑิต เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ฉลาดในธาตุ (๒) เป็นผู้ฉลาดในอายตนะ (๓) เป็นผู้
ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท (๔) เป็นผู้ฉลาดในฐานะ และอฐานะ^{๑๓๖} เป็นผู้ที่มีปัญญามาก เพราะ
กำหนดถือเอาคุณคือศีล คุณคือสมาธิ คุณคือปัญญา คุณคือวิมุตติ และคุณคือวิมุตติญาณทัสสนะ^{๑๓๗}

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดใน เกิด ธนชาติ , กลังปริยัติธรรม , จำนวน ๒ เล่ม, (กรุงเทพมหานคร :
เลียงเชียงจงเจริญ, ๒๕๑๓), เล่ม ๒, หน้า ๔๑๐-๔๑๒.

^{๑๒๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๓๔, วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๐/๓๓, พ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๒๔๒, พระกิตติศักดิ์
ยโสธรโร (แก้วเหลา), “การศึกษาบทบาทของพระสารีบุตรเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธ
ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓.

^{๑๓๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๓๓, วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๐/๓๓.

^{๑๓๑} พ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๒๔๔.

^{๑๓๒} อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๘๕/๒๕, อ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๑๘๕/๑๘.

^{๑๓๓} พ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๒๖๗.

^{๑๓๔} พ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๒๔๐.

^{๑๓๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๓-๕๘/๑๑๐-๑๑๕, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๕๓-๕๘/๖๒-๖๕.

^{๑๓๖} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๕๖, ดูเทียบ พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๘/๘๕, พ.ม. (บาลี) ๒๕/๑๘/๔๘.

^{๑๓๗} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๕๖.

เป็นผู้มีปัญญากว้างขวาง เพราะญาณที่เป็นไปในธาตุอายตนะ ปฏิจจสมุปบาท สุนฺญตา เป็นไปใน อรรถ ธรรม นิรุตติ ปฏิภาณ และเป็ นไปในศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ^{๑๓๘} เป็นผู้มีปัญญารำเริง เพราะเป็นผู้ทำ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ ^{๑๓๙} เป็นผู้ที่มีปัญญารวดเร็ว เพราะแล่นไปเร็วในรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน และแล่นไปเร็วในพระนิพพานอันเป็นที่ดับชาติ ชรา มรณะ โดยพิจารณาทำให้แจ่มแจ้ง ทำให้เด่นชัดว่า รูป ฯลฯ ชรา มรณะ ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความเสื่อมไป มีความสิ้นไป มีความคลายกำหนด และมีความดับไปเป็นธรรมดา ^{๑๔๐} เป็นผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลม เพราะไม่ให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และอุปกิเลส ๑๖ ที่เกิดขึ้นแล้วอาศัยอยู่ และเพราะบรรลุมรรค ๔ สัมมัญญผล ๔ ปฏิสัมภิตา ๔ และอภิญญา ๖ ^{๑๔๑} และเป็นผู้มีปัญญาเพิกถอนกิเลส เพราะเจาะ คือทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ กองอุปกิเลส ๑๖ และกรรมที่จะนำไปสู่ภพทั้งหมด ที่ยังไม่เคยเจาะทำลายมาก่อน ^{๑๔๒}... เพียงถึงเดือน สารีบุตรก็เห็นแจ้งธรรมตามลำดับบพได้ ^{๑๔๓}

จะเห็นได้ว่า หลักธรรมที่พระสารีบุตรเถระใช้ในการละสังโยชน์นั้นมีอยู่หลายประการ เช่น การฉลาดในเหตุ ๔, การกำหนดไตรสิกขา วิมุตติและญาณทัสสนะ , การพิจารณาหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น โดยใช้หลัก “สติปัฏฐาน ๔” เป็นหลักธรรมสำคัญในการ ปฏิบัติตนทำให้พระสารีบุตรบรรลุมรรคในที่สุด และมีหลักโพธิปักขิยธรรมมาเสริม พระพุทธองค์ถึงกับตรัสยกย่องว่า “สารีบุตรนั่นเอง ที่ผู้กล่าวชอบฟังกล่าวชมว่า “เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยศีล เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยสมาธิ เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยปัญญา เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีใน อริยวิมุตติ” ^{๑๔๔}

จากการศึกษาหลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต้น (อุทฺธัมภากิยสังโยชน์) พบว่า หลักธรรมที่จะเป็นฐานสำคัญสำหรับปฏิบัติเพื่ อละสังโยชน์ทั้งหลายก็คือ หลักปฏิบัติตามแนว สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุ ปัสสนาสติปัฏฐาน และธรรมานุ ปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับผู้เดินทางไปสู่พระนิพพาน คือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน มีรูปแบบเป็นทางเดิน สามารถทำลายสิ่งขัดขวางพระ

^{๑๓๘} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๕๗.

^{๑๓๙} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๕๗.

^{๑๔๐} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๕๗-๕๘.

^{๑๔๑} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๕๘.

^{๑๔๒} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๕๘.

^{๑๔๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๑, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๕๓/๖๒.

^{๑๔๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๓/๑๑๕, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๕๓/๖๕.

นิพพานคือกิเลสทั้งหลายให้พินาศด้วยการมีสติเป็นใหญ่ เป็นจอมทัพ ธรรมฝ่ายบุญ เป็นด่านหน้าของวิปัสสนา มีความทันสมัยในตัวเองอยู่เสมอ สำหรับผู้มุ่งประโยชน์สูงสุดคือ มรรค ผล นิพพาน ในพระพุทธศาสนาต้องปฏิบัติตามแนวทางนี้ ผู้มุ่งประโยชน์ในปัจจุบันก็ต้องปฏิบัติตามแนวทางนี้ ดังคำของท่าน พระมหาศีลยาโค (โสภณมหาเถระ) พระวิปัสสนาจารย์แห่งประเทศไทยว่า “กุลบุตร กุลธิดาผู้เป็นสัตบุรุษ ซึ่งปรารถนาอย่างแรงกล้าในการบรรลุมรรค ผล นิ พพาน ในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พึงเจริญสติปัฏฐานภาวนาโดยวิธีที่ได้กล่าวมาแล้วนี้เถิด (มหาสติปัฏฐาน ๔)”^{๑๔๕} เมื่อปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ แล้ว สติย่อมเกิดขึ้น เมื่อสติเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาย่อมเกิดขึ้น เมื่อปัญญาเกิดขึ้น แล้ว ญาณต่าง ๆ ทั้งโลกียญาณและโลกุตตรญาณ ย่อมเกิดขึ้นจนบรรลุโลกุตตรอารมณฺ์ คือพระนิพพาน ซึ่งได้ลืมนรแห่งอมตะในพระนิพพานอันเป็นมหาสันติสุขเป็นนิจ

นอกจากนั้น หลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการยังเป็นหลักธรรมที่เป็นปัจจัยในการส่งเสริมให้บรรลุพระนิพพาน กล่าวคือหลักธรรมทั้งหลายล้วนแล้วแต่มีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยเกื้อกูลซึ่งกันและกัน สุดแล้วแต่ว่าผู้ใดจะหยิบจับเอาส่วนประกอบส่วนไหนไปใช้มากน้อยแตกต่างกันไป เปรียบธรรมชาติเหมือนธรรมชาติสำหรับรักษาโรคคือสังโยชน์ แม้ตัวเขาเองก็มีอยู่มากมายหลายขนาน สุดแล้วแต่นายแพทย์ผู้ ฉลาดที่เมื่อตรวจสอบสัญญาณของโรคอย่างรอบคอบแล้วย่อมจัดเภสัชให้ถูกต้องเหมาะสมและตรงตามอาการของโรคที่เป็นอยู่จริง ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาอาการเจ็บป่วยของผู้ป่วยให้หายขาดได้นั่น

๓.๔ พระอริยบุคคลกับการละสังโยชน์

๓.๔.๑ พระโสดาบันกับการละสังโยชน์

โสดาบัน หมายถึงผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๔๖} บุคคลที่บรรลุ โสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผล เรียกว่า พระโสดาบัน บทสวดมนต์ ที่เกี่ยวกับสังฆคุณนั้น มีคำว่า “จิตตาริ ปุริสสุคานิ อัญญ ปุริสะบุคคลา ”^{๑๔๗} แปลว่า อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล^{๑๔๘} อรรคถาอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ

(๑) พระโสดาบัน

^{๑๔๕} พระมหาศีลยาโค (โสภณมหาเถระ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา , แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพฯ : กองทุนธรรมจักร, ๒๕๔๐), หน้า ๘๕.

^{๑๔๖} อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓ , ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๐๑/๔๕๕, ตี.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๐๑/๓๐๐.

^{๑๔๗} วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, บทสวดมนต์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๔.

^{๑๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔/๖๖, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๔/๓๖.

(๒) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโศดาปัตติผล

(๓) พระสกทาคามี

(๔) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล

(๕) พระอนาคามี

(๖) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล

(๗) พระอรหันต์

(๘) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล^{๔๕}

ในบรรดา ๔ คู่ จำพวก คู่บุญคู่ที่ ๑ คือ โศดาปัตติมรรค และโศดาปัตติผล โศดาปัตติมรรค เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมจักขุ หมายถึง ดวงตาเห็นธรรม คือ โศดาปัตติมคคญาณ^{๔๖} หรือ ธรรมจักขุ หมายถึงดวงตาเห็นธรรม คือการบรรลุโศดาปัตติมรรคที่กำหนดรู้หรือยัสจ ^{๔๗} คำว่าดวงตาเห็นธรรมเป็นประตูด่านแรกที่พระอริยบุคคลจะต้องผ่านด้วยกันทั้งหมดเมื่อคราวที่พระพุทธเจ้าได้ตรัส ธรรมเทศนา ธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร พระอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งพระอุทานนี้ว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ”^{๔๘} คำว่าได้รู้แล้วหนอคือได้บรรลุโศดาบัน หรือได้ธรรมจักขุ พระวชิระ พระภัททิยะ พระมหานามะและพระอัสสชิ เมื่อท่านบรรลุเป็นพระโศดาบัน ในคัมภีร์บันทึกไว้ว่า “ธรรมจัก ขุอันปราศจากธุลีปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย”^{๔๙}

หลักฐานในอังคุตตรนิกายทุกนิบาตได้บันทึกข้อความที่พระพุทธเจ้าอุปมาธรรมจักขุกับท้องฟ้าสารทกาล (ฤดูใบไม้ร่วง)ว่า “ธรรมจักขุที่ปราศจากธุลี ปราศจากมลทินเกิดแก่อริยสาวกพร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งทศสนะ อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) และสีลัพพตปรามาส (ความถือมั่นศีลพรต) เปรียบเหมือน ท้องฟ้าแจ่มใสปราศจากเมฆหมอกในสารทกาล ดวงอาทิตย์ส่องแสงไปทั่วท้องฟ้า ขจัดความมืดมัวที่อยู่ในอากาศทั้งหมด ส่องแสง แผลงแสงและส่องสว่างอยู่”^{๕๐} นอกจาก

^{๔๕} พุ.พ.อ. (บาลี) ๖/๑๖๐.

^{๔๖} วิ.อ. (บาลี) ๓/๕๖/๒๓, อ้างใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๔๗} อญ.ติก.อ. (ไทย) ๒/๕๕/๒๔๕.

^{๔๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๒.

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๐, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๕/๑๒-๑๓.

^{๕๐} อญ.ทก. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อญ.ทก. (บาลี) ๒๐/๕๕/๒๐๑.

ธรรมจักขุแล้วยังมีคำว่า ทัสสนะ หมายถึงโสดาปัตติมรรค ^{๑๕๕} ในชั้นมสังคณี ปรากฏคำว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ชมฺมา.สภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค ^{๑๕๖} และว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา ชมฺมา. สภาวะธรรมที่มีเหตุต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค^{๑๕๗}

มีคำอธิบายเกี่ยวกับสภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค สภาวะธรรมนั้นคือ สังโยชน์ ๓ คือ ๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สลัปปตปรามาส สังโยชน์ ๓ ดังกล่าวนั้นและกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ นั้น ได้แก่ เวทนาคันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วยสังโยชน์ ๓ นั้น กายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม ที่มีสังโยชน์ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค ^{๑๕๘} สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค โลกะ โทสะ โมหะ ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน์ ๓ นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีเหตุต้อง ประหารด้วยโสดาปัตติมรรค ส่วนกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับโลกะ โทสะ โมหะนั้น ได้แก่ เวทนาคันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธที่สัมปยุตด้วยโลกะ โทสะ โมหะ นั้น กายกรรม วาจกรรม มโนกรรมที่มีโลกะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีเหตุต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค^{๑๕๙}

หลักฐานใน คัมภีร์ธรรมบท กล่าวถึง คุณธรรม พระโศดบันว่า “โศดาปัตติผลเป็นคุณชาติประเสริฐกว่าการเป็นเจ้าจักรพรรดิ กว่าความเป็นเทวดา กว่าความเป็นพรหม”^{๑๖๐} พระพุทธเจ้าตรัสรับรองว่า “โศดาปัตติผล เป็นคุณชาติประเสริฐกว่า ความเป็นพระราชาพระองค์เดียวในแผ่นดิน กว่า การเข้าถึงสวรรค์ กว่า การเป็นอธิปติในโลกทั้งปวง ”^{๑๖๑} จะเห็นได้ว่า พระโศดบันมีภาวะที่ประเสริฐกว่าทุกสิ่งที่เป็นสมบัติที่มนุษย์ไขว่คว้าแย่งชิงกัน การที่มนุษย์ได้เป็นพระราชาถือว่าเป็น ผู้ที่มีบุญวาสนาอย่างมากแต่ถ้าบุคคลนั้นได้เป็นพระโศดบันถือว่าคุณธรรมเหนือกว่าพระราชาสาเหตุที่เหนือกว่าพระราชาเพราะพระราชายังไม่พ้นจากอบายภูมิ แต่พระโศดบันพ้นจากอบายภูมิ อรรถกถาธรรมบทอธิบายเกี่ยวกับพระโศดบันเพื่อความเข้าใจง่าย ขึ้นว่า “ถึงแม้จะมีฐานะเป็น

^{๑๕๕} ม.มุ.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๘๑, ม.มุ.ฎีกา. (บาลี) ๑/๑๖/๑๕๐.

^{๑๕๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๓/๑๘, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๘๓/๒๓.

^{๑๕๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๕/๒๐, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๘๓/๒๓.

^{๑๕๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๖๑/๓๒๐, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๖๑/๑๘๒.

^{๑๕๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๗๑/๓๒๑, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๖๑/๑๘๒.

^{๑๖๐} ธ.บ. (บาลี) ๖/๕๕.

^{๑๖๑} ธ.บ. (บาลี) ๖/๕๕.

พระราชานในเมืองนั้นก็ไม่พ้นจากอบายภูมิในนรกเป็นเป็นต้น ส่วนการที่บุคคลได้เป็นพระโศดาบัน เป็นการปิดประตูอบายภูมิ อย่างน้อยก็ไม่บังเกิดในภพที่ ๘”^{๑๖๒}

ธรรมที่ทำให้บุคคลบรรลุประโศดาบันนั้นคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ถ้าปราศจากอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้ว ก็ไม่สามารถเข้าถึงได้ พระพุทธองค์ตรัสว่า ในธรรมวินัยที่ไม่มีอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๑ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๒ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๓ ย่อมไม่มีสมณะที่ ๔ ในธรรมวินัยที่มี อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมมีสมณะที่ ๑ ย่อมมีสมณะที่ ๒ ย่อมมีสมณะที่ ๓ ย่อมมีสมณะที่ ๔ สุกัททะ ในธรรมวินัยนี้มีอริยมรรคมีองค์ ๘ สมณะที่ ๑ มีอยู่ในธรรม วินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๓ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้ เท่านั้น สมณะที่ ๔ ก็มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ ทัวถึง สุกัททะถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์”^{๑๖๓} ในข้อความนี้ได้กล่าวว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ทำให้เข้าถึงสมณะที่ ๑, ๒, ๓, ๔ ตามลำดับ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

สุกัททะเรวบวชณะอายุ ๒๕ ปี แสงสว่างอะไร คือกุศล เรวบวชมาได้ ๕๐ ปีกว่า ยังไม่มีแม้สมณะที่ ๑ ภายนอกธรรมวินัยนี้ ผู้อาจแสดงธรรมเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้ ไม่มีสมณะที่ ๒ ไม่มีสมณะที่ ๓ ไม่มีสมณะที่ ๔ ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทัวถึง สุกัททะ ถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”^{๑๖๔}

อรรถกถาได้อธิบาย เกี่ยวกับเรื่องสมณะ ว่า “สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ สมณะที่ ๓ และสมณะที่ ๔ ในที่นี้ได้แก่ พระโศดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ตามลำดับ”^{๑๖๕} นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงแวนธรรมว่าสามารถที่จะพยากรณ์ตัวเองได้ว่าจะไม่ไปเกิดในนรก ข้อความว่า แวนธรรมเป็นเครื่องมือให้อริยสาวกมีไว้ เมื่อประสงค์ก็จะพึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตนเอง ว่า ‘เราหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในนรกหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในแดนเปรตหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในอบาย ทุกติ และวินิบาตแล้ว เราเป็นพระโศดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๑๖๖} พระโศดาบันไม่มีวิกิจจาสังโยชังข้อความที่พระอานนทกล่าวว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นำอสังขารยจริง ไม่เคยปรากฏ ข้าพระองค์เลื่อมใสในภิกษุสงฆ์อย่างนี้ว่า แม้ภิกษุเพียงรูปเดียวก็ไม่มีความสงสัยหรือความ

^{๑๖๒} ธ.บ. (บาลี) ๖/๕๕.

^{๑๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๔/๘๕.

^{๑๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๔/๘๕.

^{๑๖๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๒๑๔/๑๕๖, อภิ.ก. (ไทย) ๓๓/๘๗๕/๔๕๗-๔๕๘, อภิ.ก. (บาลี) ๓๓/๘๗๕/

๓๓๓.

^{๑๖๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๔, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๕/๕๔.

เคลือบแคลงในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิบัติ ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เธอกล่าวเพราะความเลื่อมใส แต่ตถาคตมิ ญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ดีว่า ในภิกษุสงฆ์นั้น แม้ ภิกษุเพียงรูปเดียวก็ไม่มี ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิบัติในจำนวนภิกษุ ๕๐๐ รูป ภิกษุผู้มีคุณธรรมชั้นต่ำสุด เป็นพระโศดาบัน ไม่มีทาง ตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๑๖๖}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองชาวบ้านนาทิกคามว่า อุบาสกาสุขาตาเป็นพระโศดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ ในวันข้างหน้า อุบาสกในนาทิกคามอีก ๕๐๐ คน ดับชีพแล้วเป็นพระโศดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้น ไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๑๖๗} พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ คำนกัทธิ ในนาทิกคาม ได้ทรงพยากรณ์ เหล่าชนผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัย (อุบาสกอุบาสิกา) ที่ ล่วงลับดับชีพไปแล้ว ในแคว้นรอบ ๆ คือ แคว้นกาสิ แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจติ แคว้น วังสะ แคว้นกुरु แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ และแคว้นสุรเสนะ ในเรื่องการ อุบัติว่า “คนโน้นเกิด ณ ที่โน้น คนโน้นเกิด ณ ที่โน้น ชาวบ้านนาทิกคามมากกว่า ๕๐๐ คน ผู้ เคยบำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้วเป็นพระโศดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำมีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๑๖๘} พระโศดาบันเป็นผู้เห็นนิพพาน ครั้งแรก เรียกว่า ปฐมนิพพาน สามารถทำลายความทุกข์ที่มีอยู่ในชั้นเหตุภูมิสังสารให้ขาดลงได้โดย ลิ่นเชิง”^{๑๖๙} บุคคลผู้เป็นพระโศดาบันเชื่อว่าเป็นผู้ควรรับทักษิณาทาน(ทักษิณเขยบุคคล)ใน พระ ไตรปิฎกบันทึกไว้ว่า (บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณ) มี ๘ จำพวก ในบรรดา ๘ จำพวกนั้น ๒ จำพวกคือ ๑. พระโศดาบัน ๒. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโศดาปัตติผล ก็เป็นผู้ควรรับทักษิณาทานด้วย”^{๑๗๐} โศดาปัตติผล เรียกชื่อว่าสามัญญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ)”^{๑๗๑}

หนังสือนามรูปวิถีนิจัยได้กล่าวถึงการเกิดของวิถิจิตของบุคคลที่ได้ โศดาปัตติมรรค ว่าเกิดขึ้นแก่อิเหน่กฤตปุณฺณ เกิดได้ใน ๑๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗ และรูปภูมิ ๑๐ (เวี นอสังญัสตติภูมิและสุททาวาสภูมิ ๕) การเกิดขึ้นแห่งโศดาปัตติมคควิถีของดิถีบุคคลมีดังนี้คือ

^{๑๖๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๘/๘๗.

^{๑๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๖-๑๕๗/๑๐๐, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๖-๑๕๗/๕๒-๕๓.

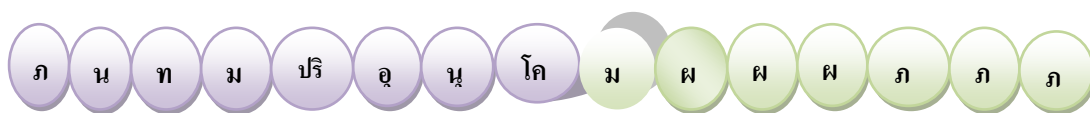
^{๑๖๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๓/๒๐๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๓/๑๐๕.

^{๑๖๙} พระสังฆมมโชติกะ ชัมมาจริยะ , ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑-๖-๓-๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๑๔๐.

^{๑๗๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๑๔๓.

^{๑๗๑} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อ.ท.ก. (บาลี) ๒๐/๕๕/๒๐๑.

พระโยคีบุคคลที่กำลังปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่นั้น ก่อนที่จะบรรลุมรรค ,ผลและนิพพานนั้น ต้องได้เห็นพระไตรลักษณ์โดย ชัดเจนอย่างสูงสุด และในขณะนั้นภวังค์ไหวก่เกิดขึ้น ๒ ขณะ ชื่อว่า ภวังคจลนะ และภวังคุปัจเฉทะ แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นมโนทวาราวชชนะจิตก็เกิดขึ้นรับสภาพรูปหรือนามแล้วดับลง ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตตชวนจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น ๓ ขณะ ใน ๓ ขณะนั้น อุปจารและ อนุโลมรับอารมณ์ที่เป็นรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ส่วนโคตรภูนั้น รับนิพพานเป็นอารมณ์ โดยฐานะที่เป็นอวัชชนะของโสคาปัตติมคคจิต และทำลายเชื้อชาติปุณฺชนแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นโสคาปัตติมคคจิตก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับประหาณทิฏฐิ และวิจิกิจฉา โดยไม่มีเหลือแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นโสคาปัตติผลจิตก็เกิดขึ้น ๓ ขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้น ^{๑๑๓} วิธีจิตโสคาปัตติมคคตามแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ ๓.๓ แสดงวิธีจิตโสคาปัตติมคค

จากแผนภูมิดังกล่าว อธิบายภาพวิธีจิตได้ดังนี้

- (๑) ภวังคจิต จิตที่รักษาภพชาติ
- (๒) ภวังคจลนะ ภวังค์ที่ไหวเมื่ออารมณ์มาปรากฏ
- (๓) ภวังคุปัจเฉทะ ภวังค์ที่ตัดกระแสอารมณ์เก่า
- (๔) มโนทวาราวชชนะจิต เกิดขึ้นรับสภาพรูปหรือนาม
- (๕) ปริกรรม จัดแจงปรุงแต่ง โสคาปัตติมรรค ซึ่งเป็นอุปปนาให้เกิดขึ้น
- (๖) อุปจาร ชวนะจิตที่เกิดขึ้นใกล้ขอบเขตของอุปปนาชวนะ
- (๗) อนุโลม ชวนะจิตที่แหวกไล่ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์
- (๘) โคตรภู ชวนะจิตที่เกิดขึ้นทำลายตัดเชื้อชาติกามปุณฺชน

^{๑๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริ ยะ, นามรูปวิธีวินิจจัย , (กรุงเทพมหานคร : ก้าวหน้าการพิมพ์ , ๒๕๑๓), หน้า ๑๘๘.

(๕) โสดาปัตติมคคจิต เกิดขึ้น ๑ ขณะ รับนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับประหาน ทัฏฐ วิจิกิจฉา โดยไม่มีเหลือ

(๑๐) โสดาปัตติผลจิต เกิดขึ้น ๓ ขณะ รับนิพพานเป็นอารมณ์

(๑๑) ภวังคจิต เกิดขึ้นต่อไป^{๑๑๔}

โสดาปัตติมรรคนั้นเรียกว่าทัสสนะ เพราะเห็นพระนิพพานเป็นครั้งแรก ส่วนโคตร ภู คือปัญญาในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต เห็นพระนิพพานก่อนกว่า โสดาปัตติมคคจิตก็จริง ถึงอย่าง นั้นโคตรภูญาณนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนะของโสดาปัตติมรรค เหมือนบุรุษผู้มาแต่ไกล มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกิจจำเป็นบางอย่าง แม้เห็นพระราชานุสาวรีย์อยู่บนคอช้าง ซึ่ง กำลัง เสด็จไปตามหนทางแต่ที่ไกล ถูกเขากล่าวว่า ท่านเฝ้าพระราชแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็ตอบว่า ข้าพเจ้า ยังไม่ได้เฝ้าเพราะยัง ไม่ได้ทำกิจที่ควรทำ โคตรภูญาณ แม้เห็นพระนิพพานแล้ว ก็ไม่เรียกว่า ทัสสนะ เพราะไม่มีการประหานกิเลส^{๑๑๕} ท่านผู้เป็นโคตรภูหมายถึงผู้ประกอบด้วยวิปัสสนาจิตที่มี พลังถึงที่สุดโดยเป็นปัจจัยที่ต่อเนื่องกันถึงโสดาปัตติมรรคหรือท่านผู้ประกอบด้วยโคตรภูญาณ (ญาณครอบโคตร คือญาณที่เป็นหัวต่อระหว่างภาวะ ปุณฺณกับภาวะอริยบุคคล)อันมีนิพพานเป็น อารมณ์ หมายเอาผู้ปฏิบัติกำลังจะ เข้าสู่ชั้นอริยบุคคลชั้นโสดาปัตติมรรค ^{๑๑๖} โสดาปัตติมรรค เกิดขึ้นทำลายทางที่จะนำไปสู่อบาย ฉะนั้นเมื่อทางนี้ได้ถูกทำลายแล้ว โสดาบันบุคคลก็ ไม่มีทางที่ จะนำไปสู่อบายได้อีกจึงพ้นจากการไปสู่อบายสำหรับปุณฺณนั้นทัฏฐยังเป็นทางจะนำไปสู่อบายยังมี อยู่^{๑๑๗} ธรรมจักษุอันไร้ธุลีคือกิเลส ปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแก่พราหมณ์ไปกษัตริย์คนทั้งนั้น นั้นเองว่า ‘สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนดับไปเป็นธรรมดา’ เปรียบ เหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี ^{๑๑๘}โสดาปัตติมรรค เรียกว่า ทัฏฐสัมปทา^{๑๑๙} พระพุทธเจ้าตรัสถึง บุคคลผู้ละกรรม ๖ ประการได้จึงอาจทำให้แจ้งทัฏฐสัมปทา ด้วย ธรรม ๖ ประการ ได้แก่

(๑) สักกายทัฏฐ หมายความว่า เห็นว่าเป็นอัตตา

(๒) วิจิกิจฉา หมายความว่า ความลังเลสงสัย

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

^{๑๑๕} พระสังฆมณฑล ธรรมชาโรดม, มติกาโชติกะสูตรปตนิสสยะ, (กรุงเทพมหานคร : สนองการ พิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๔๖-๔๗.

^{๑๑๖} อ.นวก.อ. (บาลี) ๓/๘-๑๐/๒๕๑, อ.ทศก.อ. (บาลี) ๓/๑๖/๓๒๒.

^{๑๑๗} พระสังฆมณฑล ธรรมชาโรดม, ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑-๖-๓-๗, หน้า ๑๘๓.

^{๑๑๘} ที.ที. (ไทย) ๕/๒๕๘/๑๐๕, ที.ที. (บาลี) ๕/๒๕๘/๘๔.

^{๑๑๙} อ.นวก.อ. (บาลี) ๓/๘๘-๘๙/๑๕๕.

(๓) สัตว์พศปรามาส หมายถึง ความถื่อนมันสัตว์พรต

(๔) รากะเป็นเหตุไปสู่อบาย

(๕) โทสะเป็นเหตุไปสู่อบาย

(๖) โมหะเป็นเหตุไปสู่อบาย

บุคคลละกรรม ๖ ประการได้แล้ว จึงอาจทำให้แจ้งวิสุทธิสัมปทาได้^{๑๘๐}

ก) พระโศดาบันกับการประหาณสังโยชน์

การประหาณสังโยชน์ของโศดาปัตติมรรคมี ๒ อย่าง คือ ๑. สมุจเฉทประหาน ละได้
เด็ชขาด ๒. ตนุกรุปประหาน ละได้โดยทำให้เบาบาง โศดาปัตติมรรค ประหาน วิสุทธิสังโยชน์ วิจิกจนา
สังโยชน์ สัตว์พศปรามาสสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยะสังโยชน์ ^{๑๘๑} พระโศดาบันนั้นละกรรม
๓ ประการคือ สักกายวิสุทธิ วิจิกจนา และสัตว์พศปรามาส พร้อมกับการบรรลุโศดาปัตติมรรคได้
แล้ว แม้จะมีกิเลสบางอย่างเหลืออยู่ ^{๑๘๒} โศดาปัตติมรรค ชื่อว่าวิสุทธิสมุคมาตะ เพราะถอนวิสุทธิได้
ทั้งหมด^{๑๘๓} สังโยชน์เรียกว่าอกุศลกรรม โศดาปัตติมรรคประหานอกุศลกรรมได้เด็ชขาด นั้นได้แก่
วิสุทธิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกจนาสัมปยุตตจิต ๑ อกุศลกรรมที่โศดาปัตติมรรคทำให้เบาบาง คือ
วิสุทธิคตวิปยุตตจิต โทสมูลจิต ^{๑๘๔} องค์ธรรมของสังโยชน์เป็นนิर्वณ โศดาปัตติมรรคประหาน
กุกกัจจนิर्वณ วิจิกจนาวิर्वณ ^{๑๘๕} องค์ธรรมของสังโยชน์เป็นกิเลส โศดาปัตติมรรคประหาน
วิสุทธิกิเลส วิจิกจนากิเลส ^{๑๘๖} โศดาปัตติมรรค ประหาน สักกายวิสุทธิ วิจิกจนา สัตว์พศปรามาสได้
เด็ชขาด ส่วนการรากะและปฏิมะที่นำไปสู่อบายโศดาปัตติมรรคสามารถทำให้เบาบางได้ ^{๑๘๗}

โศดาปัตติมรรคประหานมิจฉัตตกรรม ๔ อย่างคือ มิจฉาทิวิสุทธิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ
มิจฉาอาชีวะ^{๑๘๘} โศดาปัตติมรรคประหานมัจฉริยะ ๕ อย่างคือ ๑. อาวาสมัจฉริยะ การหวงแหนวัดที่
อยู่ที่อาศัย กุลมัจฉริยะ การหวงแหนญาติมิตรศิษยานุศิษย์ ทายกทายิกา ลามมัจฉริยะ การหวงแหน
ในลาภสักการะ วรรณมัจฉริยะ การหวงแหนความสวยงาม เกียรติยศชื่อเสียง ธรรมมัจฉริยะ การ

^{๑๘๐} อ.จ.ก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๖๑๕, อ.จ.ก. (บาลี) ๒๒/๘๕/๒๗๓.

^{๑๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ ฐัมมสังคณีสรูปตถนิสสยะ, หน้า ๕๐.

^{๑๘๒} พ.ช.อ. (บาลี) ๖/๑๕๕-๑๖๐.

^{๑๘๓} อ.ท.ส.อ. (บาลี) ๓/๕๖/๓๖๕.

^{๑๘๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, มาติกาโชติกะ ฐัมมสังคณีสรูปตถนิสสยะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สันตการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๔๘.

^{๑๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๑๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๑๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๑๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

วางแผนในวิชาความรู้ของตน^{๑๘๘} อนิจจธรรมมี ๓ ได้แก่ นิจฺจสํญญาวิปัสสาส นิจฺจจิตฺตวิปัสสาส นิจฺจทักขณวิปัสสาส ในอนัตตธรรมมี ๓ ได้แก่ อตฺตสํญญาวิปัสสาส อตฺตจิตฺตวิปัสสาส อตฺตทักขณวิปัสสาส และ สุขทักขณวิปัสสาส ในทุกขธรรม สุขทักขณวิปัสสาส พึงประหารโดย โสคาปัตติมรรค^{๑๘๙} โสคาปัตติมรรค ประหาร อคติ ๔ คือ ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยากติ^{๑๙๐} ในอกุศลกรรมบถ ๕ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉาจาร มิจฉาทักขณิ พิง ประหารด้วย โสคาปัตติมรรค^{๑๙๑} ปัญหาที่อยู่ในโสคาปัตติมรรคเปรียบเหมือน สายฟ้าแลบ^{๑๙๒} พระพุทธเจ้าตรัสเปรียบเทียบพระโสคาบันเหมือนลูกโคที่มีกำลังน้อยว่ายตัดกระแสน้ำว่า “เหล่าลูกโคที่มีกำลังน้อยว่ายตัดกระแสแม่น้ำคงคาข้ามไปถึงฝั่งได้โดยสวัสดิ์แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลายที่เป็นโสคาบัน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป จึงไม่มีทางตกต่ำมีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้าก็ชื่อว่าว่ายตัดกระแสแม่น้ำคงคาข้ามไปถึงฝั่งได้โดยสวัสดิ์^{๑๙๓}

สรุปว่าโสคาปัตติมรรคมีการประหารกิเลส ๓ ชนิดคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เมื่อศึกษาบุคคลในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล มีบรรพชิตและคฤหัสถ์สำเร็จเป็นพระโสคาบันหลายท่าน เช่น นางวิสาขา มหาอุบาสิกา สำเร็จเป็นพระโสคาบันเมื่ออายุได้ ๗ ขวบ ภรรยาของนายพราหมณ์กุกกุณฺณมิตร พระเจ้าพิมพิสาร อนาถบิณฑิกเศรษฐี เป็นต้น ล้วนมีการครองเรือนแล้ว หมดในพระพุทธศาสนา ในขณะที่ครองเรือนนั้น ความยึดมั่นถือมั่นในอัตตาไม่มี รู้ความเป็นไปของโลกตามความเป็นจริง ไม่มีความสงสัยพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในกรรม ผลของกรรม ไม่มีการปฏิบัติผิดจากคำสอนของพระพุทธเจ้า ดำรงตนอยู่ในกรอบของศีล สมาธิ ปัญญา บำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ของผู้อื่น บริจาคทานเป็นประจำ สังโยชน์ ๓ ชนิด ถูกทำให้หมดสิ้นไปด้วยปัญหาที่สูงที่สุดคือปัญหาในโสคาปัตติมรรคจิต

ข) องค์แห่งการบรรลุเป็นพระโสคาบัน

การที่จะบรรลุโสคาบันจะต้องถึงพร้อมด้วยการปฏิบัติตัวให้ถึงพร้อมด้วยองค์แห่งการบรรลุโสคาบัน ๔ ประการ ได้แก่

(๑) สัมปรีตสังเสวะ หมายถึง การคบหาสัตตบุรุษ

(๒) สัทธัมมัสสวนะ หมายถึง การฟังพระสัทธรรม

^{๑๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^{๑๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๑๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๑๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๑๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

^{๑๙๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๒/๓๘๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๕๒/๒๒๐.

(๓) โยนิโสมนสิการ หมายถึง การมนสิการโดยแบบคาย

(๔) ชัมมานุชัมมปฏิบัติ หมายถึง การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม^{๑๕๕}

นอกจากนี้ยังมีข้อปฏิบัติให้บรรลुโสดาบันที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า เราพึงเป็นพระโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้าภิกษุนั้นพึงทำสัปปะกัมมให้บริบูรณ์ประกอบด้วยวิปัสสนาเพิ่มพูนเรื่อนว่าง^{๑๕๖}

สรุปว่าบุคคลที่ประสงค์การบรรลุโสดาบันนั้นจะต้องมี คุณลักษณะที่ต้องหมั่นคบหาสัตบุรุษเพื่อที่จะฟังหลักการปฏิบัติตนดำรงตนจากบัณฑิตที่มีความรู้เรื่องที่เกี่ยวข้องการบำเพ็ญเพียรทางจิต การชำระจิตให้หมดจด นอกจากนั้นต้องฟังทฤษฎีคำสอนที่เรียกว่าพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้า ต้องใช้ปัญญาในการพิจารณาพิเคราะห์หลักคำสอนเพื่อที่จะนำไปปฏิบัติตามคำสอนที่เรียกว่ามนสิการโดยแบบคาย เหนือสิ่งอื่นใดจะต้องลงมือทำตามคำสอนและปฏิบัติสม่ำเสมอโดยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

ค) ลักษณะของผู้เป็นพระโสดาบัน

การที่จะทราบ ลักษณะของพระโสดาบัน ได้นั้นบุคคลผู้นั้นจะต้องมีลักษณะที่แตกต่างจากปุถุชนคนธรรมดา บุคคลนั้นจะมีลักษณะที่ใด ๔ ประการที่เรียกว่า องค์แห่งพระโสดาบัน ๔ ประการได้แก่

(๑) เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’

(๒) เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า ‘พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อหิงสาอันรู้เฉพาะตน’

(๓) เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า ‘พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทางปฏิบัติสมควรได้แก่พระอริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่การต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก’

^{๑๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๑๔๒.

^{๑๕๖} ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๖๗/๕๕, ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๖๗/๓๒.

(๔) เป็นผู้ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทักท้วงครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ^{๑๙๗}

องค์หรือลักษณะที่โดดเด่นของพระโศดบันนี่ อรรถกถา เรียกว่าเทวบท (ข้อปฏิบัติของเทพ) เทพในที่นี้หมายถึงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล^{๑๙๘}

การที่จะสังเกตว่าใครเป็นพระโศดบันนี่ นั้น ต้อง มีเกณฑ์ในการพิจารณาดังนี้คือ พระโศดบันนี่ต้องมีความเลื่อมในอย่างไม่วันไหวในพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ มีศีล บริสุทธิ์ไม่ต่าง ไม่ขาด ไม่ทะลุ พระโศดบันนี่ที่ครองเรือนมีศีล ๕ บริสุทธิ์ ถ้าจะมีคำถามแย้งว่า “ภรรยาของนายพราหมณ์ถูกกบฏมิดดที่สำเร็จเป็นพระโศดบันนี่ ถูกสามีใช้ให้น้ำ ธนู หอก หลาว มาให้ สามี เพื่อที่จะนำไปฆ่าสัตว์ และ ขายนื้อสัตว์มาเลี้ยงครอบครัว ทำไม ? พระโศดบันนี่ยังทำ ปาณาติบาตหรือ ” ในอรรถกถาธรรมบทภาค ๕ ได้อธิบายว่า “จิตของนางไม่ยินดีในเนื้อสัตว์และ ไม่ได้สั่งให้สามีไปฆ่าสัตว์เพื่อนำเนื้อมาขาย แต่นางทำตามหน้าที่ของภรรยาเท่านั้น ”^{๑๙๙} สอดคล้อง กับลักษณะ ของ อนาถบิณฑิกเศรษฐี ที่ทำบุญเป็นประจำไม่เคยขาดถึงแม้ว่าจะไม่มีทรัพย์ในการทำบุญเพราะทรัพย์สมบัติของเศรษฐีถูกพ่อค้ายืมไปแล้วไม่นำมาคืน ทรัพย์จึงเหลือน้อย จึงทำบุญ ด้วยข้าวปลายเกวียน และน้ำส้มผักร้าง จึงเป็นเหตุให้เทวดาที่สิงอยู่ที่ซุ้มประตูไม่พอใจจึงมี อาติเอน เศรษฐีไม่ให้ทำบุญ อันเป็นเหตุพาดนให้ คือครีอนจนไม่มีข้าวสารจะก รอกหม้อ เศรษฐี อนาถบิณฑิกจึงไล่เทวดาออกจากซุ้มประตูไม่ให้อาศัยอยู่ต่อไป เพราะเทวดาแนะนำในทางที่สวน กระแสความคิดของอนาถบิณฑิกเศรษฐี^{๒๐๐} ลักษณะของพระโศดบันนี่นั้นจะไม่หวั่นไหวในคำยุยง ให้เลิกทำบุญกับพระพุทธรูปและพระสงฆ์ ในขณะที่เดียวกันนั้นพระโศดบันนี่มีจิตเลื่อมใสมั่นคงใน พระรัตนตรัย หรือ อุปติสสะ (พระสารีบุตร) เมื่อครั้งฟังธรรมจากพระอัสสชิเถระและได้บรรลุ ธรรมเป็นพระโศดบันนี่จึงนำหลักธรรมย่อ ๆ ที่ตนฟังแล้วไปเล่าให้โกลิตะ (พระโมคคัลลานะ) ฟัง ทำให้โกลิ ตะบรรลุโศดบันนี่ ทั้งสองมีความมู่ งมั่นที่จะไปฟังธรรมจากพระพุทธรูป เพราะใน ขณะนั้นเชื่อและเลื่อมใสในพระพุทธรูป พระธรรมและพระสงฆ์ (อัสสชิ) แล้ว จึงไปชวน อาจารย์สัญญาชัยปริพาชกไปฟังธรรม ฝ่ายอาจารย์ก็คัดค้านไม่ไป ธรรมคาแล้วศิษย์จะเชื่อฟังอาจารย์ เมื่ออาจารย์ไม่ไป ศิษย์ก็จะไม่ไป แต่เพราะลักษณะของพระโศดบันนี่มีความเลื่อมใสอย่างไม่ หวั่นไหวหมดความสงสัย (วิจิกิจฉา) ในพระรัตนตรัยแล้ว ความยึดมั่นถือมั่นในอัตตาก็ไม่มี การ

^{๑๙๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖-๒๘๗, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๑๔๒.

^{๑๙๘} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๐๓๐/๓๗๐.

^{๑๙๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๐๒/๔๐-๔๑.

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๕๘/๑๓-๒๓.

ประพจน์ปฏิบัติที่ผิดๆก็ หดไปเกิดสว่างเหมือนบุคคลเข้าใจ โจทก์คณิตศาสตร์แล้วสามารถอธิบายวิธีทำโจทย์นี้และได้ผลลัพธ์อย่างถูกต้อง อุปติสสะและโกลิตะจึงไปฟังธรรมเพื่อค้นหาสิ่งที่สูงยิ่งขึ้นไป^{๒๐๐}

ส่วนกรณีของวิสาขมหาอุบาสิกา นั้นเมื่อแต่งงานแล้วไปอยู่ในตระกูลสามีที่เป็นมิชฌาทิฏฐิ นางต้องอยู่อย่างมีสติ มีความรอบคอบ เมื่อถูกบิดาของสามีกล่าวดูด้วยเรื่องที่ไม่จริง นางมีหลักฐานมีเหตุผลในการอธิบายเหตุการณ์ต่างๆได้อย่างสวยงามโดยไม่กระทบกระเทือนบิดาของสามี เมื่อบิดาของสามีให้หัวหน้าภวเปลี่ยนนางไม่ยอมไหว และนางก็ให้เหตุผลในการที่ไม่ไหว นางมองว่านักบวชเปลี่ยนเหล่านั้นประพจน์ ปฏิบัติในศีลพรตผิด นางสามารถ ชาญปัญญาและนำชัยชนะมาสู่นางได้ สตรีที่สำเร็จเป็นพระโสดาบันจะมีลักษณะที่เจตียวลลาด และมีเหตุผลในการทำหรือไม่ทำในสิ่งนั้นๆ^{๒๐๑} พระเจ้าพิมพิสารเป็นพระโสดาบันอีกท่านหนึ่งที่มีลักษณะที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นจะเห็นได้จากพระโอรสชาตศัตถุจะปลงพระชนม์พระองค์เพื่อที่ครองราชย์ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทราบสาเหตุในการปลงพระชนม์พระองค์เพียงเพื่อต้องการราชบัลลังก์ พระองค์จึงสละราชสมบัติประทานราชสมบัติให้ชาตศัตถุผู้เป็นลูกชาย แม้เมื่อถูกพระโอรสจับไปขังไว้ในคุก พระองค์ไม่ต่อสู้หรือขอร้อง จนกระทั่งพระโอรสสั่งให้ทหารงดส่งข้า ว่างน้ำ เพื่อให้พระเจ้าพิมพิสารสวรรคตเร็วขึ้น และสุดท้ายได้สั่งให้นายช่างกลบกริดฝาท้าจนกระทั่งเสียชีวิต^{๒๐๒}

ง) ประเภทของพระโสดาบัน

ในพระไตรปิฎกได้อธิบายเกี่ยวกับการเป็นพระโสดาบัน ๕ ประเภท

- (๑) เอกพีธี
- (๒) โกลังโกละ
- (๓) สัตตักขัตตุปรมะ
- (๔) ฐัมมานุสารี
- (๕) สัทธานุสารี

ดังข้อความว่า พระเอกพีธีโสดาบันเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสกทาคามินั้น พระโกลังโกลโสดาบันเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระเอกพีธีโสดาบันนั้น เป็นพระสัตตักขัตตุปรมะโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโกลังโกลโสดาบันนั้น เป็นพระโสดาบัน

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดใน พ.ร.อ. (ไทย) ๑/๘/๑๒๒-๑๒๕.

^{๒๐๑} ดูรายละเอียดใน พ.ร.อ. (ไทย) ๑/๔๐/๑๓๑-๕๖.

^{๒๐๒} ดูรายละเอียดใน พระเทพมุนี (วิลาส ญาณ วโร), *กรรมที่ปณี*, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท., ๒๕๒๓), หน้า ๗๗.

ผู้ชัมมานุสาร์เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสัตตักขัตตุปรหมโศดาบันนั้น เป็นพระโศดาบันผู้
 สัทธานุสาร์เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโศดาบัน ผู้ชัมมานุสาร์นั้น^{๒๐๔}

อรรถกถาได้กล่าวถึง พระโศดาบัน ๓ จำพวก คือ (๑) เอกพีชี (๒) โกลังโกละ (๓)
 สัตตักขัตตุปรมะ^{๒๐๕} เอกพีชีโศดาบัน หมายถึงผู้มีพีชคืออัมพาตอันเดียว คือเกิดอีกครั้งเดียวก็จัก
 บรรลุอรหัตตผล^{๒๐๖} โกลังโกลโศดาบัน หมายถึงผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล คือเกิดในตระกูลสูงอีก
 ๒-๓ ครั้ง หรือเกิดในสกุลตึกพือก ๒-๓ ครั้ง ก็จักบรรลุอรหัตตผล^{๒๐๗} สัตตักขัตตุปรหมโศดาบัน
 หมายถึงผู้เกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือ เวียนเกิดในสกุลตึกพือกอย่างมากเพียง ๗ ครั้ง ก็จักบรรลุ
 อรหัตตผล^{๒๐๘} สัตตักขัตตุปรหมโศดาบัน หมายถึงพระโศดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการได้
 แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปใน อบาย ๔ มีความแน่อนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง^{๒๐๙} เมื่อจะเกิดในภพ
 ใหม่เป็น เทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิน ๗ ครั้ง^{๒๑๐} ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงชัมมานุสาร์ (ผู้
 เล่นไปตามธรรมชาติ) สัทธานุสาร์ (ผู้เล่นไปตามศรัทธา) ^{๒๑๑}อรรถกถาอธิบายชัมมานุสาร์และ
 สัทธานุสาร์หมายถึงโศดาปัตติผล ดังนี้ ชัมมานุสาร์ หมายถึงผู้เล่นไปตามธรรมชาติ คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อ
 บรรลุโศดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผล แล้วกลายเป็นทักขิปปัตตะสัทธานุสาร์ หมายถึงผู้
 เล่นไปตามศรัทธา คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโศดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าบรรลุผล แล้วกลายเป็น
 สัทธาวิมุติ^{๒๑๒}

พระพุทธเจ้าได้ กล่าวถึงภิกษุที่มีศีลประจำตัวและมีศัลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น
 สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็น
 สัตตักขัตตุปรหมโศดาบัน ท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์อย่างมาก ๗ ครั้งแล้วทำ ที่สุดแห่งทุกข์
 ได้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นโกลังโกลโศดาบัน ท่องเที่ยวไปสู่ตระกูล ๒ หรือ
 ๓ ตระกูล แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นเอกพีชีโศดาบัน
 เกิดเป็นมนุษย์อีกเพียงภพเดียว ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปและเพราะ

^{๒๐๔} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๕๔/๓๐๔, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๔๕๔/๑๗๕-๑๘๐.

^{๒๐๕} จุ.จุ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๕-๑๖๐.

^{๒๐๖} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๕๔/๓๑๓.

^{๒๐๗} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๕๔/๓๑๓.

^{๒๐๘} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๕๔/๓๑๔.

^{๒๐๙} อังคิก.อ. (บาลี) ๒/๘๓/๒๔๒.

^{๒๑๐} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒, อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๓๑/๗๘, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓.

^{๒๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๐/๕๕.

^{๒๑๒} อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๕๕, อัง.สตุตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒.

ราคะ โทสะ โมหะ เบาบาง เธอจึงเป็นสภากามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว ก็จะทำได้ทุกข้อ
ได้^{๒๑๓}

หลักฐานในพระไตรปิฎกกล่าวถึงบุคคล ๕ จำพวกที่มีความเลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหว
ในพระพุทธเจ้าบุคคลเหล่านั้นคือโสดาบัน บุคคล ๕ จำพวก มีความสำเร็จในโลกนี้ คือ

(๑) พระสัตตักขัตตอุปรมโสดาบัน

(๒) พระโกลังโกลโสดาบัน

(๓) พระเอกพีชีโสดาบัน

(๔) พระสภากามี

(๕) พระอรหันต์ในปัจจุบัน

บุคคล ๕ จำพวกนี้ มีความสำเร็จในโลกนี้^{๒๑๔}

มีข้อที่น่าสังเกตคือ พระโสดาบันบางครั้งยังมีความประมาท หรือกระทำการบาปกรรมทาง
กาย วาจา ใจอยู่ แต่พระโสดาบันเหล่านั้นจะไม่ปกปิดบาปกรรมนั้นมีหลักฐานปรากฏอยู่ใน
พระไตรปิฎกว่า

พระโสดาบันเหล่าใครผู้แจ้งอริยสัจ

ที่พระศาสดาผู้มีปัญญาลึกซึ้งแสดงแล้ว

ถึงแม้ว่าพระโสดาบันเหล่านั้นจะประมาทไปบ้าง

ท่านเหล่านั้นก็จะไม่ถือกำเนิดในภพที่ ๘

นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสวัสดี

พระโสดาบันนั้นพ้นแล้วจากอบายทั้งสี่

และจะไม่ทำอกุศล^{๒๑๕}

นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสวัสดี

ถึงแม้ว่า พระโสดาบันนั้นจะทำบาปกรรม

ทางกาย ทางวาจา หรือทางใจไปบ้าง

ท่านก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้นไว้

^{๒๑๓} อญ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕, อญ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๘๘/๑๕๒-๑๕๓.

^{๒๑๔} อญ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๔/๑๔๓, อญ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๔/๗๕.

^{๒๑๕} อภิธาน ๖ หมายถึงฐานะอันหนัก ๖ ประการ ได้แก่ (๑) ฆ่ามารดา (๒) ฆ่าบิดา (๓) ฆ่าพระ
อรหันต์ (๔) ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห่อ (๕) ทำให้สงฆ์แตกกัน (๖) เข้ารีตศาสนาอื่น, พ.พ.อ. (บาลี) ๖/๑๖๖.

เรากล่าวว่าผู้เหินบพแล้ว ไม่อาจทำอย่างนั้นได้

นี่เป็นรศนะอันประณีตในพระสงฆ์

ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสวัสดิ^{๒๑๖}

สรุปว่า พระไตรปิฎกได้กล่าวถึง โสดาบัน ๕ จำพวก โดยเพิ่ม ธรรมานุสารีและ สัทธานุสารี ส่วนอรรถกถา นั้นกล่าวไว้เพียง ๓ จำพวก โดยตัดส่วนที่กล่าวถึงผลออก (อธิบาย ธรรมานุสารีและสัทธานุสารี ว่าหมายถึง โสดาปัตติผล) ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การที่กล่าวถึงโสดาบัน บุคคล ๓ จำพวกนั้น โดยกล่าวถึงส่วนที่เป็นมรรคเท่านั้น เมื่อกล่าวถึงมรรคแล้วก็รวมถึงผลด้วย เพราะเมื่อโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้น ๑ ขณะแล้วก็ดับลง โสดาปัตติผลเกิดขึ้นติดต่อกันไม่มี ว่างคั่น ดังที่ได้แสดงวิธีจิตแห่งการเกิดขึ้นของโสดาปัตติมรรคไปแล้วนั้น

๓.๔.๒ พระสกทาคามีกับการละสังโยชน์

พระสกทาคามีผล ชื่อว่าสามัญญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ)^{๒๑๗} บุคคลผู้ควรแก่ ทักขณาทานคือ พระสกทาคามี และ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล^{๒๑๘} บุคคลที่มา ปฏิสนธิในกาธตีกครั้งเดียว ชื่อว่า สกทาคามีบุคคล ผู้ที่บำเพ็ญวิปัสสนาผ่านโสดาบัน โลกุตตรภูมิมาแล้ว ปราธนาจะได้บรรลุผลที่สูงขึ้น ไป จึงเจริญวิปัสสนากว้างให้ยิ่งขึ้น เมื่อ อินทรีย์ทั้ง ๕ เสมอกัน โดยที่มีवासนาบารมีอันตนได้เคยสร้างสมอบรมมาเพียงพอ สภาวะแห่ง วิปัสสนาญาณก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่อุทยัพพญาณเป็นต้นไปจนถึงสังขารupeกขญาณ สภาวญาณ เหล่านี้จะปรากฏชัดเจนละเอียดกว่าที่ตนเคยผ่านมาแล้วในชั้นโสดาบัน โลกุตตรภูมิ ต่อจากนั้นอนุโลมญาณก็จะเกิดขึ้น ตามคิดมาด้วยโวทาน โวทานนี้แทนโคตรญาณ เพราะท่านผู้ นี้เป็นพระอริยบุคคลแล้วไม่ใช่ปุถุชน เพราะฉะนั้นญาณที่ตัดโคตรปุถุชนคือ โคตรญาณจึงไม่ จำเป็นต้องเกิดขึ้นอีก ครั้นแล้วทุติยมรรค คือ สกทาคามี มัคคญาณก็จะพลันอุบัติขึ้นติดตามด้วย สกทาคามีผลญาณ เป็นการถึงพระนิพพานอีกครั้งหนึ่ง^{๒๑๙}

ก) พระสกทาคามีกับการประหาณสังโยชน์

พระสกทาคามีไม่มีอำนาจประหาณกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งให้ขาดได้เด็ดขาดเพียงแต่ ทำให้ราคะ โทสะ และโมหะ เบาบางกว่าพระโสดาบันเท่านั้น ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงอุบาทว์ที่เป็นพระสกทาคามีว่า

^{๒๑๖} บ.พ. (ไทย) ๒๕/๕-๑๒/๑๐-๑๒, บ.พ. (บาลี) ๒๕/๕-๑๒/๖.

^{๒๑๗} อ.พ. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อ.พ. (บาลี) ๒๐/๕๕/๒๐๑.

^{๒๑๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๑, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๓/๑๕๖.

^{๒๑๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ , วิปัสสนากัมมัฏฐาน , รวบรวมโดย ฝ่ายวิชาการ อภิธรรม โชติกะวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๒๘), หน้า ๓๑๕-๓๑๖.

อุบาสกสุตตะเป็นพระส กทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะ ราคะ โทสะ โมหะเบาบาง มาสู่ภพนี้อีกครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ^{๒๒๐}...อุบาสกใน นาทิกคามอีก ๘๖ คน ดับชีพแล้วเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และ เพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้^{๒๒๑}

ชาวบ้านนาทิกคาม ผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้วเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ^{๒๒๒} พระสกทาคามี ได้ปฐมนิพพาน ^{๒๒๓} ผู้เป็นพระสกทาคามี ย่อมมี จิตสงัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างหยาบ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ และ เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคสังโยชน์^{๒๒๔}

ข) องค์แห่งการบรรลुเป็นพระสกทาคามี

องค์แห่งการบรรลุพระสกทาคามี นั้นมี ๔ ธรรมชาติเดียวกันกับพระโสดาบัน ^๔ ประการได้แก่

(๑) สัมปติสังเสวะ หมายถึง การคบหาสัตบุรุษ

(๒) สัทธัมมัสสวนะ หมายถึง การฟังพระสัทธรรม

(๓) โยนิโสมนสิการ หมายถึง การมนสิการโดยแยบคาย

(๔) ชัมมานุสम्मปฏิบัติ หมายถึง การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม^{๒๒๕}

องค์ทั้ง ๔ นี้ บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปได้เพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล อีก ประการหนึ่งการที่บุคคลจะบรรลุเป็นพระสกทาคามีนั้นจะต้องทำศีลให้บริสุทธิ์ ปฏิบัติวิปัสสนา อยู่ในที่ส งัดตั้งข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงเป็นพระสกทาคามีเพราะ สังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป (และ) เพราะทำราคะโทสะ โมหะให้เบาบาง กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้ง เดียว แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้’ ภิกษุนี้ พึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบกรรมเครื่องสงบใจ ภายในตนไม่เห็นห่างจากฉาน ประกอบด้วยวิปัสสนาเพิ่มพูนเรือนว้าง”^{๒๒๖}

^{๒๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๓/๑๐๑, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๓/๕๓.

^{๒๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๓/๑๐๒, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๓/๕๓.

^{๒๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๓/๒๐๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๓๓/๑๐๕.

^{๒๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑-๖-๓-๓, หน้า ๑๔๐.

^{๒๒๔} ชุ.ม. (ไทย) ๒๕/๗/๓๓, ชุ.ม. (บาลี) ๒๕/๗/๑๕.

^{๒๒๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๒/๕๗๗, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๕๒/๓๕๘.

^{๒๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๗/๕๕, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๖๗/๓๒.

ค) ประเภทของพระสกทาคามี

พระสกทาคามี ๓ จำพวก ได้แก่

- (๑) ผู้บรรลุผลในกามภพ
- (๒) ผู้บรรลุผลในรูปภพ
- (๓) ผู้บรรลุผลในอรุภพ^{๒๒๖}

ในอภิธรรมมัตถสังคหะได้กล่าวถึง ๕ จำพวกคือ

(๑) พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทา มีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลก เมื่อจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในมนุษยโลกนี้อีกครั้งหนึ่ง ก็ได้รับบรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในมนุษยโลกนี้เอง

(๒) พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาต่อไปอย่างไม่หยุดยั้งจนกระทั่งได้รับบรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในมนุษยโลกนี้เอง

(๓) พระสกทาคามีบางจำพวกสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดเป็นเทพเจ้า ณ เทวโลกและก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธปรินิพพาน ณ เทวโลกนั่นเอง

(๔) พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว ได้รับบรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน ณ เทวโลกนั่นเอง

(๕) พระสกทาคามีบางจำพวกเป็นเทพเจ้าสำเร็จเป็น พระสกทาคามีบุคคล ณ เทวโลกแล้ว จุตินาอุบัติบังเกิดในมนุษยโลกนี้แล้วได้รับบรรลุพระอรหัตตผล และดับขันธปรินิพพานในมนุษยโลกนี้เอง^{๒๒๘}

๓.๔.๓ พระอนาคามีกับการละสังโยชน์

พระอริยบุคคลที่ ๖ มีนามว่า พระอนาคามี ในพระไตรปิฎกเรียกอนาคามีว่า อนาคามีผล ชื่อว่า สามัญญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ)^{๒๒๙} พระอนาคามีได้ทูลนิพนธ์ สามารถทำลายความทุกข์ที่มีอยู่ในชั้นมัชฌิมสังสารได้^{๒๓๐} เมื่ออนาคามีมีคจิตดับลงแล้ว อนาคามีผลจิตหรืออนาคามีผลญาณก็บังเกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีระหว่างกันซึ่งเป็นผู้เกิดขึ้นและจะปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสภูมิ ไม่หวนกลับมายังมนุษยโลกนี้ ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาผ่านโลกุตตรมรรคที่ ๒

^{๒๒๖} พุ.พ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๕-๑๖๐.

^{๒๒๘} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์, วิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๓๑๖-๓๑๗.

^{๒๒๙} อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อภ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๕๕/๒๐๑.

^{๒๓๐} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์, ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑-๖-๓-๓, หน้า ๑๔๐.

มาแล้ว มีความปรารถนาที่จะบรรลุธรรม , ผลขั้นนี้ จึงอุทิศหะเจริญวิปัสสนากาวนาให้ยิ่งขึ้น ^{๒๓๑}
 ภิกษุสาพพะ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญอัน
 ยี่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุณีนันทาเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป
 ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก ^{๒๓๒}

การที่จะไปเกิดในพรหมโลกได้นั้น จะต้องปฏิสนธิด้วยฌานวิบากอันเป็นผลแห่งฌาน
 กุศล สำหรับพระอนาคามีบุคคลที่เป็น บุคคลที่เป็นฌานลาภิเษยบำเพ็ญสมถกาวนาได้สำเร็จฌานมา
 ก่อนที่ไม่มีปัญหาอันใด แต่พระอนาคามีบุคคลที่เป็นสุขวิปัสสกบำเพ็ญวิปัสสนากาวนา อย่างเดียว
 ล้วนๆ ไม่เคยบำเพ็ญสมถกาวนามาก่อน จะไปบังเกิดในพรหมโลกอย่างไร แก้วว่า พระอนาคามี
 บุคคลที่เป็นสุขวิปัสสกนี้เมื่อใกล้จะจุติ มัคคสิทธิฌาน ย่อมบังเกิดขึ้น อันเป็นปัจจัยให้ท่านไปเกิด
 ในพรหมโลก ถึงแม้ว่าท่านจะถึงมรณภาพลงโดยไม่ทันรู้ตัว เช่นขณะที่กำลังนอนหลับอยู่ก็ดี หรือ
 ขณะที่กำลังนอนหลับอยู่ก็ดี หรือขณะที่กำลังทำการใดๆ อยู่ก็ดี หรือมีผู้กระทำความร้ายถึงแก่
 มรณภาพลงทันทีก็ดี มัคคสิทธิฌานก็ย่อมจะบังเกิดขึ้นแก่ท่านก่อนแล้วจึงจุติ トラบใดที่มัคคสิทธิ
 ฌานยังไม่เกิดขึ้นแล้ว พระอนาคามีบุคคลประเภทนี้จะยังไม่จุติ ^{๒๓๓}

ก) พระอนาคามีกับการประหาณสังโยชน์

พระอนาคามีประหาณสังโยชน์ได้ ๒ ชนิดคือ กามราค สังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์
 หลักฐานในพระไตรปิฎกบันทึกไว้ว่า “ผู้เป็นพระอนาคามี ย่อมมีจิตสงัดจากกามราคสังโยชน์
 ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างละเอียด และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวก
 เดียวกับกามราคสังโยชน์เป็นต้นนั้น” ^{๒๓๔} อริยสาวกออกจากธรรม ๒ ประการ คือ อภิชฌา (ความ
 พงเล้งอยากได้ของเขา) และพยาบาท (ความคิดร้าย) อริยสาวกนั้นสงัดจากกามและอกุศลธรรม
 ทั้งหมด บรรลุปฐมฌานที่มีวิตัก วิจาร ปีติและสุขอันเกิดแต่เวกอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอริยสาวก
 พังตายลงในขณะนั้น เธอไม่มีสังโยชน์ที่เป็นเหตุให้ต้องกลับมาสู่โลกนี้อีก ^{๒๓๕}

ในพระไตรปิฎกมีหลักฐานเกี่ยวกับบุคคลผู้ซึ่งสำเร็จเป็นพระอนาคามีบุคคลดังนี้ว่า

อุบาสกกุฑระเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพ
 นั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีกอุบาสกการพิมกะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ
 ๕ ประการสิ้นไปปรินิ พพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกนิกกุฑระเป็น

^{๒๓๑} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ธรรมสาร, ๒๕๓๕, หน้า ๓๑๘.

^{๒๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๐๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๑๐๕.

^{๒๓๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช, ธรรมสาร, ๒๕๓๕, หน้า ๓๑๘.

^{๒๓๔} จุ.ม. (ไทย) ๒๕/๗/๓๓, จุ.ม. (บาลี) ๒๕/๗/๑๕.

^{๒๓๕} อ.ม. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อ.ม. (บาลี) ๒๐/๕๕/๒๐๑.

โอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกกุสสหาจะเป็นโอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้น อีก อุบาสกคฤหัสถ์จะเป็นโอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกสันตุฎฐะเป็นโอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกภุชเชเป็นโอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกสุภุชเชเป็นโอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกในนาทิกคามอีก ๕๐ คน ดับชีพแล้วเป็นโอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก^{๒๓๖}

คำว่าโอบปาติกะ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที และเมื่อจุติ (ตาย) ก็หายวับไปไม่ทิ้งซากศพ เช่น เทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น^{๒๓๗} แต่ในที่นี้หมายถึงพระอนาคามีที่เกิดในภพชั้นสุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ชั้นมีชั้นอวิหา เป็นต้น แล้วดำรงภาวะอยู่ในชั้นนั้น ๗ ปรินิพพานสิ้นกิเลสใน ภพชั้นสุทธาวาสนั่นเอง ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก^{๒๓๘} ส่วนตัวอย่างพระอนาคามีบุคคลที่ทรงยกขึ้นแสดงอีกเช่น “ชาวบ้านนาทิกคามมากกว่า ๕๐ คนผู้เคย บำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้ว เป็นโอบปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปรินิพพานในโลกนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก”^{๒๓๙}

พระอนาคามี คือผู้ที่บำเพ็ญวิปัสสนากาวนา จนได้บรรลุตติยมรรค สำเร็จเป็นพระอนาคามีบุคคลนี้สามารถฆ่ากิเลสอันเป็นเหตุ ให้เวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสารได้อีก ๑ ประการคือ โทสกิเลส และโทสกิเลสนี้จำแนกออกเป็นประเภทใหญ่ได้ ๒ ประเภทคือ

(๑) โทสะที่เป็นอุปายคมนิยะ คือนำไปสู่อบายภูมิได้ ได้แก่ความโกรธที่ดูร้าย สามารถล่วงออกสุทธกรรมบถเช่นกระทำปาณาติบาต เป็นต้น โทสะชนิดนี้พระอริยบุคคลโสดาบันละได้แล้ว

(๒) โทสะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะ คือนำไปสู่อบายไม่ได้ ได้แก่ความขัดใจ โกรธเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ไม่ถึงกับล่วงออกสุทธกรรมบถ โทสะชนิดนี้เป็นโอฬาริกะ คืออย่างหยาบ พระอริยบุคคล สกทาคามีละได้อย่างเด็ดขาด แต่โทสะที่สุชุมคือ อย่างประณีตนั้น ผู้ได้สำเร็จเป็นพระ

^{๒๓๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๓/๒๐๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๓๓/๑๐๕.

^{๒๓๗} ที.สี.อ. (บาลี) ๑๓๑/๑๔๕.

^{๒๓๘} อ.จ.ก.อ. (บาลี) ๒/๘๓-๘๘/๒๘๒-๒๘๓.

^{๒๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๓/๒๐๕, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๓๓/๑๐๕.

อนาคามีเท่านั้นจึงจะได้ยอดเยี่ยมชัด เป็นอันว่าอนาคามีบรรณนี้ประหาณโทสกลิสได้หมดสิ้นเป็น
สมุจเฉท^{๒๔๐}

ข) องค์แห่งการบรรลุเป็นพระอนาคามี

องค์แห่งการบรรลุ เป็นพระอนาคามี มีธรรมะชนิดเดียวกันกับพระโสดาบัน และพระ
สกทาคามี เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล มีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) สัมปยุตตสังเสวะ หมายถึง การคบหาสัตบุรุษ
 - (๒) สัทธัมมัสสวนะ หมายถึง การฟังพระสัทธรรม
 - (๓) โยนิโสมนสิการ หมายถึง การมนสิการโดยแยบคาย
 - (๔) ฐัมมานุสम्मปฏิบัติ หมายถึง การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม
- ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล^{๒๔๑}

ค) ประเภทของพระอนาคามี

พระอนาคามี ๕ ประเภท ได้แก่

- (๑) อันตรاپรินิพพายี หมายถึง ผู้ที่จะปรีนิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึง
กึ่ง
- (๒) อุปปัจจปรีนิพพายี หมายถึง ผู้ที่จะปรีนิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว
- (๓) อสังขารปรีนิพพายี หมายถึง ผู้ที่จะปรีนิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียร
มาก
- (๔) สสังขารปรีนิพพายี หมายถึง ผู้ที่จะปรีนิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก
- (๕) อุทธังโสโต อกนิภูฏคามิ หมายถึง ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่ชั้นอกนิภูฏ
ภพ^{๒๔๒}

พระอนาคามีบุคคลส่วนใหญ่ไปปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิทั้ง ๕ และการที่ท่านจะไป
ปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิชั้นใดนั้น แล้วแต่อินทรีย์ ทั้ง ๕ คือ

- (๑) พระอนาคามีที่มีสัทธินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ เมื่อจุติแล้วย่อมไป
ปฏิสนธิใน อวิหาภูมิ
- (๒) พระอนาคามีที่มีวิริยินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ เมื่อจุติแล้วย่อมไป
ปฏิสนธิในอตปปาภูมิ

^{๒๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, วิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๓๑๕.

^{๒๔๑} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๓/๕๖๗, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๕๓/๕๖๗.

^{๒๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๘/๑๔๘.

- (๓) พระอนาคามีที่มีสตินทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ เมื่อจุติแล้วย่อมไป
ปฏิสนธิในสัพพสาภูมิ
- (๔) พระอนาคามีที่มีสมาธิทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ เมื่อจุติแล้วย่อมไป
ปฏิสนธิในสุทฺถสัภูมิ
- (๕) พระอนาคามีที่มีปัญญาธิทรีย์ แก่กล้ากว่าอินทรีย์อื่นๆ เมื่อจุติแล้วย่อมไป
ปฏิสนธิในอกนิฏฐาภูมิ^{๒๔๓}

๓.๔.๔ พระอรหันต์กับการละสังโยชน์

อรหัตตผล ชื่อว่า สามัญญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ)^{๒๔๔} คำว่า เป็นผู้ลอยบาปข้าม
ถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก นั้นเป็นชื่อของพระอรหันต์^{๒๔๕} ที่ชื่อว่าพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ๕
ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์^{๒๔๖} พระอรหันต์ได้ ตติยนิพพาน สามารถทำลายความทุกข์ที่มีอยู่ในชั้น
อุปริมสังสารลงได้^{๒๔๗} ในคัมภีร์มีลัทธิปัญหาได้กล่าวถึง เวทนาทางกายของพระอรหันต์ว่า “พระ
อรหันต์เสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ

พระอรหันต์ไม่ได้เป็นใหญ่ในสิ่ง ๑๐ อย่าง คือ

- (๑) ความเย็น
- (๒) ความร้อน
- (๓) ความหิว
- (๔) ความกระหาย
- (๕) อูจจาระ
- (๖) ปัสสาวะ
- (๗) ถีนมิทระ
- (๘) ชรา
- (๙) พยาธิ
- (๑๐) มรณะ

^{๒๔๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, **วิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : เจริญวิชาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๒๐.

^{๒๔๔} อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๕/๓๒๘, อจ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๕๕/๒๐๑.

^{๒๔๕} ศ.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๕, ศ.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๓๘/๑๖๒-๑๖๔.

^{๒๔๖} ศ.ม. (ไทย) ๑๕/๔๘๘/๒๕๕, ศ.ม. (บาลี) ๑๕/๔๘๘/๒๑๒.

^{๒๔๗} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, **ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑-๖-๓-๗**, หน้า ๑๔๐.

ทั้ง ๑๐ อย่างนี้เรียกว่า สิ่งที่มีอยู่ในกาย วังไปตามกาย หมุนไปตามกายทุกภพ จิตของ พระอรหันต์อาศัยกาย พระอรหันต์ก็ไม่มีอำนาจทางกาย การที่พระอรหันต์ไม่สวดยเวทนาทางใจ เพราะพระอรหันต์ได้อบรมจิตไว้ดีแล้ว เวลาได้รับทุกขเวทนา ก็มองว่าเป็นอนิจจัง ผูกจิตไว้ในเสา คือสมาธิ แล้วจิตก็ไม่คืนรมห้วนไหว มีแต่กายเท่านั้นเป็นไป ตามอำนาจของเวทนา จิตของพระ อรหันต์ไม่ห้วนไหวไปตามกาย เพราะจิตของพระอรหันต์มันอยู่ในอนิจจัง ไม่ห้วนไหว เปรียบ เหมือนต้นไม้ใหญ่ เมื่อถูกลมพัด กิ่ง ก้าน และใบ ไหวไปตามลม แต่ลำต้นไม่ไหว ^{๒๔๘} ผู้เป็น พระอรหันต์ ย่อมมีจิตสังคจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับรูปราคะเป็นต้นนั้น และสังขารนิमितทั้งปวงในภายนอก นี้ชื่อว่าจิตตวิเวก ^{๒๔๙} พระอรหันต์ผู้หมดกิเลส บุคคลนี้แต่ละโอรัมภาคัยสังโยชน์ได้ ละสังโยชน์ที่ เป็นปัจจัยแห่งการเกิดได้ และละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยให้ได้ภพได้ ^{๒๕๐} ดังตารางต่อไปนี้

^{๒๔๘} พระธรรมมหาวิราณวัตร , มลีนทปปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ลูก ศ.ธรรมกถึก, ๒๕๒๘), หน้า ๓๒๒.

^{๒๔๙} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๔๕/๑๓๑, พ.ม. (บาลี) ๒๕/๔๕/๕๕.

^{๒๕๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๑/๒๐๐, อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓๑/๑๑๐.

ตาราง ๓.๔ แสดงอริยบุคคล ๔ ประเภท^{๒๕๑} กับการละสังโยชน์

	อริยบุคคล ๔ ประเภท	โอรัมภาคีย สังโยชน์	สังโยชน์ที่เป็นปัจจัย แห่งการเกิด	สังโยชน์ที่เป็นปัจจัย ให้ได้ภพ ^{๒๕๒}
๑	พระสกทาคามี	✓	×	×
๒	พระอนาคามีผู้มุ่งหน้าไปสู่ อกนิฏฐภพ	✓	×	×
๓	พระอนาคามีผู้ปรินิพพานใน ระหว่าง (อันตรปรินิพพายี) ^{๒๕๓}	✓	✓	×
๔	พระอรหันต์	✓	✓	✓

อนึ่ง ธรรมอันเกษมจากโยคะ หมายถึงอรหัตตผล^{๒๕๔} ไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรค
ญาณเพื่อความหมดสิ้นแห่งกิเลสอีกต่อไป เพราะพระพุทธศาสนาดูว่าการ บรรลุพระอรหัตตผล
เป็นจุดหมายสูงสุด^{๒๕๕} ชื่อว่าเป็นพระอรหันต์ เพราะห่างไกลจากกิเลส , เพราะกำจัดข้าศึกคือกิเลส ,
เพราะหักซึ่งกำแห่งสังสาระ คือการเวียนว่ายตายเกิด, เพราะเป็นผู้ควรรับไทยธรรม , เพราะไม่ทำบาป
ในที่ลับเครื่องผูกใหญ่ ในที่นี้หมายถึงกิเลสตัณหา หรือ สังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ

^{๒๕๑} สรุปความจาก อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๑/๒๐๐-๒๐๑, อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓๑/๑๑๐.

^{๒๕๒} หมายถึงอุปปัตติภพ ภพคือการเกิด, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๓๑/๓๗๕.

^{๒๕๓} อันตรปรินิพพายี หมายถึงพระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือเกิดในสุทธาวาสภโคภ
หนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงถึงของอายุผู้เกิดในชั้นสุทธาวาสก็ปรินิพพานเสียในระหว่าง แต่ละชั้นมี ๓ จำพวก เช่นใน
ชั้น อวิหามีอายุ ๑,๐๐๐ กัป มี ๓ จำพวก ดังนี้ คือ

พวกที่ ๑ บรรลุพระอรหัตตผลในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดได้ก็บรรลุ ไม่เกินภายใน ๑๐๐
กัป

พวกที่ ๒ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหัตตผลในวันที่เกิดหรือบรรลุภายใน ๑๐๐ กัปได้ ก็บรรลุ
ภายใน ๒๐๐ กัป

พวกที่ ๓ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหัตตผลภายใน ๒๐๐ กัปได้ ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๔๐๐ กัป

ส่วนในสุทธาวาสชั้นอื่น ๆ คือ ชั้นอตปปาที่มีอายุ ๒,๐๐๐ กัป ชั้นสุทตสชาติที่มีอายุ ๔,๐๐๐ กัป ชั้น
สุทตสชาติที่มีอายุ ๘,๐๐๐ กัป ชั้นอกนิฏฐาที่มีอายุ ๑๖,๐๐๐ กัป ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓.
และดู อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๓๓-๖๓๔, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๐๒๓/๒๕๗.

^{๒๕๔} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๗๓/๕๕.

^{๒๕๕} ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

คือ ความเห็น ว่าเป็นตัวของตน (๒) วิจิติจนา คือ ความล่งเลงสัย (๓) สีสัพพตปรมาส คือ ความ
ถือนั่นศีลพรต (๔) กามราคะ คือ ความพอใจในกาม (๕) ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่ง
(๖) รูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (๗) อรูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่ง
อรูปฌาน (๘) มานะ คือ ความถือตัว (๙) อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน (๑๐) อวิชชา คือ ความไม่รู้
แจ้ง^{๒๕๖}

เหตุให้ได้ชื่อว่าอรหันต์ บุคคลชื่อว่าอรหันต์ เพราะเป็นผู้ห่างไกลจากกรรม ๗ ประการ
ได้ คือ

- (๑) สักกายทิฏฐิ
- (๒) วิจิติจนา
- (๓) สีสัพพตปรมาส
- (๔) ราคะ
- (๕) โทสะ
- (๖) โมหะ
- (๗) มานะ^{๒๕๗}

อีกประการหนึ่ง คำว่าพราหมณ์ บางครั้ง หมายถึงพระอรหันต์ เพราะลยกรรม ๗
ประการได้แล้ว คือ

- (๑) ลยสักกายทิฏฐิได้แล้ว
- (๒) ลยวิจิติจนาได้แล้ว
- (๓) ลยสีสัพพตปรมาสได้แล้ว
- (๔) ลยราคะได้แล้ว
- (๕) ลยโทสะได้แล้ว
- (๖) ลยโมหะได้แล้ว
- (๗) ลยมานะได้แล้ว

พราหมณ์ลยบาปอกุศลกรรมซึ่งเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง ก่อภพใหม่มีความ
กระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา มรณะ ต่อไป^{๒๕๘}

คำว่าภิกษุ หมายถึงพระอรหันต์ก็มีเช่น ชื่อว่าภิกษุ เพราะทำลายกรรม ๗ ประการได้
แล้ว คือ

^{๒๕๖} ที.ปา.ฎีกา. (ไทย) ๓๔/๑๓.

^{๒๕๗} อจ.สตตก. (ไทย) ๒๓/๕๒/๑๘๓, อจ.สตตก. (บาลี) ๒๓/๕๒/๕๔.

^{๒๕๘} ขุ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๕/๑๐๔, ขุ.ม. (บาลี) ๒๕/๒๕/๖๐.

- (๑) ทำลายสักกายทิฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) ได้แล้ว
- (๒) ทำลายวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ได้แล้ว
- (๓) ทำลายสีลัพพตปรามาส (ความยึดมั่นในศีลพรต) ได้แล้ว
- (๔) ทำลายราคะ (ความกำหนัด) ได้แล้ว
- (๕) ทำลายโทสะ (ความคิดประทุษร้าย) ได้แล้ว
- (๖) ทำลายโมหะ (ความลุ่มหลง) ได้แล้ว
- (๗) ทำลายมานะ (ความถือตัว) ได้แล้ว

ภิกษุเหล่านั้นทำลายบาปอกุศลธรรม ซึ่งเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง ก่อภพใหม่มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา มรณะ ต่อไปได้แล้วพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ผู้ใดควรแก้คำชมเชยว่า เป็นผู้ถึงนิพพานด้วยทางที่ตนทำแล้ว ข้ามพ้นความสงสัยได้แล้ว ละความเลื่อมและความเจริญแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์ สิ้นภพใหม่แล้ว ผู้นั้นชื่อว่า ภิกษุ”^{๒๕๕}

ชื่อว่าเวทกุ เพราะถึงที่สุดแห่งความรู้ทั้งหลาย ชื่อว่าเวทกุ เพราะถึงที่สุดด้วยความรู้ทั้งหลาย ชื่อว่าเวทกุ เพราะรู้แจ้งธรรม ๗ ประการ คือ

- (๑) เป็นผู้รู้แจ้งสักกายทิฐิ
- (๒) เป็นผู้รู้แจ้งวิจิกิจฉา
- (๓) เป็นผู้รู้แจ้งสีลัพพตปรามาส
- (๔) เป็นผู้รู้แจ้งราคะ
- (๕) เป็นผู้รู้แจ้งโทสะ
- (๖) เป็นผู้รู้แจ้งโมหะ
- (๗) เป็นผู้รู้แจ้งมานะ

ผู้มีความรู้นั้นเป็นผู้รู้แจ้งบาปอกุศลธรรม ซึ่งเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง ก่อภพใหม่มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา มรณะต่อไป^{๒๖๐}

พระพุทธเจ้าตรัสเปรียบเทียบพระอรหันต์เหมือน โคจำฝูงเป็นผู้นำฝูงโคว่า “ภิกษุทั้งหลาย เหล่าโคผู้ที่เป็นจำฝูง เป็นผู้นำฝูงว่ายตัดกระแสแม่น้ำคงคาข้ามไปถึงฝั่งได้โดยสวัสดิ์ แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลายที่เป็นอรหันตจิตตาสกัณณนั้นเหมือนกันอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้วบรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว^{๒๖๑} หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ก็ชื่อว่า ว่ายตัดกระแสมารข้ามไปถึงฝั่งได้โดยสวัสดิ์”^{๒๖๒}

^{๒๕๕} บ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๘/๘๔, บ.ม. (บาลี) ๒๕/๑๘/๔๘.

^{๒๖๐} บ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๓/๑๑๓, บ.ม. (บาลี) ๒๕/๒๓/๖๔.

^{๒๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๒/๓๘๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๕๒/๒๒๐.

พระพุทธเจ้าหลังตรัสรู้แล้ว ถูกรังควาน ในที่สุดมารก็พาไป ลูกสาวมาร ๓ คน เห็นพ่อพาแม่ มีความเศร้าโศกจึงอาสาที่จะมาขัดขวางไม่ให้พระพุทธเจ้าออกจากบ่วงแห่งสังโยชน์ มารยืนยันว่า พระพุทธเจ้าเป็น พระอรหันต์ เป็นพระสุคตในโลก ก้าวล่วงบ่วงแห่งมารได้แล้ว ใคร ๆ พึงนำมาด้วยราคาไม่ได้ง่าย ๆ ลูกสาวมารทั้ง ๓ คือนางคันหา นางอรดี และนางราคา ได้มาขอปรนนิบัติรับใช้พระพุทธเจ้า แต่พระองค์ไม่ไ้พระทัยเพราะพระองค์หลุดพ้นแล้ว ลูกสาวมารนั้นจึงทำทุกวิถีทางที่จะนำพระพุทธเจ้าเข้ามาสู่วงวนของสังโยชน์ให้ได้โดยการแสดงตัวในเพศของสาววัยรุ่น แสดงตัวในเพศ ผู้หญิงที่ยังไม่เคยคลอดบุตร แสดงเพศหญิงคลอดบุตรแล้วครั้งเดียว แสดงเพศเป็นหญิงที่คลอดบุตรแล้ว ๒ คราว แสดงเพศเป็นหญิงกลางคน แสดงเพศเป็นหญิงแก่ แต่ไม่สามารถทำให้พระพุทธเจ้าหวั่นไหว ดังนั้นลูกสาวมารจึงพูดกันว่า “เรื่องนี้อาจจริงดังบิดาของเราได้พูดไว้ว่า บุรุษนั้นเป็นพระอรหันต์ เป็นพระสุคตในโลก ก้าวล่วงบ่วงแห่งมารได้แล้ว ใคร ๆ พึงนำมาด้วยราคาไม่ได้ง่าย ๆ ลูกสาวมาร พยายามที่จะพูดโน้มน้าวใจพระพุทธเจ้าให้หันมาผูกพันกับสังโยชน์อีก แต่เนื่องจากพระองค์ตัดสังโยชน์ได้เด็ดขาดแล้ว พระองค์จึงไม่ยินดีกับสิ่งที่ลูกสาวมารหลอกล่อ และได้ทรงจับไล่ลูกสาวมารให้หนีไป”^{๒๖๒}

ก) องค์แห่งการบรรลुเป็นพระอรหันต์

องค์แห่งการบรรลु เป็นพระอรหันต์ มีธรรมชาติเดียวกันกับพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอหัตตผล มีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่

(๑) สัมปรีตสังเสวะ หมายถึง การคบหาสัตบุรุษ

(๒) สัทธัมมัสสวนะ หมายถึง การฟังพระสัทธรรม

(๓) โยนิโสมนสิการ หมายถึง การมนสิการโดยแยบคาย

(๔) ชัมมานุสम्मปฏิบัติ หมายถึง การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

ธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้อยู่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอหัตตผล”^{๒๖๓}

ข) ประเภทของพระอรหันต์

พระอรหันต์ มี ๒ จำพวก คือ (๑) สุขวิปัสสก และ (๒) สมถยานิก ^{๒๖๔}
ในอภิธรรมมัตถสังคหะได้อธิบายอริยบุคคล ๒ ประเภทดังนี้ พระอรหันต์หรือพระจีณาสพเป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนาว่าโดยประเภทมี ๒ คือ

(๑) เจโตวิมุตติพระอรหันต์ ได้แก่ผู้บำเพ็ญสมถภาวนาได้มานานมาก่อนแล้ว ภายหลังได้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ หรือท่านผู้บำเพ็ญแต่เฉพาะ

^{๒๖๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๑/๒๑๐-๑, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๖๑/๑๔๘-๑๕๓.

^{๒๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๔/๕๗๗, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๕๔/๓๕๘.

^{๒๖๔} พ.พ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๕-๑๖๐.

วิปัสสนา แต่เมื่ออรหัตตมรรคบังเกิดขึ้นนั้น ฌานก็อุบัติขึ้นในขณะเดียวกันนั่นเอง โดยอำนาจแห่ง
ปุพพาธิการ ท่านเหล่านี้ เป็นพระอรหันต์ฌานลาภิบุคคล คือสำเร็จฌานสมาบัติได้บรรลุวิชชาและ
อภิญญา มีคุณพิเศษในการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

(๒) ปัญญาวิมุตติพระอรหันต์ ได้แก่ ท่านที่บำเพ็ญวิปัสสนากวณาล้วนๆ
ไม่ได้บำเพ็ญสมถกาวณามาก่อนเลย เมื่ออรหัตตมรรคอุบัติขึ้นนั้น ฌานก็ไม่เกิดขึ้นร่ว มด้วย ท่าน
เหล่านี้จึงเป็นพระอรหันต์สุกขวิปัสสโก คือผู้ที่แห้งแล้งจากฌาน ไม่สามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ ได้
นอกจากนี้ยังแบ่งโดยประเภทแห่งคุณวิเศษได้อีก ๒ ประเภทคือ

(๑) ปฏิสัมภิทาปัตตอรหัตต์ คือ พระอรหันต์บุคคลผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทา
ทั้ง ๔ ประการ คือ

ก) อตฺตปฏิสัมภิทา คือ แยกฉานในอรรถ

ข) ฌมฺมปฏิสัมภิทา คือ แยกฉานในธรรม

ค) นิรุตฺติปฏิสัมภิทา คือ แยกฉานในภาษา

ง) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา คือ แยกฉานในปฏิภาณ ไหวพริบ

ปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ อย่างนี้ อุดมคติขึ้นพร้อมกัน ในขณะที่ท่านได้บรรลุอรหัตตมรรค ,
อรหัตตผล

(๒) อัปปฏิสัมภิทาปัตตอรหัตต์ คือ พระอรหันต์บุคคลผู้ซึ่งไม่แตกฉานใน
ปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ^{๒๖๕}

สรุปว่า ผลแห่งการปฏิบัติที่เป็นเป้าหมายของพระพุทธศาสนาคือการบรรลุมรรคและ
ผล หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ผลแห่งพรหมจรรย์ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล
อรหัตตผล ^{๒๖๖} การบรรลุธรรมคือการตัดสังโยชน์ตามลำดับขั้นตอนตั้งแต่สังโยชน์ เบื้องต่ำ จนถึง
เบื้องสูง และท้ายสุดคือการตัดสังโยชน์ได้หมดไปจากจิตใจ อยู่ในอารมณ์ที่เป็นสุขเพราะไม่มีเครื่อง
ผูกมัดเหล่านั้นแล้ว ใจเป็นอิสระจากสิ่งผูกมัดทั้งปวง

ตารางต่อไปนี้เป็นตารางแสดงให้เห็นถึง จำนวนครั้งของการเกิดของพระอริยบุคคลทั้ง
๔ ประเภท เริ่มตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ ตามลำดับโดยสัมพันธ์กับการละสังโยชน์แต่
ละชั้น ตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำ ถึงสังโยชน์เบื้องสูงเพื่อความชัดเจนมากยิ่งขึ้นดังนี้

^{๒๖๕} พระสังฆมณฑลวิเทศ ธรรมจริย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๓๒๖-๓๒๗.

^{๒๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๕/๓๗, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๓๕/๒๐.

ตาราง ๓.๕ แสดงจำนวนครั้งของการเกิดของพระอริยบุคคล^{๒๖๗}

พระอริยบุคคล	สังโยชน์ที่ละได้		จำนวนครั้งที่เกิด (จนกว่าจะสิ้นทุกข์)
พระโสดาบัน	๑. สักกายทิฏฐิ (identity view) ๒. วิจิกิจฉา (doubt)	โอรัมภาคิย- สังโยชน์	เกิดอีกไม่เกิน ๓ ครั้ง ในมนุษยโลก และเทวโลก
พระสกทาคามี	๓. สลัพพตปรามาส (ritual attachment)		
พระอนาคามี	๔. กามฉันทะ (sensual desire) ๕. พยาบาท (ill will)	โอรัมภาคิย- สังโยชน์	เกิดที่ชั้นพรหม สุทธาวาส ๕ ถ้ายังไม่ นิพพานจะเกิดใน สุทธาวาส ตามลำดับขั้น จนกระทั่งนิพพาน ในขั้นสุดท้าย
พระอรหันต์	๖. รูปราคะ (material-rebirth lust) ๗. อรูปราคะ (immaterial-rebirth lust) ๘. มานะ (conceit) ๙. อุททัจจะ (restlessness) ๑๐. อวิชชา (ignorance)	อุทรมภาคิย- สังโยชน์	ไม่เกิดแล้ว

๓.๔.๕ สังโยชน์ในฐานะเป็นเสมือนเครื่องชี้วัดความเป็นอริยบุคคล

จากการศึกษาคัมภีร์ต่าง ๆ ทำให้ทราบว่า สังโยชน์เป็น เสมือนเครื่องมือ ในการชี้วัดที่แสดงให้เห็นถึง ความเป็นอริยบุคคล กล่าวคือเป็นเกณฑ์ที่ ใช้จำแนกประเภทของทักษิณะ หรือ อริยบุคคล ในทางพระพุทธศาสนา ในหนังสือ “พุทธธรรม” ระบุไว้ว่าวิธีการนำเอาตัวกิเลสคือ สังโยชน์รวมถึงหลักการของการละสังโยชน์มาเป็นเครื่อง ชี้วัดนี้โดยแบ่งตามขั้นหรือระดับที่กำหนด กิเลสได้ เรียกเกณฑ์นี้ว่าแบบฉบับ^{๒๖๘} อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เห็นภาพการละสังโยชน์ได้ชัดๆ จนขึ้น ขอให้ดูตารางความสัมพันธ์ระหว่างทักษิณะบุคคล , ลึกขาทิบำเพ็ญ และสังโยชน์ที่ละได้ ดังต่อไปนี้

^{๒๖๗} Bhikkhu Nanamoli and Bhikkhu Bodhi, **The Middle Length Discourses of the Buddha. A Translation of the Majjhima Nikaya**, Third Edition, (Somerville, Massachusetts, USA : Wisdom Publications, 2005), pp. 41-43.

^{๒๖๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

ตาราง ๓.๖ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างทักษิไณยบุคคล, ไตรสิกขาที่บำเพ็ญ
และสังโยชน์ที่ละได้^{๒๖๕}

ลำดับ ที่	ทักษิไณยบุคคล	ไตรสิกขาที่บำเพ็ญ			สังโยชน์ที่ละได้
		ศีล	สมาธิ	ปัญญา	
๑	พระโสดาบัน	บริบูรณ์	พอประมาณ		๑.สັกกายทิฏฐิ
					๒.วิจิกิจฉา
					๓.สีลัพพตปรามาส
๒	พระสกทาคามี	บริบูรณ์	พอประมาณ		ละสังโยชน์ ๓ ข้อแรก ราคะ โทสะ โมหะ เหลือเบาบาง
๓	พระอนาคามี	บริบูรณ์	พอประมาณ		๔.กามราคะ
					๕.ปญฺเฑาะ
๔	พระอรหันต์	บริบูรณ์			๖.รูปราคะ
					๗.อรูปราคะ
					๘.มานะ
					๙.อุทธัจจะ
					๑๐.อวิชชา

จากตาราง อธิบายได้ว่า หลักการของสังโยชน์ อาศัยตัวแปร ๓ ตัวในสมการ ได้แก่ ๑) ข้อปฏิบัติเพื่อละ (สิกขาที่บำเพ็ญ) ๒) สังโยชน์ที่ละได้ และ ๓) กลุ่มบุคคลที่ปฏิบัติจนบรรลุผลสำเร็จ ซึ่งต่างก็มีนัยสำคัญและสอดคล้องเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกันอย่างตายตัว ผิดเพี้ยนไปไม่ได้ เช่น พระอริยบุคคลจำพวกแรก ด้วยเหตุที่ละสັกกายทิฏฐิสังโยชน์ , วิจิกิจฉาสังโยชน์ และ สีลัพพตปรามาสสังโยชน์ได้ ย่อมส่งผลให้บุคคลเหล่านั้นเป็น “พระโสดาบัน ” ทันทิ ส่วนพระอริยบุคคลจำพวกต่อมา ด้วยเหตุที่ละสังโยชน์ทั้ง ๓ ตัว มีสັกกายทิฏฐิสังโยชน์เป็นต้น และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลงด้วย ย่อมส่งผลให้บุคคลเหล่านั้นเป็น “พระสกทาคามี” ต่อมาด้วยเหตุที่

^{๒๖๕} ผู้วิจัยเรียบเรียงใหม่ จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๘๘.

ละสังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ) ได้ทั้งหมด ย่อมส่งผลให้เป็น “พระอนาคามี” และประการสุดท้าย เมื่อสามารถตัดรากถอนโคนสังโยชน์ได้ทั้งหมด ทั้งสังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ) และสังโยชน์เบื้องสูง (อุทธานภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ) ก็จะส่งผลให้บุคคลเหล่านั้นเป็น “พระอรหันต์” ทันที

หลักการของการละสังโยชน์นี้ ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตว่า เป็นหลักการที่มีลักษณะเป็นกฎตายตัว และไม่สามารถยืดหยุ่นได้ กล่าวคือเมื่อละได้ก็เข้าสู่สถานะของการบรรลุธรรมแล้ว กระบวนการของธรรมก็จะเริ่มดำเนินการไปอย่างต่อเนื่อง ผู้บรรลุจะขอต่อรอง เพื่อรอรับผลที่หลังไม่ได้ มีลักษณะเป็นแบบ “อกาลโก” คือ มีลักษณะที่ให้ผลไม่จำกัดกาล, ไม่ขึ้นกับกาลเวลา ไม่จำกัดด้วยกาล ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติทุกเวลา ทุกโอกาส บรรลุเมื่อใด ก็ได้รับผลเมื่อนั้น^{๒๖๐}

ในบรรดาสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการซึ่งเปรียบเสมือนเชือกที่ผูกมัดสัตว์ไว้ในสังสารวัฏ สมมติว่ามีชายคนหนึ่งถูกพันธนาการอย่างแน่นหนาด้วยเชือกจำนวน ๑๐ เส้น (สังโยชน์ ๑๐) เขาย่อมขาดความเป็นอิสระอย่างสิ้นเชิง ต่อมาเขาเรียนรู้และได้ฝึกฝนตนเองจนสามารถตัดเชือกให้ขาดไปทีละเส้น ความเป็นอิสระก็เกิด มิใช่แต่เขาทีละน้อยพร้อมกับจำนวนเชือกที่ลดลง ต่อมาเขาพัฒนาตนเองให้มีความสามารถยิ่งขึ้นไปอีก จนสามารถตัดเชือกให้ขาดได้ทั้งหมด เขาย่อมหลุดเป็นอิสระอย่างสิ้นเชิง^{๒๖๑} มรรค^{๒๖๒} ผล^{๒๖๓} นิพพาน^{๒๖๔} จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยปรากฏการณ์การขาดของ

^{๒๖๐} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๐๒.

^{๒๖๑} ในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน.

^{๒๖๒} มรรค ว่าโดยระดับการให้สำเร็จกิจ คือ ทางอันให้ถึงความเป็นอริยบุคคลแต่ละขั้น , ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด เป็นชื่อแห่งโลกุตตรธรรม คู่กับผล มี ๔ ขั้นคือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามีมรรค ๑ อนาคามีมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑, พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๘๑.

^{๒๖๓} สิ่งที่เกิดจากเหตุ, ประโยชน์ที่ได้; ชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับมรรค และเป็นผลแห่งมรรค มี ๔ ขั้น คือ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามีผล ๑ อนาคามีผล ๑ อรหัตตผล ๑, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

^{๒๖๔} “พระนิพพาน” เมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะแล้วมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึงสงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหลาย ที่กล่าวว่าพระนิพพานว่าโดยลักษณะของตนแล้วมีอยู่อย่างเดียวนั้น ไม่เหมือนกับวัตถุสิ่งของที่มีสิ่งเดียว แต่มีเจ้าของหลายๆ คน ฉะนั้น จะใช้สิ่งของนั้นพร้อมๆ กันไม่ได้ จำเป็นจะต้องผลัดกันใช้ทีละคน ส่วนพระนิพพานหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อปรินิพพานแล้ว ย่อมได้เข้าถึงสันติสุขด้วยกันทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่า นิพพาน คือ สภาพสันติสุขนั้นนับไม่ถ้วน แล้วแต่จำนวนพระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว , พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ , **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน** , พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๗.

เชือกอย่างน้อยตั้งแต่ ๓ เส้นขึ้นไป (เชือกเส้นแรก = สักกายทิฐิสังโยชน์ , เส้นที่สอง = วิจิกิจฉาสังโยชน์, เส้นที่สาม = สิลัตถปรามาสสังโยชน์) วิธีนี้จึงเป็นการวัดผลเอาจากการลดลงของสังโยชน์ (เชือกที่ผูกมัดเขาอยู่) ยังสามารถทำให้เชือกเหลือน้อยเพียงใด ก็เป็นเครื่องบ่งบอกว่าคุณภาพหรือความสามารถที่มีอยู่ในตัวเขามากขึ้นเท่านั้น

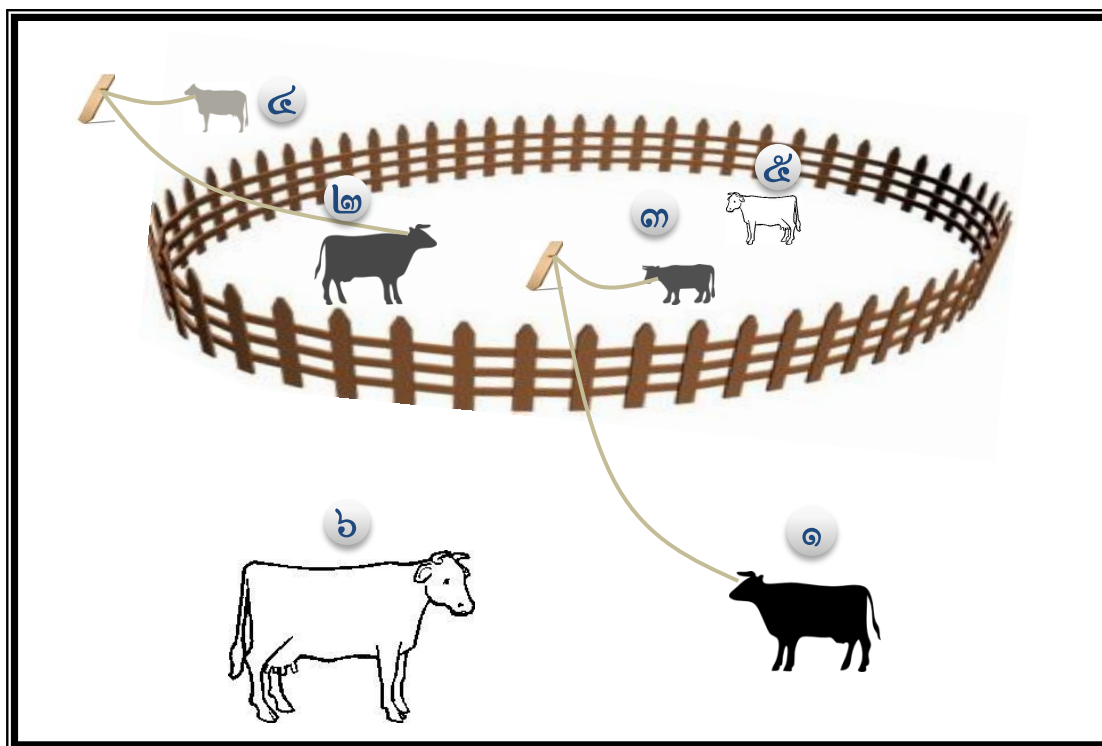
หลักฐานที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่งที่กล่าวถึงความสำคัญของสังโยชน์ในหน้าที่ของเครื่องผูกสัตว์อันจะมาสับสนุนหลักการของสังโยชน์ในฐานะที่เป็น เสมือนเครื่องชีวิตที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นอริยบุคคล ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านเปรียบอุปมาสังโยชน์นี้กับ “คอกลูกวัว” โดยมีใจความว่า เปรียบชาวบ้านสร้างคอกลูกวัวขึ้นมาคอกหนึ่ง จากนั้นจึงตอกหลักเอาไม้ทั้งข้างในคอก และข้างนอกคอก แล้วใช้เชือกผูกลูกวัวไว้ที่ปลายข้างหนึ่ง ส่วนปลายเชือกอีกข้างหนึ่งก็นำ ไปผูกไว้ที่หลักนั่นเอง ดังนั้น ที่คอกจะมีกลุ่มลูกวัวที่ถูกแบ่งออกเป็น ๖ กลุ่มด้วยกันดังนี้

- กลุ่มที่ ๑. ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างใน → นอนข้างนอก
- กลุ่มที่ ๒. ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างนอก → นอนข้างใน
- กลุ่มที่ ๓. ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างใน → นอนข้างใน
- กลุ่มที่ ๔. ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างนอก → นอนข้างนอก
- กลุ่มที่ ๕. ลูกวัวที่ไม่ได้ผูกไว้ → เทียวอยู่ข้างใน
- กลุ่มที่ ๖. ลูกวัวที่ไม่ได้ผูกไว้ → เทียวออกข้างนอก^{๒๓๕}

จากการ อธิบาย เปรียบเทียบดังกล่าว ข้างต้น เพื่อเป็นการ เสริมสร้างความเข้าใจในหลักการของสังโยชน์ ตามนัยแห่งอรรถาธิบายมากยิ่งขึ้น ผู้วิจัยนำเสนอ “แผนภูมิภาพแสดงอุปมาสังโยชน์กับเชือกคอกลูกวัว” ดังต่อไปนี้

^{๒๓๕} ดูรายละเอียดใน อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๘๑/๓๓๖.

แผนภูมิ ๓.๗ ภาพแสดงอุปมาสังโยชน์กับเชือกคอกลูกวัว

จากแผนภูมิข้างต้น อธิบายเพิ่มเติมได้ว่า ลูกวัวกลุ่มที่ ๑ และลูกวัวกลุ่มที่ ๒ ถูกเชือกเส้นยาวผูกไว้ ความยาวของเชือก ทำให้ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างในออกไปนอนข้างนอกได้ และลูกวัวที่ผูกไว้ข้างนอกก็เข้ามานอนข้างในได้ ทั้งนี้เพราะรู้สึกอึดอัดและไม่สบาย จึงย้ายไปอยู่ที่อื่นเสีย

ส่วนลูกวัวกลุ่มที่ ๓ และ ลูกวัวกลุ่มที่ ๔ ถูกเชือกเส้นสั้นผูกเอาไว้ ทำให้ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างในก็ต้องนอนข้างใน ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างนอกก็ต้องนอนข้างนอก จึงพากันวนเวียนอยู่ในที่ของตนนั้นเองตลอดวัน ย้ายไปที่อื่นไม่ได้ อรรถกถาจารย์ท่านอุปมาไว้ว่า “ภพ ๓ เหมือนคอกลูกวัว . อวิชาเหมือนหลักในคอกลูกวัว สังโยชน์ ๑๐ เหมือนเชือกผูกลูกวัวที่หลัก”^{๒๗๖} เมื่อนำมาสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

^{๒๗๖} อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๘๑/๓๗๗.

ตาราง ๓.๘ อธิบายการอุปมาอุปไมยสังโยชน์กับเชือกคอกลูกวัว

ลำดับ	อุปมา	รูปภาพ	อุปมา
๑	คอกลูกวัว		ภพ ๓
๒	หลักยึดเชือกผูกลูกวัว		อวิชชา
๓	เชือกผูกลูกวัวที่หลัก		สังโยชน์ ๑๐
๔	ลูกวัว		เหล่าสัตว์ที่เกิดในภพ ๓

สาระสำคัญของหลักสังโยชน์อยู่ที่อธิบายดังต่อไปนี้

กลุ่มที่ ๑. ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างใน → นอนข้างนอก : กลุ่มนี้เปรียบเหมือน พระโศดบัน และพระสกทาคามีในรูปภพและอรูปภพ ดังมีอธิบายว่า

พระอรินุคคลเหล่านั้นอยู่ในรูปภพและอรูปภพนั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น สังโยชน์ก็ยังเข้าไปพัวพันท่านเหล่านั้นไว้ในกามาวจรภพ . (แม้ปุณฺชนในรูปภพและอรูปภพ ก็สงเคราะห์เข้าในกามาวจรภพเหมือนกัน) เพราะอรรถว่ายังละสังโยชน์อะไรไม่ได้ จริงอยู่ แม้ปุณฺชนนั้นอยู่ในรูปภพและอรูปภพนั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น สังโยชน์ก็ยังเข้าไปพัวพันเขาไว้ในกามาวจรภพเหมือนกัน^{๒๗๗}

กลุ่มที่ ๒. ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างนอก → นอนข้างใน : กลุ่มนี้เปรียบเหมือน พระอนาคามีในกามาวจรภพ ท่านอธิบายว่า “ด้วยว่า พระอนาคามีนั้น อยู่ในกามาวจรภพก็จริง ถึงอย่างนั้น สังโยชน์ก็ยังเข้าไปพัวพันท่านไว้ในรูปภพและอรูปภพเหมือนกัน”

กลุ่มที่ ๓. ลูกวัวที่ผูกไว้ข้างใน → นอนข้างใน : กลุ่มนี้เปรียบเหมือน พระโศดบัน และพระสกทาคามีในกามาวจรภพ ท่านอธิบายว่า “ด้วยว่า ท่านเหล่านั้นอยู่ในกามาวจรภพเองบ้าง สังโยชน์เข้าไปพัวพันท่านไว้ในกามาวจรภพบ้าง”

^{๒๗๗} อญ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๘๑/๓๗๓.

กลุ่มที่ ๔. ลูกวัวที่ถูกไถข้างนอก → นอนข้างนอก : กลุ่มนี้เปรียบเหมือน พระอนาคามีในรูปภพ และอรุภพ ท่านอธิบายว่า “ด้วยว่า ท่านอยู่ในรูปภพและอรุภพนั่นเองบ้าง สักโยชน์เข้าไปพัวพันท่านไว้ในรูปภพและอรุภพบ้าง”

กลุ่มที่ ๕. ลูกวัวที่ไม่ได้ผูกไว้ → เทียวอยู่ข้างใน : กลุ่มนี้เปรียบเหมือน พระจินาสพในกามาวจรภพ

กลุ่มที่ ๖. ลูกวัวที่ไม่ได้ผูกไว้ → เทียวออกข้างนอก : กลุ่มนี้เปรียบเหมือน พระจินาสพในรูปภพและอรุภพ ดังอธิบายว่า

ก็บรรดาสักโยชน์ทั้งหลาย สักโยชน์ ๑ เหล่านี้ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ไม่ห้ามบุคคลผู้กำลังไปไม่ได้ ผู้ไปแล้วก็ยากกลับมาไม่ได้ แต่สักโยชน์ ๒ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ พยาบาท อหิงสา ไม่ข่มไว้ด้วยสมาบัติ หรือไม่ถอนออกด้วยมรรค ย่อมไม่อาจเพื่อให้เกิดในรูปภพและอรุภพได้^{๒๗๘}

จากอุปมาดังกล่าว ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ตัวแปรสำคัญที่เป็นต้นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายต้องติดอยู่กับหลักที่คอก คือเชือกเท่านั้น ดังนั้น หากปราศจากเชือกดังกล่าวเสียแล้ว สรรพสัตว์ทั้งหลายก็จะได้รับอิสระ หลุดออกจากสภาวะแห่งการถูกผูกมัด ปลดปล่อยพ้นจากการออกได้ ดังเช่น ลูกวัวที่ไม่ถูกเชือกผูกเอาไว้ (ลูกวัวกลุ่มที่ ๕ และลูกวัวกลุ่มที่ ๖) ย่อมท่องเที่ยวไปได้ทุกสถานไม่ว่าภายใน หรือภายนอกคอก ซึ่งอรรถกถาจารย์หมายถึง พระอรหันต์ ยิ่งไปกว่านั้น ตัวอย่างนี้ยังฉายภาพให้เราเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่าง สักโยชน์ อวิชชา ภพ ปุณฺณ และอริยมรรคได้อย่างชัดเจน

สรุปว่าสักโยชน์ แม้จะเป็นชื่อของกิเลสซึ่งมีลักษณะเป็นฝ่ายลบ ถึงกระนั้นก็สามารถนำเอาคุณลักษณะ ด้านลบนั้นมาเป็นเครื่อง มือในการ วัดที่แสดงให้เห็นถึง ความเป็นพระอริยมรรคในทางพระพุทธศาสนาได้โดยมีกฎเกณฑ์ ที่ตายตัวเป็นแบบแผนและเป็น เกณฑ์ในการชี้วัดโดยวัดจากระดับกิเลสคือสักโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ ที่สามารถละได้แล้ว

จากการศึกษาพระอริยมรรคกับการละ สักโยชน์ พบว่า พระอริยมรรคคือกลุ่มบุคคลที่ปฏิบัติตามมรรคและปฏิบัติเพื่อละสักโยชน์ตามแนวทางของพระพุทธองค์ และได้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัตินั้นบรรลุมรรค ผล เข้าสู่พระนิพพาน โดยมีสักโยชน์เป็น เกณฑ์สำหรับวัดระดับขั้นของคุณธรรมที่บรรลุ กล่าวคือวัดจากจำนวนของกิเลสคือ สักโยชน์ที่ละได้ ตั้งแต่สักโยชน์เบื้องต้น (สักโยชน์อย่างหยาบ) จนถึงสักโยชน์เบื้องต้นสูง (สักโยชน์อย่างละเอียด)

๓.๕ สัมพันธ์กับนิพพาน

นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว เป็นภาวะที่เป็นสุขสูงสุดเพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นอิสระสมบูรณ์^{๒๗๕}

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือ ความสิ้นไปแห่ง ราคะ โทสะ และ โมหะ เพราะอินทรีย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ ไม่ดับไป ภิกษุ นั้นจึงประสบอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เสวยสุขและทุกข์อยู่

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือ สภาพที่ เวทนาทั้งปวงในอรรถภาพนี้นั้นแลของภิกษุ นั้น อันค้นหาเป็นต้นให้พลัดพลินไม่ได้ต่อไปแล้ว จักรงับดับสนิท^{๒๗๖}

กล่าวโดยสรุป สอุปาทิเสสนิพพาน ก็คือนิพพานยังมีอุปาทิเหลือ (กิเลสปรินิพพาน) และอนุปาทิเสสนิพพาน ก็คือนิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ (จันทรปรินิพพาน) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งถึงบุคคลว่า สอุปาทิเสสบุคคล ได้แก่ พระเสขะ และอนุปาทิเสสบุคคล ได้แก่ พระอเสขะนั่นเอง^{๒๗๗}

ในคัมภีร์มั่งคัลลตทีปนี กล่าวไว้ว่า “การกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน”^{๒๗๘} คือการบรรลุธรรมที่เป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสใน ขณะแห่งโคตรภูญาณ คือญาณที่ตัดกิเลสอันเป็นของปุถุชน นิพพานเป็นอารมณ์ของโคตรภูญาณ “นิพพานคือพระอรหัตตผล”^{๒๗๙} ดังนั้นการทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานก็คือการทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัต ด้วย ญาณยังรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนเห็นแต่ความว่าง (สุญญตา) ของทุกสิ่งทุกอย่าง ความยึดมั่นในสิ่งใด ๆ กำหนดสิ้นไป นี่คือจิตใจของผู้บรรลุนิพพาน ที่ทุกสิ่งทุกอย่างที่ถูกสร้างหรือสมมติขึ้น สลายตัวลงไปชั่ววินาที เช่นเดียวกับนักเล่นกลไม่ตื่นเต็น กับวิทยากลจะนั้น นิพพานจึงไม่มี สิ่งใดที่จะต้องสูญเสียไป แต่เป็นการได้ ปัญญาหรือแสงสว่างที่ถูกต้องเข้ามาแทนที่ สิ่งที่หายไปก็คือความเขลา หรืออวิชชา เช่นเดียวกับความมืดหายไป เพราะแสงอาทิตย์อุทัย ฉะนั้น นิพพานจึงเป็นการเปลี่ยนที่ สนคติที่มีต่อโลกแต่ไม่ใช่เปลี่ยนโลกหรือทำลายโลกแต่อย่างใด หรืออีกนัยหนึ่ง นิพพานเป็นระดับประสบการณ์แบบ

^{๒๗๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๖.

^{๒๗๖} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๕๓, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๔๔/๑๕๖.

^{๒๗๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๖.

^{๒๗๘} มั่งคัลลตทีปนี แปล เล่ม ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๕๒.

^{๒๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔.

โลก ๆ โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจการหยั่งรู้ประสบการณ์ นั้นตามความเป็นจริง จนประสบการณ์หยุดทำงานโดยมีประสบการณ์ที่เหนือโลกมาแทนที่ต่อไป^{๒๘๔}

เมื่อกล่าวถึง นิพพานกับสังโยชน์ เป็นธรรมะที่อยู่กันคนละขั้ว สังโยชน์เป็นขั้วที่ไม่ดี สังโยชน์เป็นฝั่งที่มีคมมีภัยอยู่ตลอดเวลา ส่วนนิพพานนั้นเป็นขั้วที่ดีเป็นฝั่งที่สว่าง ในพระไตรปิฎกบันทึกไว้ว่า “ฝั่งโน้นปลอดภัย ไม่มีภัยจำเพาะหน้า นั้นเป็นชื่อของนิพพาน”^{๒๘๕} พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้แล้วและทรงแสดงธรรมที่นำความสงบมาให้ เป็นไปเพื่อปรินิพพาน^{๒๘๖} ปรินิพพาน หมายถึงความดับกิเลส^{๒๘๗} คำว่าดับกิเลส ก็คือดับสังโยชน์ สภาพของนิพพานเป็นสภาพที่ไม่มีสังโยชน์ผู้รัด ผู้ที่บรรลุนิพพานมีสภาพจิตที่ใสสะอาด เหมือนแก้วที่ใสสะอาดไม่มีธุลีมลทินแม้แต่นิดเดียว ในอรรถกถาอธิบายว่า ความเกษมจากโยคะสูงสุด หมายถึงพระนิพพาน^{๒๘๘} คำว่าเกษมจากโยคะ คือเกษมจากสังโยชน์นั่นเอง พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ได้รับรองเรื่องนิพพานว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนาดังข้อความว่า “พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม”^{๒๘๙} นิพพานเป็นสภาวะที่จิตของบุคคลที่บรรลุนั้นไม่มี ความวุ่นวายจากเรื่องความรัก ความโกรธ ความหลง จึงมีคำว่า วิเวก (ความสงัด) วิราคะ (ความคลายกำหนัด) นิโรธ (ความดับ) ทั้ง ๓ คำนี้ เป็นชื่อเรียกนิพพาน^{๒๙๐} นั่นก็หมายความว่าสงัดจากสังโยชน์ คลายจากสังโยชน์ และสังโยชน์นั้นดับไป หากเรามองนิพพานกับสังโยชน์ในเชิงความสัมพันธ์แล้ว จะเห็นได้ว่านิพพานเป็นสภาวะที่เป็นปฏิปักษ์กับสังโยชน์ กล่าวคือหากตราบใดที่ยังมีสังโยชน์อยู่สัตว์ทั้งหลายจะต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย เสรีาโศก เสียใจ รำไรรำพัน ทุกข์กาย ทุกข์ใจ คับแค้นใจ ฯลฯ ซึ่งเป็นอาการของผู้ที่ถูกสังโยชน์ผูกมัดเอาไว้ทำให้วนเวียนเป็นวัฏจักร ดังนั้น หากต้องการที่จะหลุดพ้นจากพันธนาการ ของสังโยชน์ จำเป็นต้องแสวงหาสิ่งที่อยู่ตรงกันข้าม กับสังโยชน์นั่นคือ พระนิพพาน

ในพระไตรปิฎกมีบันทึกข้อความที่เกี่ยวกับนิพพานไว้อย่างมีนัยที่น่าสนใจว่า

^{๒๘๔} พระมหานรินทร ฐานุตโร (วรสุข), “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๕, หน้า ๒๑.

^{๒๘๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๕, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๓๕/๑๖๔-๑๖๖.

^{๒๘๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๘/๑๘๐.

^{๒๘๗} อ.อ.อุฎก.อ. (บาลี) ๓/๒๕/๒๔๘.

^{๒๘๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๖/๓๕๓.

^{๒๘๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๐/๕๐, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๐/๒๘.

^{๒๙๐} อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๔/๒๕๒.

คนบางคนในโลกนี้ ตนเองมีความเกิดเป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษใน สิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเกิด ไม่มีธรรมอื่น ยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความแก่เป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความแก่ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเจ็บไข้ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความตายเป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความตาย ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความเศร้าหมอง เป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเศร้าหมอง ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ^{๒๕๑}

จากหลักฐานนี้จะเห็นได้ว่านิพพานเป็นสถานะที่จะทำให้สรรพสัตว์หยุดการเกิด การแก่ การเจ็บ การตาย เมื่อนิพพานเข้ามาแทนที่ในจิตใจของบุคคลที่บรรลุนิพพานแล้ว สังโยชน์ก็ไม่สามารถอยู่ได้จะต้องออกไปเพราะไม่มีพื้นที่หลงเหลือเพื่อให้สังโยชน์อยู่อาศัย เป็นการแทนที่ความมืดด้วยความสว่าง

จากการศึกษา บทนี้คือ “หลักธรรม สำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ” ทำให้ทราบ ถึงแนวทางสำหรับละสังโยชน์ (หลักการทั่วไป) ว่าการละสังโยชน์คือการประหาร หรือการตัด และทำลายกิเลสให้หมดไป ยังผลให้เกิดซึ่ง “วิมุตติ” คือความหลุดพ้นจากพันธนาการนั้น ดังที่พระพุทธองค์ทรงอุปมาสถานะการหลุดพ้นจากจากสังโยชน์ไว้ เช่นเปรียบเทียบที่ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ เป็นผู้มีมือบานประคูดุ และเปรียบเทียบการละสังโยชน์เหมือนการตัดเชื้อไฟ และเหมือนการตัดรากถอนโคนต้นไม้ใหญ่ เป็นต้น มีวิธีการละสังโยชน์ มีอยู่ ๕ วิธี ได้แก่ การ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ, การละที่อายตนะ วิญญาณ สัมผัส เวทนา , การพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ , การพิจารณาให้เห็นโทษในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ และ การละภพ ๓ ด้วยการปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา

หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ๔ ประการ ได้แก่ การเจริญรูปฌาน และอรุณฌานโดยใช้วิปัสสนา , สติปัฏฐาน ๔, อริยมรรคมีองค์ ๘ และ การละอาสวะด้วยทัสสนะ พระพุทธองค์แสดงเมื่อต้องการจะชี้ให้เห็นถึงเป้าหมายในขั้นต้น คือ กลุ่มอริยบุคคล ๓ กลุ่มแรกเริ่มจากกลุ่มผู้ที่ได้เข้าสู่กระแสพระนิพพานก่อนคือพระโสดาบัน และกล่าวถึงพระสกทาคามี และพระอนาคามีบุคคลในลำดับต่อมา หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องต้นนี้มีลักษณะ

^{๒๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๕/๒๕๘, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๓๕/๑๖๖.

พิเศษคือ นอกจาก เป็นข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ได้แล้วยังเป็นข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง (อุทัมภาคิยสังโยชน์) ได้อีกด้วย

หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง (อุทัมภาคิยสังโยชน์) เป็นหลักธรรมอันเป็นองค์สำคัญในการปฏิบัติเพื่อการละสังโยชน์ ทั้ง ๑๐ ประการ ส่งผลให้บรรลุถึงพระนิพพาน ได้แก่ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการเป็นหลัก คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ถือเป็นบาทฐานในการปฏิบัติ โดยมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการคอยเสริม พระพุทธองค์ทรง แสดงเมื่อต้องการจะ ชี้ให้เห็น ถึงความสัมพันธ์ของพระอริยบุคคลประเภทสุดท้ายคือพระอรหันต์ และอธิบายในบริบทของเป้าหมายขั้นสูงที่สุดในพระพุทธศาสนา กล่าวคือพระนิพพาน

เมื่อละสังโยชน์ได้แล้วจึงบรรลุมรรค ผล เข้าสู่ภาวะของการเป็นอริยบุคคล ๔ จำพวก มีพระโสดาบันเป็นกลุ่มบุคคลแรกที่ได้เข้าสู่กระแสพระนิพพาน พระ สกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์เป็นอริยบุคคลจำพวกสุดท้าย ตามลำดับ ดับกองทุกข์แล้วทั้งหมด ตัดสังโยชน์ ได้หมด แล้วทั้ง ๑๐ ประการ สิ้นภพชาติแล้ว ถือเป็นบุคคลผู้บรรลุเป้าหมายสูงสุดแล้วในพระพุทธศาสนา สังโยชน์กับนิพพานจึงเป็นธรรมที่อยู่กันคนละขั้ว คนละด้าน เปรียบเหมือนความมืดกับความสว่าง เพราะความมืดหายไป ความสว่างจึงเข้ามาแทนที่ ฉะนั้น เพราะการละสังโยชน์ ได้ทั้งหมด นิพพาน จึงเข้ามาแทนที่ ฉะนั้น นิพพานจึงเป็นทางออกของสรรพสัตว์ จากวัฏฏะทุกข์ทั้งปวง

บทที่ ๔

สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย

ในบทนี้ ผู้วิจัยนำเสนอ สังโยชน์ตาม ทัศนะของพระเถระในสังคมไทย โดยจะได้กล่าวถึงเฉพาะทัศนะของพระเถระทั้ง ๕ รูปต่อไปนี้ได้แก่ (๑) พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) (๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) (๓) พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภัทโท) (๔) พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) (๕) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) โดยผู้วิจัยจะวิเคราะห์ให้เห็น ในประเด็นของ ความเหมือนและความแตกต่างของ ทัศนะของพระเถระทั้งหลายดังกล่าว โดยจะนำเอาทัศนะต่าง ๆ เหล่านั้นมาจัดหมวดหมู่ต่อมุมมองที่มีต่อสังโยชน์ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ โดยได้วางกรอบการศึกษาไว้ ดังนี้ ๑) ทัศนะของพระเถระต่อความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์ ๒) ทัศนะต่อหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์ ๓) ทัศนะต่อหลักการละสังโยชน์ ๔) ทัศนะต่อหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ๕) ทัศนะต่อสังโยชน์กับพระนิพพาน

๔.๑ ทัศนะต่อความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์

จากความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์ (ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒) เมื่อได้ศึกษาทัศนะของพระเถระในสังคมไทย พบว่าพระเถระในสังคมไทยแต่ละรูป มีทัศนะต่อความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์ดังนี้

๔.๑.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้แสดงประเภทของสังโยชน์โดยจำแนกตามลักษณะของสังโยชน์ที่เป็นนามธรรมมีองค์ธรรม ๑๐ ประการ โดยอธิบายลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์ตามลำดับตั้งแต่ลำดับที่ ๑ ถึงที่ ๑๐^๑ ไว้ด้วยภาษาที่เข้าใจง่ายและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ดังนี้

^๑ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมานุक्रमธรรมโมฆณฺณ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓, เรียบเรียงโดย นาย พินิจ รักทองหล่อ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, พ.ศ. ๒๕๔๐), หน้า ๕๕-๖๑.

๑) **สัkkายทิฏฐิ** ท่านอธิบายว่า คือการมีความเห็นว่า กายเป็นของตน ความเห็นว่า กายของตน ทั้งที่ไม่รู้จักว่า กายคืออะไร โดยแท้จริง (ทิฏฐิ แปลว่าความเห็น สัkkายะ แปลว่ากาย ของกู) ตั้งแต่แรกเกิดเป็นเด็กทารกก็มีสัkkายทิฏฐิสงโยชน์ด้วยแล้ว เป็นสิ่งที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด แล้ว มาพัฒนาหนักขึ้น ๆ เมื่อเติบโต จนกระทั่งเป็นหนุ่มสาว และคนแก่ชราในที่สุด คำว่ากายนี้ จริง ๆ แล้วไม่ได้แปลว่า ร่างกาย แต่แปลว่า หมู เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นอาการ ๓๒ ประการของ ร่างกายที่รวมกันเป็นหมู ดังนั้นจึงเรียกว่าร่างกาย

ด้วยเหตุว่ามนุษย์มีสัญชาตญาณตัวแม่บทแห่งความยึดถือ ว่าตัวตนติดอยู่ในสันดาน ซึ่ง ถือเป็นความรู้ชนิดพื้นฐานขึ้นหยาบ ความรู้เรื่องนี้ที่มักชวนให้มนุษย์รู้สำคัญมันหมาย ความรู้สึก ประเภทที่ว่าตัวตนตัวกูจึงมีขึ้นได้ จากผัสสะที่กระทบทางทวารทั้ง ๖ มีตา และหูเป็นต้น ความรู้สึกจะงอกเงยขึ้น เข้มข้นขึ้นโดยไม่ต้องมีโครมาสอน พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เรียกสัkkายทิฏฐิว่า เป็นความงอแงแรก ที่มันจะเกิดขึ้นในความรู้สึกคิดนึก และเป็นความรู้เช่นนี้ ตลอดชีวิต

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อธรรมชาติทุกสรรพสิ่งดำเนิน ไปตามเหตุปัจจัยของมัน ทุกสิ่งเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ตามกฎของอิทัปปิจจตา เมื่อมีความเห็นเป็นของกูแล้วไม่เป็นไปตามตัวกู สภาพการณ์เช่นนี้ทำให้ คนเราต้องเป็นทุกข์เพราะว่าสิ่งเหล่านั้น ไม่เป็นไปตามที่ต้องการ เป็นความทุกข์พื้นฐานท่านกล่าวว่า เป็นปฏิจสมุปบาทแห่งความทุกข์ว่า

สังโยชน์ ทำให้ผูกติดกันอยู่กับความทุกข์ หรือ ผูกติดกันอยู่กับกระแส แห่งความทุกข์ คือ ปฏิจสมุปบาทแห่งความทุกข์ มีกระแส มีวง มีห่วง แล้วมันก็ผูกจิตให้ติดไว้กับห่วงนั้นแหละ โดยสัkkายทิฏฐิความเห็นของกู ถ้าฟังไม่เข้าใจ มันก็จะไม่สนใจ จะไม่เห็นว่าเป็นเรื่องที่มีความหมายอะไร ถ้าฟังออกแล้วจะสะดุ้ง ว่ามันเป็นเรื่องของเราโดยเฉพาะ ที่ทำให้เราติดอยู่กับ ความทุกข์ออกมาไม่ได้ เพราะมันมีสิ่งนี้ผูกพันไว้ ผูกพันไว้เหมือนกับล่ามไว้หรือเย็บติดเข้าไว้ ออกไม่ได้^๒

๒) **วิจิกิจฉา** ท่านอธิบายว่า เป็นความลังเล ไม่แน่ใจว่าถูกต้องหรือไม่ สงสัยได้ใน ทุกเรื่องในชีวิตประจำวัน ท่านยกตัวอย่างว่า ตั้งแต่เรื่องสุขภาพอนามัย ไปจนถึงความปลอดภัยอย่างอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นความปลอดภัยทาง ทรัพย์สิน ความปลอดภัยทางการคุ้มครอง ไปจนถึงสิ่งที่เรา กระทำอยู่ทุกวัน มีความสงสัยเคลือบแคลง อยู่ ไม่แน่ใจว่ามันจะถูกต้องหรือไม่ มีความคิดลืออยู่ ตลอดเวลาว่าปัญหาทั้งหลายทั้งปวง จะไม่สามารถแก้ไขให้หมดไป เป็นเหตุให้สงสัยใน พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ สงสัยไม่มั่นใจว่าพระรัตนตรัย จะเป็นสิ่งที่พึงให้ชีวิตได้จริง ท่านยังกล่าวอีก

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

ว่า ความสงสัยนี้ หากสงสัยไว้ก่อนไม่เชื่อเสียทีเดียวก็จะเป็น ประโยชน์นะ แต่หากยังคงวนเวียนอยู่กับความสงสัยนี้จะทำให้เป็นทุกข์

สำหรับประเด็นเรื่องสาเหตุของการเกิดวิจิตรจินา ท่านว่าเกิดได้ตามสัญชาตญาณซึ่งถูกเก็บเอาไว้ใน ส่วนลึก ที่เรียกว่า subconscious ในส่วนลึกที่เราไม่ต้องรู้สึก วิจิตรจินาจึงเป็นสิ่งที่ทรมาณใจอยู่ในส่วนลึกได้สำนึกเนื่องด้วยสัญชาตญาณแห่งตัวกู ที่ยังไม่ไว้วางใจ ที่ยังหวาดผวาทิ้งไว้ว่าจะไม่สำเร็จประโยชน์แก่ตัวกู

๓) สลัฟตปรัมมาส เป็นเรื่องของความโง่ ไม่รู้ โดยประจักษ์เมื่อถูกต้องกับสิ่งนั้น ๆ แล้วเกิดความเข้าใจผิดต่อสิ่งนั้น ๆ เข้าไปยึดถือไว้อย่างผิด ๆ เพราะความรู้ที่จำกัด อวิชชาที่บดบัง ทำให้ไม่เข้าใจในปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เช่นฟ้าผ่า ฟ้าร้อง ฟ้าแลบ เพราะสลัฟตปรัมมาสนี้เอง ทำให้ปรากฏการณ์ดังกล่าวกลายเป็นสิ่งที่มนุษย์คิดกันไปเอง ท่านว่าเป็นเรื่องของรามสูรกับเมฆขลาไปท่านกล่าวว่า “เพราะเรามันโง่ตลอดเวลา”

อย่างไรก็ตามสลัฟตปรัมมาสเกิดขึ้นโดย สัญชาตญาณแห่งการต่อสู้ กล่าวคือมนุษย์ต้องการที่จะต่อสู้เพื่อเอาชนะความทุกข์ทั้งปวงที่เกิดขึ้นในชีวิตด้วยความเข้าใจผิด ๆ ในเรื่องการดับทุกข์นี้ คิดเพียงว่าหากแขวนพระเครื่อง หากประกอบพิธีรีตอง ฯลฯ เท่านั้นก็จะดับทุกข์ได้ จะคุ้มครองเราได้หมด ไม่มีความทุกข์ หรือได้อื่น ขาวมาแล้วทำอย่างนี้แล้วจะคุ้มครองได้อย่างนี้ อย่างนั้น เพราะฉะนั้นเขาจึงแขวนพระเครื่องกัน ทั้งบ้านทั้ง เมือง เชื่ออิทธิฤทธิ์ เชื่อ ปาฏิหาริย์ บารมีของพระพุทธเจ้าที่ถูกเสกเป่าด้วยพิธีพุทธาภิเษกเอาไว้ในพระเครื่อง พฤติกรรมเช่นนี้ ท่านให้ทัศนะไว้ว่าเป็นการถือที่ผิดจากความจริง ลูบคลำความจริงผิด ๆ ท่านกล่าวว่า “ไสยศาสตร์นี้ต้องเก็บไว้ให้คนปัญญาอ่อน ซึ่งมันมีอยู่มากในโลก” ตลอดเวลาที่ยังต้องพึ่งไสยศาสตร์อยู่ มันก็ยังเป็นสลัฟตปรัมมาสอยู่ ยังมีความโง่อยู่มาก

๔) กามราคะ คือการยินดีในสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความรักใคร่ เริ่มต้นจากความถูกใจ และเติบโตเป็นความยินดีที่ สูงสุดและรุนแรงขึ้นจนถึงระดับสูงสุดของสิ่งที่เรียกว่า กามะคือความใคร่ หรือวัตถุเป็นปัจจัยแก่ความใคร่ ต่อสุขเวทนา และทุกขเวทนาเลยความจำเป็นกลายเป็นตามใจกิเลส เช่นอาหาร ที่ถูกปรุงรสให้เอร็ดอร่อย ชั่วกิเลสให้รับประทานอย่างเกินระดับของอาหารไป การตกเป็นทาสของกิเลสเช่นนี้ เรียกว่า กามราคะ กามราคะที่เป็นวัตถุ อยู่ข้างนอก เรียกว่า วัตถุกาม ส่วนที่เป็นความรู้สึกรุนแรงอยู่ข้างใน เรียกว่า กิเลสกาม ท่านเปรียบเทียบการรับประทานอาหารตามใจกิเลสของมนุษย์กับการกินเพื่อดำรงชีวิตของสัตว์เดรัจฉานว่า

สัตว์เดรัจฉานมันไม่เคยกินเพื่อเป็นเหยื่อของกิเลสนะ ... แต่พวกเรานี้มันไปกินเพื่อเป็นเหยื่อของกิเลสแล้วแพงๆ ทั้งนั้นเลย เปิดร้านอาหารได้รุ่งเพื่อเอร็ดอร่อย อิ่มแล้วก็ยังจะกินไข่ไหม ถ้ามันอร่อยนะอิ่มแล้ว มันก็ยังอยากจะกินอยู่นั่นแหละ สัตว์เดรัจฉานทำไม่เป็นนะ สัตว์

เครื่องนุ่งห่มแล้วมันก็เล็กกันแหละ นั่นแหละดูให้ดี ๆ ว่าอย่าให้สัตว์เครื่องนุ่งห่มดีกว่าคน
ไว้ มันไม่ตกไปในเหยื่อของกิเลสมากเหมือนคน”

๕) ปฏิฆะ เป็นความรู้สึกกระทบกระทั่งแห่งจิต ไม่ชอบใจ หงุดหงิด ท่านอธิบาย
ไว้ว่าผู้ที่ถูกปฏิฆะกลุ่มมุนั้น จะโกรธเป็นฟืนเป็นไฟ ก็ได้ หรือแม้แต่โกรธอยู่เล็กน้อย หงุดหงิด
หงุดหงิดนิด ๆ อยู่ในใจก็ชื่อว่า ปฏิฆะ ตามธรรมชาติของมนุษย์เมื่อต้องการสิ่งใดแล้วไม่ได้อย่างใจ
ก็มักจะโกรธหรือปฏิฆะมากกว่าความเป็นจริงยกตัวอย่างเช่น เมื่อถูกขู่กดดันนิดเดียวแต่ความโกรธที่มี
มากกว่าเป็นหลาย ๆ เท่าซึ่งเกินกว่าความเป็นจริงไปมาก

อนึ่ง ปฏิฆะนี้มาจากสัญชาตญาณตัวตน ไม่อยากให้สิ่งใดมากระทบลบลู่ดูหมิ่นตน มี
การกระทบกระทั่งจิต ยิ่งไปกว่านั้น ปฏิฆะ เป็นเรื่องของสัญญาในอดีต ที่เก็บ เอามาคิดให้
กระทบกระทั่งในจิตใจ ให้ เกิดปฏิฆะได้มากกว่าเรื่องจริงเฉพาะหน้า ที่เข้ามากระทบ ทุกเรื่องเป็น
ปฏิฆะได้ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นลม ฟ้า อากาศ ผู้วิจัยวิเคราะห์ประเด็นปฏิฆะนี้ มีทัศนะว่า
พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ต้องผ่านการต่อสู้กับ ปฏิฆะสังโยชน์ มาแล้วหลายครั้ง ใน
ขณะที่ท่านจำวัดอยู่ที่สวนโมกข์ ดังข้อความที่ท่านยกมาเป็นตัวอย่างว่า “ขู่กดดันนิดเดียวมันโกรธตั้ง
๑๐ เท่า ๑,๐๐๐ เท่า เหมือนกับเป็นเรื่องใหญ่เรื่องโต . . .” และประโยคที่ท่านกล่าวถึงขู่ที่กรุงเทพฯ
ว่า “. . .นี้มันปฏิฆะ อยู่ที่กรุงเทพฯ คงจะปฏิฆะด้วยขู่มากกว่าที่นี่ ไม่มีความปกติแห่งจิต มันปฏิฆะ
มันหงุดหงิด หงุดหงิด ถ้ามีจิตใจสูงพอ มันก็ไม่ต้องเป็น ” หรือแม้แต่ข้อความที่ท่านสอนเรื่อง
แมลงวัน แมลงหวี่ว่า “แมลงวันหรือแมลงหวี่มาตอมที่ตาก็โมโหโทโสเป็นยักษ์เป็นมาร ถึงขนาด
เป็นยักษ์เป็นมารก็ได้ละ แมลงหวี่มาตอมที่ตา คิดดูให้ดีว่า ปฏิฆะนี้ไม่ใช่ของเล่น . . .” ท่านสรุปไว้
ตอนท้ายว่า “มันเป็นของที่ทำลายความสงบสุขความเยือกเย็นแห่งจิต”^๕

๖) – ๗) รูปราคะ อรูปราคะ สังโยชน์ ๒ ข้อนี้ท่านกล่าวว่าเป็น เครื่องเดียวกัน
กามราคะก็ดี รูปราคะก็ดี อรูปราคะก็ดี ทั้ง ๓ อย่างนี้ มาจากสัญชาตญาณแห่งความมีตัวตน เข้าไป
รักใคร่ยึดถือยินดีในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ด้วยอำนาจความโง่ คืออวิชชา ท่านอธิบายรูปราคะสังโยชน์ และ
อรูปราคะสังโยชน์ ว่าเป็น ความกำหนดพอใจยินดีในสิ่งที่ป็นรูป แต่ไม่มีความหมายแห่งกาม โดย
ชี้ให้เห็นถึงสิ่งที่ใกล้ ตัว ยกตัวอย่างเช่น ผู้ที่ ชอบเครื่องลายคราม ชอบเล่นต้นไม้ โกศล บอน ไช
นกเขา ปลา กัด ฯลฯ บางคนเป็นมากถึงขั้นที่ว่า รักนกเขายิ่งกว่าลูกกว่าเมีย รักไก่ชนยิ่งกว่าลูกกว่า
เมีย ส่วนอรูปราคะสังโยชน์ ท่านอธิบายว่า เป็นความกำหนดยินดีในสิ่งที่ไม่มีรูป เป็นนามเช่น ยินดี
หลงใหลในชื่อเสียง เกียรติยศ แม้แต่บุญกุศลท่านก็จัดเข้าพวกอรูปราคะด้วยเช่นเดียวกัน

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

๘) มานะ เป็นความสำคัญมั่นหมายแห่งตัวกู ใน ๓ ประเด็นคือ (๑) สำคัญว่าดีกว่า (๒) สำคัญว่าเสมอกัน และ (๓) สำคัญว่าเลวกว่า ซึ่งล้วน มาจากสัญชาตญาณแห่งความมีตัวตน เป็นสัญชาตญาณแห่งการยกหูชูหาง และอวดตน อันยังความคั่นรันทุนทุรายมาให้กับจิตใจ

๙) อุทธัจจะ ท่านอธิบายว่าเป็น ความฟุ้งขึ้น ของจิต ฟุ้งซ่านอย่างเลวร้าย แม้นิดเดียวท่าน ก็เรียกว่า อุทธัจจะ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดได้แก่จิตของผู้ ที่กำลังแข่งขัน เล่นการพนันมีการแข่งขันอะไรกันอยู่เช่นเล่นการพนัน เล่นไพ่ เล่นกีฬา ตีปิงปอง เทนนิส เป็นต้น เหล่านี้เป็น อุทธัจจะทั้งสิ้น จิตจะมีอุทธัจจะคือฟุ้งซ่านไปด้วยความสุขและทุกข์สลับไปมาตลอดเวลา เป็นความไม่สงบของจิต

๑๐) อวิชชา ท่านแปลว่า ไม่มีความรู้ คือไม่มีวิ ษชา หมายความว่าความเฉพาะความรู้ที่ถูกต้อง ที่ใช้ประโยชน์ได้ ที่ดับทุกข์ได้ จึงจะเรียกว่า วิชชา เป็น สัญชาตญาณเดิมแท้ที่ไม่ได้ ประกอบมาด้วยวิชชา ท่านเน้นย้ำเรื่องความรู้ที่ดับทุกข์ได้เท่านั้นที่พระพุทธศาสนายอมรับว่าเป็น วิชชา ดังนั้น การศึกษาทั่วโลกเวลานี้เป็นการศึกษา ามหาห้วงกว้าง^๕ เพราะมีแต่ ความรู้ ที่จะ นำไป ประกอบเป็นอาชีพเพื่อเลี้ยงตัวเท่านั้น แต่ไม่ได้เป็นไปเพื่อการฝึกฝนจิตใจเพื่อแก้ปัญหาให้ชีวิตที่ตัว สาเหตุของความทุกข์ที่แท้จริง อวิชชาจึงเป็นหัวหน้าตัวการร้ายที่ทำให้เรตกอยู่ใต้อำนาจสัญชาต ญาณที่ปราศจากวิชชา^๖

สรุปว่า สังโยชน์ตามทัศนะของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในส่วนที่มีความ เหมือน กับในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้แก่ ประเภทของสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้แก่ ๑) สักกายทิฏฐิ ๒) วิจิกิจฉา ๓) สีลัพพตปรามาส ๔) กามราคะ ๕) ปฏิฆะ ๖) รูปราคะ ๗) อรูปราคะ ๘) มานะ ๙) อุทธัจจะ และ ๑๐) อวิชชา ส่วนที่ท่านตีความหมายแตกต่างไปก็คือ นิยามของสังโยชน์ที่เพิ่มเติมว่าคือ “ความโง่” ซึ่งความโง่เหล่านี้มาจากสัญชาตญาณของมนุษย์ ซึ่ง คิดตัวมาตั้งแต่เด็กทารก เมื่อโตขึ้นสังโยชน์ก็พัฒนาขึ้นตามจนถึง ที่สุด ยิ่งไปกว่านั้น ยังพบว่า การ ตีความ รูปราคะสังโยชน์ และอรูปราคะสังโยชน์ เป็นความพอใจยินดีในสิ่งที่เป็นรูป (ชอบ เครื่องลายคราม ชอบเล่นต้นไม้ โกศล บอนไซ นกเขา ปลา กัด ฯลฯ) และสิ่งที่ไม่ มีรูป เป็นนาม (ความหลงใหลในเกียรติยศชื่อเสียง บุญกุศล) นั้น มีลักษณะที่แตกต่างออกไปจาก การตีความใน พระไตรปิฎกอย่างสิ้นเชิง^๗

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

^๗ ในพระไตรปิฎกให้ความหมาย รูปราคะ , อรูปราคะ ว่าเป็นความพอใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน , อรูปฌาน, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๑๔๖.

๔.๑.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้มองสังโยชน์ในเชิงวิชาการว่าสังโยชน์ นอกจากจะเป็นกิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรือเป็นอกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏเหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ^๔ แล้ว ยังมีลักษณะทางนามธรรมที่ชี้ให้เห็นถึงความหยาบและความละเอียด โดยแยกออกตามระดับความละเอียด เป็นสังโยชน์ชั้น หยาบและสังโยชน์ชั้น ละเอียดเช่นเดียวกับที่ ในพระสูตรแสดงเอาไว้โดยท่านแสดงไว้^๕ ดังนี้

ก) โอรัมภาคิยสังโยชน์ หมายถึงสังโยชน์เบื้องต้น หรือชั้นหยาบ มี ๕ ประการคือ

๑) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังคิดเน้นใน สมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา เป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียง องค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า ทำให้มีความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึก กระทบกระทั้งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง (ตามนัยของทิฏฐิ ๒๐ มิมองเห็นรูปเป็นตน มองเห็นตนมี รูปเป็นต้น)

๒) วิจิกิจา คือ ความลังเลสงสัย เคลือบแคลงต่าง ๆ เช่น สงสัยใน พระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปฏิจลสมุปบาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจไม่เข้มแข็งกลัวกลัวที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรม ด้วยความมีเหตุผล และใน การที่จะเดินหน้าแน่วดังไปในอริยมรรคา

๓) สิลัพพตปรามาส คือ ความถึมมั่นถือมั่น คือความยึดถือผิดพลาดไปว่า จะ บริสุทธิ์ หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อ ปฏิบัติต่าง ๆ โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างมกมาย เห็นเป็นขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบ หรือพิธีรีตองก็ ดี ถือด้วยคณาและทิฏฐิ คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประ โยชน์ตอบแทนอย่างใด อย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ดี ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่ง หมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกนอกกลุ่มนอกทาง หรือเลยเถิดไป ไม่เข้าสู่ อริยมรรค

ยิ่งไปกว่านั้นพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ยังกล่าวอีกว่า สิลัพพตปรามาส เป็นสังโยชน์ที่มักเข้าใจกันพวามกที่สุดข้อหนึ่ง ท่านจึงอธิบายเสริมความไว้ในบันทึกพิเศษท้ายบท ของหนังสือพุทธธรรมถึงความหมายตามรูปศัพท์ของสิลัพพตปรามาสว่า

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๔๑), หน้า ๒๘๔.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๔-๕.

สัพพทปรมาส ประกอบด้วย สิล (ศีล) + พต (วัตรหรือพรต) + ปรมาส (การถือเลยเถิด) คำว่าศีลและพรต...“ปรมาส” มักแปลกันว่าลบล้าง แต่ความจริงความหมายในบาลีทั่วไป ได้แก่ หยิบฉวย จับต้อง จับไว้แน่น...^{๑๑}

จากกรอบของความหมายดังกล่าวของท่าน นับว่ามีความสอดคล้องกับความหมายของ “ปรมาส” ในด้านหลักธรรมดังมีคำอธิบายเฉพาะที่ชัดเจนอยู่แล้วว่า “สภาว อติกุภมิตวา ปรโต อาม สติติ ปรมาสโต” แปลว่า จับฉวยเอาเกินเลยสถานะเป็นอย่างอื่นไป สัพพทปรมาสจึงแปลว่า การถือศีลและพรตเลยเถิด คือเกินเลยหรือคลาดจากความเป็นจริง กลายเป็นอย่างอื่นไปเสีย...^{๑๒}

สัพพทปรมาสนี้ ก็เป็นทฎฐิ คือความเห็นหรือการยึดถืออย่างหนึ่ง จึงมีปัญหาว่า เหตุใดต้อง แยกต่างหากจากสังโยชน์ข้อที่ ๑ คือสักกายทฎฐิ ซึ่งเป็นทฎฐิเหมือนกัน อรรถกถาอธิบายว่า สักกายทฎฐิ ความเห็นยึดถือตัวตนนั้นเป็นทฎฐิพื้นฐานอยู่กับตนเองตามปกติ โดยไม่ต้อง อาศัยตรรกและการอ้างอิงถือต่อจากผู้อื่น ส่วน สัพพทปรมาส เป็นทฎฐิชั้นนอก เกี่ยวกับ ปฏิปทา คือทางแห่งการปฏิบัติว่าถูกห รือผิด เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากคนละขั้นตอนกัน ที่เดียว^{๑๓} จึงต้องแยกเป็นคนละข้อ และเพราะสัพพท ปรมาสเป็นเรื่องของปฏิบัติและ ท่านจึงอธิบายเชื่อมโยงให้เห็นว่า สัพพทปรมาส เป็นอรรถกถาตาม โยคอันเป็นอย่างหนึ่งใน ที่สุดสองด้านซึ่งชาวพุทธพึงหลีกเลี่ยงเสีย เพื่อดำเนินในมรรคาที่ถูกต้องคือมัชฌิมาปฏิปทา

อย่างไรก็ดี ท่านได้สรุปลักษณะของสัพพทปรมาสเอาไว้ว่า เป็นการถือด้วยโมหะ หรือด้วยตัณหาและทฎฐิ ซึ่งแสดงออกในรูปของการถือโดยมงาย ไม่เข้าใจความมุ่งหมาย สักว่าทำ ตาม ๆ กันไป นอกจากนี้ท่านยังยกตัวอย่างบุคคลผู้มีสัพพทปรมาสครอบงำว่าเป็นเถรสองบาตร กล่าวคือ ยึดถือปฏิบัติโดยหลงผิดคิดว่าแค่ล้างศีลและพรตของตนแค่นั้นก็เพียงพอต่อความหลุด พ้น หรือการประกอบพิธีที่วาศักดิ์สิทธิ์ว่าจะคลบ้นดาลให้เกิดผลสำเร็จบรรลุมรรคได้จริง

๔) กามราคะ คือ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ

๕) ปญฺเฑ คือ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรืองุ่นง่าน ใจ

๖) อุทธรณาคิยสังโยชน์ หมายถึง สังโยชน์เบื้องสูง หรือชั้นละเอียด มี ๕ ประการ คือ

๖) รูปราคะ คือ ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต เช่นติดใจในอารมณ์แห่ง รูปฌาน พอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิขั้นรูปฌาน ติดใจปรารภนาในรูปภพ เป็นต้น

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๐.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๐.

^{๑๒} นิท.อ. ๑/๓๓๕, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๑.

๙) **อรุปราคะ** คือ ความคิดใจในอรุปธรรม เช่น คิดใจในอารมณ์แห่งอรุปมาน คิดใจปรารถนาในอรุปภพ เป็นต้น

๙) **มานะ** คือ ความถือตัว หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา เป็นต้น

๙) **อุทธัจจะ** คือ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ชัดสาย คิดพล่านไป

๑๐) **อวิชชา** คือ ความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุและผลหรือไม่รู้ริยสัจจ์

สรุปความว่า ความหมายของสังโยชน์ตามทัศนะของ พระพรหมคุณาภรณ์ เป็นไปในทิศทางเดียวกันคือมีความเหมือนกับทางคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือกิเลสที่ผูกสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏเหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ นอกจากนี้ท่านยังแบ่งประเภทของสังโยชน์ ตามนัยพระสูตรคือ แบ่งตามลักษณะทางนามธรรมที่ชี้ให้เห็นถึงความหยาบและความละเอียด โดยแยกออกเป็น สังโยชน์ชั้น หยาบ (โอรัมภากิเลสสังโยชน์) และสังโยชน์ชั้นละเอียด (อุทฺธัมภากิเลสสังโยชน์) ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้

๔.๑.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ)

พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) ให้นิยามความหมายของสังโยชน์ ในลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ว่าเป็นเครื่องผูกพันให้ร่างกายเกิดขึ้นมาได้ด้วยอำนาจของตัณหา นอกจากนั้นการอธิบายลักษณะเฉพาะประเภทของสังโยชน์ของท่าน ก็เป็นไปในทิศทางเดียวกับที่แสดงใน พระไตรปิฎกและอรรถกถา อย่างไรก็ตาม ในส่วนที่ท่านอธิบายแตกต่างออกไปได้แก่การอธิบาย สังโยชน์ ว่าเป็นเครื่องปราบความบ้า ท่านให้ พิจารณาดูใจเราว่า ใจเราบ้าอะไรบ้างใน สังโยชน์ ๑๐ ประการเหล่านั้น^{๙๙}

๔.๑.๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ)

หลักฐานที่น่าสนใจอีกแห่งหนึ่งที่แสดงเกี่ยวกับลักษณะของสังโยชน์ ที่ปรากฏอยู่ใน หนังสือเพชรในดวงใจ ซึ่งเป็นคำรา ที่ส่งเสริมหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาส่วนอนุปปยุพปฏิบัติปฏิบัติโดยลำดับที่ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ได้เรียบเรียงรวบรวมไว้แต่สมัยยังเป็นพระอุดมวิชาญาณ^{๑๐๐} ท่านกล่าวถึงลักษณะเฉพาะของ สักกายทิฏฐิสังโยชน์ ว่าเป็นความเห็นผิด ความเข้าใจผิดในขั้น ๕ คือเห็นว่า ขั้นนั้น เป็นสัตว์ เป็นบุคคล ตัว ตน เรา เขา เช่น

^{๙๙} พระราชพรหมยาน , สังโยชน์ ๑๐, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เบลโล่ การพิมพ์ (๑๙๘๘) จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๒๔.

^{๑๐๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป .ธ.๕), เพชรในดวงใจ , พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๕), หน้า ๓-๔.

ในการนั่ง เข้าใจว่าเรานั่ง ในการนอน เข้าใจว่าเรานอน ในการยืน เข้าใจว่าเรายืน ในการเดิน เข้าใจว่าเรเดิน ความเห็นอย่างนี้ ความเข้าใจอย่างนี้ ชื่อว่า สักกายทิฐิ^{๙๕} และได้แสดง ลักษณะตามนัย อภิธรรม ไว้ด้วยว่า มืดมัวคือ ทิฐิ ในทิฐิเจตสิกสัมปยุตตจิต หมายถึง จิตที่ประกอบด้วย ความเห็นผิด มีอยู่ ๔ ดวงได้แก่

(๑) โสมนัสสสหคัม ทิฐุคิตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ แปลว่า จิตที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีสังขาร กระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาปมีความดีใจ เห็นว่าไม่เป็นบาป ทำบาปเอง ไม่มีใครมาชักชวนให้ทำ

(๒) โสมนัสสสหคัม ทิฐุคิตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ แปลว่า จิตที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาปมีความดีใจ เห็นว่าไม่เป็นบาป มีผู้ชักชวนจึงทำบาป

(๓) อุเปกฺขาสหคัม ทิฐุคิตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ แปลว่า จิตที่เกิดพร้อมด้วยความวางเฉย ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาปมีใจเฉย ๆ เห็นว่าไม่เป็นบาป ทำบาปเอง ไม่มีใครมาชักชวนให้ทำ

(๔) อุเปกฺขาสหคัม ทิฐุคิตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความวางเฉย ประกอบด้วยความเห็นผิด มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาปมีใจเฉย ๆ เห็นว่าไม่เป็นบาป มีผู้ชักชวนจึงทำบาป

จากการศึกษาความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์ ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย พบว่าทัศนะของท่านทั้งหลายต่อความหมายของสังโยชน์นั้น มีความเหมือนโดยยึดเอาตามคำอธิบายชั้นอรรถถาเป็นต้นมา เช่นการอธิบาย ประเภทของสังโยชน์ ทั้ง ๑๐ ประการตามนัยพระสูตร ในขณะที่การอธิบายลักษณะของสังโยชน์ พบว่ามีเพียง พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ท่านเดียวที่อธิบาย สังโยชน์ตามแนวพระอภิธรรม

ส่วนประเด็นที่พบว่ามีแตกต่างไปจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้แก่ การอธิบายรูปราคะสังโยชน์ และอรุปราคะสังโยชน์ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) และเกณฑ์ในการจำแนกประเภทของ ทักขิไณยบุคคล หรือพระอริยบุคคลทั้ง ๘ จำพวก ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ปยุตโต) รวมถึง คำอธิบายความหมายของสังโยชน์ของพระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) ว่าเป็นเครื่องปราบความบ้า

^{๙๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

๔.๒ ทศนะต่อหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์

จากหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์ (ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒) เมื่อได้ศึกษาทัศนะของพระเถระในสังคมไทยในประเด็นดังกล่าว พบว่าพระเถระในสังคมไทยที่มีทัศนะต่อหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์มีดังนี้

๔.๒.๑ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภทัต)

พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภทัต) เป็นพระสายปฏิบัติที่มีคุณลักษณะ พิเศษคือการเทศนาธรรมด้วย การใช้อุปมาโวหาร ในการอธิบายธรรมให้เป็นรูปธรรมเพื่อให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ง่ายโดยเปรียบเทียบบรรดาภิเลสอกุศลธรรมทั้งหลายกับสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่รอบตัวดังต่อไปนี้

๑) อุปมาภิเลสกับพิษงู

ท่านเปรียบเทียบความชั่วคือกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหลายกับพิษของงูซึ่งเป็นอสรพิษคือสัตว์ร้ายที่เมื่อถูกกัดแล้วจะถึงแก่ชีวิตได้ดังคำอุปมาต่อไปนี้

“...คล้ายกับว่าเรามองเห็นงูเห่าที่มันเลื้อยไป เราก็รู้ว่างูนั้นมันเป็นอสรพิษ ถ้ามันกัดใครมันจะถึงตายหรือเจียนตาย อันนี้เรียกว่าเราอยู่ในงูเห่าตามความเป็นจริง ก็ไม่กล้าไปจับงูนั้น ใครจะบอกอย่างไรก็ไม่กล้าจับ คือเราบรรลู่ถึงพิษของมัน ความชั่วทั้งหลายก็เหมือนกันถ้าเราเห็นโทษของมันก็ไม่อยากทำขอให้เราปฏิบัติไปพิจารณาไปมันจะถอนของมันเอง”

คำสอนนี้สอนให้เราทราบ ว่า หากเราหมั่นตามดูรู้เท่าทันกิเลสว่าเป็นสิ่งที่มีพิษร้ายกาจดุจพิษของงูแล้วมนสิการโดยแยบคายอยู่เนื่อง ๆ ก็จะช่วยให้เราเห็นภัยแห่งกิเลสนี้ได้

๒) อุปมากามฉันทะกับกล้วยน้ำว้าแฝงด้วยยาพิษ

เมื่อครั้งที่ท่านบวชใหม่ ๆ ท่านเริ่มเห็นภัยหรือเห็นทุกข์จากการเสพกาม ว่าเป็นเรื่องที่น่าอันตรายเป็นอย่างมาก หากเรายังหลงเพลิดเพลินอยู่กับกามฉันทะซึ่งเป็นของหยาบ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภทัต) กล่าวว่า

มันคล้าย ๆ กับกล้วยน้ำว้าใบหนึ่งเราไปทานมัน มันก็หวานดีอยู่ มันมีรสหวานก็รู้อยู่ แต่เวลานี้รู้ว่าเขาเอายาพิษไปฝังไว้ ในกล้วยใบนั้น แม้จะรู้ว่ามันหวานเท่าไรก็ช่าง ถ้ากินไปแล้วมันจะตายใช่ไหม ความเห็นมันเป็นเช่นนั้นทุกทีว่าจะกินก็เห็นยาพิษฝังอยู่ในนั้นทุกทีนั่นแหละ มันก็เลิกลอยออกมาเรื่อย ๆ จนกระทั่งมีอายุพรรษามากขนาดนี้แล้ว ถ้าเรามองเห็นแล้วมันไม่น่ากินเลยนะ^{๑๖}

^{๑๖} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทัต), อาหารใจ เล่ม ๒๕, (กรุงเทพฯ : โอ เอส พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๔๖),

ประเด็นคำ สอน ในเรื่องกามตัณหาว่ามีลักษณะของความเพิดเพลินนี้ มีลักษณะที่สอดคล้องกับเนื้อหาใน “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” ปฐมเทศนาที่พระพุทธองค์ตรัสสอนปัญจวัคคีย์ในเรื่องสาเหตุของการเกิดทุกข์ (ทุกข์สมุทฺทยอริยสัจ) คือตัณหาคือความทะยานอยาก ซึ่งมีลักษณะที่เป็นความเพิดเพลินดังพุทธทวณะว่า “...ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์สมุทฺทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพิดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”^{๑๗}

๓) อุปมาจินาสมาธิกับมิดคมแต่ไม่ใช้

ด้วยเหตุว่า มรรคมืองค์ ๘ ข้อสัมมาสมาธิคือความตั้งใจชอบนั้นเป็นหนึ่งในหนทางสู่การดับทุกข์ ดังนั้นทางที่ผิดซึ่งอยู่ตรงข้ามกัน จึงได้แก่มิจาสมาธิที่นำพาผู้ปฏิบัติให้หลงติดอยู่กับอารมณ์ฉวนซึ่งถือเป็นสังโยชน์ เบื้องสูง (อุทฺธมภากิยสังโยชน์) พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อกาสุกัฏโท) ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องมิจาสมาธิไว้ดังนี้

มิจาสมาธิคือความที่จิตเข้าสู่สมาธิเสียหมดไม่รู้จะอะไรเลยปราศจากความรู้ นั่งอยู่สองชั่วโมงก็ได้กระทั่งวันก็ได้แต่จิตไม่รู้ว่ามีมันไปจนถึงไหนมันเป็นอย่างไรไม่รู้เรื่องนี้สมาธิอันนี้เป็นมิจาสมาธิ มันก็เหมือนมิดที่ลับใ หักมิดแล้วแต่เก็บไว้เฉย ๆ ไม่เอาไปใช้มันก็ไม่เกิดประโยชน์อะไรอย่างนั้น ความสงบอันนั้นเป็นความสงบที่หลงคือว่าไม่ค่อยรู้เนื้อรู้ตัวเห็นวถึงที่สุดแล้วก็ไม่ค้นคว้าอะไรอีกต่อไปจึงเป็นอันตรายเป็นข้าศึกเช่นนั้นอันนี้เป็นอันตรายห้ามปัญญาไม่ให้เกิด ปัญญาเกิดไม่ได้เพราะขาดความรู้สึกรับผิดชอบ^{๑๘}

จากอุปมาดังกล่าวของท่าน แสดงให้เห็นว่า แม้สมาธิที่บำเพ็ญได้ (เปรียบเหมือนมิดที่ลับใให้มิดแล้ว) หากมิได้นำออกมาใช้ก็ไม่สามารถบรรลุประโยชน์ชั้นสูงได้ แต่หากนำสมาธิที่ได้นั้นมาเจริญวิปัสสนาให้ถูกทางก็ย่อมสำเร็จประโยชน์ชั้นสูงคือ พ้นทุกข์ได้ (เปรียบเหมือนนำมิดนั้นมาชำแรกกิเลส ถือนสังโยชน์ออกจนหมดเปลือกนั้เอง)

๔) อุปมาตัณหาด้วยเชือกติดตอ

ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งในเรื่องของการอุปมาตัณหาด้วยเชือกติดตอของท่านนี้ มีความน่าสนใจในเนื้อหาสาระอยู่เป็นอันมาก ท่านอธิบายว่า

เหมือนดั่งเชือกเข้าไปในป่าอย่างนี้เชือกไปติดตอจึงไม่ไปเกิดไม่สบายใจนี้ทุกข์แล้ว เห็นไหมดั่งไฟไปไฟดมา อ้อมันติดอะไรวนวายดั่งอยู่นั้นแหละ ดั่งไม่ไปมันทุกข์วนเวียนอยู่นั้นไม่รู้จักทุกข์ ทุกข์มันเกิดขึ้นเพราะดั่งไม่ไป มันติดอะไรนะ ก็ไม่ได้คิด พระพุทธเจ้าท่านว่า ให้

^{๑๗} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๓, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๘๑/๓๖๓-๓๗๐.

^{๑๘} พระโพธิญาณเถระ (กา สุกัฏโท), ชีวิตที่พ้นทุกข์, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๕.

ย้อนกลับมาดูซิมันคิดอะไรสาวเชือกมา ๆ นั้นมันคิดต่อถึงดังอย่างไรก็ไม่ไปมันคิดแน่นอยู่ตรงนั้นตรงเหตุที่มันคิดนั้นแหละเหตุทุกข์เกิดอยู่ตรงนั้นถอดพรวดออกจากตลับสับป๊อกลงไปเลยทีนี้ละเดินไปก็ดังได้สะควกนั้นแก้ตรงที่ทุกข์จะเกิดทุกข์ก็ไม่เกิดละทีนี้ พุดอย่างนี้ก็ คงพอเข้าใจนะขนาดนี้แล้วยังไม่เข้าใจก็หนีเสีย^๙

ประเด็นข้างต้นนี้ แม้ว่าพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภัทโท) จะมีได้เอ่ยถึงสังโยชน์ ก็ตามที่แต่ผู้วิจัยมีความเห็นว่า “คณหา” ในที่นี้ ท่านหมายถึง “สังโยชน์” ทั้ง ๑๐ ประการ เพราะเหตุว่าคณหาตัวนี้ทำงานด้วยการ เข้าไปผูกมัดมนุษย์ให้ติดอยู่กับสิ่ง ๆ หนึ่งทำให้ไม่สามารถไปไหนได้ ต้องวนเวียนอยู่กับที่ ดังนั้นเชือกในที่นี้ก็คือสังโยชน์ และต่อก็คืออวิชชา การวนเวียนอยู่นั้น คือ วัฏฏะสงสาร และประโยคที่ว่า “ถอดพรวดออกจากตลับสับป๊อกลงไป” ย่อมหมายถึงการ ใช้เครื่องมือคือวิปัสสนาในการตัดเชือกทั้ง ๑๐ เส้นให้ขาดออกกล่าวคือการละสังโยชน์ทั้งหลายนั่นเอง

๕) อุปมาทฤษฎีด้วยพิษ

ด้วยเหตุว่าในขณะที่ทฤษฎีสังโยชน์เกิดทำหน้าที่ให้สรรพสัตว์มีความเห็นผิดพร้อมด้วยอกุศลที่มีความพอใจที่เรียกว่ากามาสวะ (โลภะ, อภิขมา) และอวิชชาสวะ (โมหะ) เกิดร่วมสนับสนุนช่วยให้ทฤษฎีสังโยชน์ทำหน้าที่ของตนให้สะควกขึ้น จึงทำให้มีความเห็นในทางที่ผิด เข้าไปยึดถือเอาส่วนสุด ๒ ส่วนที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่าไม่ใช่หนทางที่ถูกต้อง ส่วนสุดนั้นได้แก่ อัตตกิลมณานุโยค และกามสุขัลลิกานุโยค ก็คือ ทางติงและทางหย่อนนั่นเอง ถ้าเราน้อมเข้ามาพิจารณาให้เห็นในปัจจุบัน ทางติงก็คือ ความโกรธ อันเป็นทางเศร้าหมอง กามสุขัลลิกานุโยคก็คือ ความดีใจ ความพอใจนี่ก็เป็นทางไม่สงบ ทางทุกข์ก็เป็นทางไม่สงบ ทางสายกลางมนุษย์เราทั้งหลายไม่ต้องการทุกข์ ต้องการแต่สุข ความจริงสุขนั้นก็คือทุกข์อย่างละ อียคนั่นเอง ส่วนทุกข์ก็คือทุกข์อย่างหยาบ พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภัทโท) อุปมาว่า “สุขและทุกข์นี้ก็เปรียบเสมือนงูตัวหนึ่ง ทางหัวมันเป็นทุกข์ ทางหางมันเป็นสุข เพราะถ้าลูบทางหัวมันมีพิษ ทางปากมันมีพิษ ไปใกล้ทางหัวมันก็กัดเอา ไปจับหางมันก็เหมือนเป็นสุข แต่ถ้าจับ ไม่วาง มันก็หันกลับมากัดได้เหมือนกัน เพราะทั้งทางหัวและหางก็อยู่ในตัวเดียวกัน”^{๑๐}

๖) อุปมาทุกข์ด้วยหนาม

“อุปสรรคขวากหนาม ” เป็นอุปมาที่แสดงให้เห็นถึงความไม่ราบรื่น ความไม่สบาย ความทุกข์ ความไม่ดงามต่าง ๆ ที่มนุษย์ทุกคนไม่ต้องการจะเจอ ท่านสอนให้เห็นถึง สิ่งทั้งหลายทั้ง

^๙ พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภัทโท), ทำความเข้าใจเกี่ยวกับภาวนา ,พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : ญาณกิจการพิมพ์ , ๒๕๔๖), หน้า ๑๖.

^{๑๐} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภัทโท), นอกเหตุเหนือผล , (กรุงเทพฯ : ชุรสภาลาดพราว , ๒๕๓๕), หน้า ๑๕.

ปวงมันเป็นของมันอยู่อย่างนั้น มันมิได้ให้ทุกข์แก่เรา เช่นเดียวกับหนาม มิได้ให้ทุกข์แก่ผู้ใด ถ้าเราไปเหยียบมันเข้าก็ทุกข์ทันทีทำไมจึงเป็นทุกข์ เพราะไปเหยียบ เรามีเสี้ยนหรือหนามน้อย ๆ ตำเท้าเราอยู่ เดินไปปวดบ้าง หายปวดบ้าง บางทีก็เดินไปสะดุดหัวตอเข้า ปวดขึ้นมาก็คลำดู คลำไปคลำมาไม่เห็นเลยก็เก็ยของมันก็ปล่อยมันไป ต่อไป เดินไปถูกปุ่มอะไรขึ้นมา ก็ปวดอีก มันเป็นอย่างนี้เรื่อยไป เพราะเสี้ยนหรือหนามนั้นมันยังอยู่ในเท้าเรา ยังไม่ออก ทุกข์ที่เกิดขึ้นมานั้นนะ เราต้องกำหนดรู้มัน ไม่ต้องปล่อยมันไป เมื่อมันเจ็บปวดขึ้นมา "เออ ไอ้หนามนี้มันยังอยู่นะ " เมื่อความเจ็บปวดเกิดขึ้น ความคิดที่จะเอาหนามออกจากเท้าเรามีพร้อมกันมา ถ้าเราไม่เอามันออก ความเจ็บปวดมันก็เกิดขึ้น เดียวก็เจ็บ เดียวก็เจ็บ อยู่อย่างนี้ ความสนใจที่จะเอาหนามออกจากเท้าเรามีอยู่ตลอดเวลา ผลที่สุด วันหนึ่งต้องตั้งใจเอาหนามออกให้ได้ เพราะมันไม่สบาย อันนี้เรียกว่าปรารภความเพียรของเราต้องเป็นอย่างนั้น มันชัดเจนไหน มันไม่สบายตรงไหน ก็ต้องพิจารณาแก้ไขที่ตรงนั้น แก้ไขหนามที่มันยอกเท้าเรานั้นแหละ งดมันออกเสีย^{๒๑}

๓) อุปมากิเลสกับแมว

ท่านอุปมา กิเลสเหมือนแมว เนื่องจากแมวเป็นสัตว์เลี้ยงที่มีนิสัยเอาแต่ใจตัวเอง และเย่อหยิ่ง บางครั้งก็อาจชวนทำร้ายเราผู้เลี้ยงเอาได้ ถ้าให้กินตามใจ มันก็ยิ่งมาเรื่อย ๆ แต่มีวันหนึ่งมันชวนนะถ้าเราไม่ให้อาหารมัน ไม่ต้องให้อาหารมัน มันจะมาร้องแงว ๆ อยู่เราไม่ให้อาหาร มันสักวัน หนึ่ง สองวัน เท่านั้นก็ไม่เห็นมันมาแล้ว เหมือนกันแหละ กิเลสไม่มากวนเรา เราก็จะได้สงบใจต่อไป^{๒๒} ประเด็นดังกล่าวนี้สอนให้เราฝึกตนห้ามใจไม่ให้ไปตามใจกิเลสของเราให้เจริญงอกงามขึ้นเรื่อย ๆ จนเกิดโทษกับตัวเองได้

๔) อุปมาเวทนาด้วยการอยู่กับงูพิษ

อุปมาอีกประการหนึ่ง เรื่องเวทนาด้วยงูพิษนั้นก็เนื่องจาก เวทนาถือเป็นนามจันท์ซึ่งเป็นอารมณ์ของสังโยชน์^{๒๓} ดังนั้นท่านจึงให้ความสำคัญมากและเน้นย้ำ ให้โยมจำไว้ในใจ อารมณ์ทั้งหลายนั้น ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์ที่พอใจก็ตาม หรืออารมณ์ที่ไม่พอใจก็ตาม อารมณ์ทั้งสองอย่างนี้มันเหมือนงูเห่าซึ่งมีพิษมาก ถ้ามันจกคนแล้ว ก็ทำให้ถึงแก่ความตายได้ อารมณ์นี้ก็เหมือนงูเห่าที่มีพิษร้ายนั้น อารมณ์ที่พอใจก็มีพิษมาก อารมณ์ที่ไม่พอใจก็มีพิษมาก มันทำให้จิตใจของเราไม่เสรี ทำให้จิตใจไขว่เขวจากหลักธรรมของพระพุทธเจ้า^{๒๔}

^{๒๑} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภัทโท), อาหารใจ, หน้า ๑๖๑.

^{๒๒} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภัทโท), คำสอนหลวงพ่อ, หน้า ๓๖.

^{๒๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๓๐/๒๘๘, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๑๓๐/๑๖๖.

^{๒๔} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภัทโท), โพธิญาณ, หน้า ๑๐๓.

๘) อุปมาสักกายทิฐิด้วยการรับโทรศัพท์

ท่านเปรียบโทรศัพท์เป็นเครื่องมือสื่อสารที่รับเอาความทุกข์ความไม่สบายใจเรื่องเดือดร้อนใจ จากความจริงขึ้นสมมุติที่มนุษย์บัญญัติขึ้นเรียกตัว ตน เรา เขา ท่านสอนไม่ให้เข้าไปยึดกับสมมุติเหล่านั้นว่า

“อย่าไปเป็นอะไรเลย เป็นพระพุทธเจ้าก็ลำบาก เป็นพระปี่ จเจกก็อย่าเป็น ขึ้นชื่อว่าไปแล้วมันลำบากทั้งนั้นละ อย่าไปเป็นเลย ถ้าฉันเป็นพระสุเมธ ฉันเป็นพระอานันโท ก็ทุกข์เดี๋ยวนี้ละ อานันโทที่ไม่มี สุเมธที่ไม่มี อ้าว ไม่มียังงี้ สมมติเลย ะไรใหม่ ถ้าเป็นแล้วเป็นทุกข์เลย ถ้ามีสุเมธ สุเมธก็โกรธ อานันโทก็โกรธ ถ้ามีดี ๆ เอา ถ้าอานันโทไม่มี สุเมธไม่มีละก็ไม่มีใคร ไม่มีใครรับโทรศัพท์ใหม่ กริ่ง ๆ ๆ เลย นี่ไม่เป็นอะไร ก็ไม่ทุกข์มันเป็นอย่างนี้ ถ้าเราเป็นอยู่ โทรศัพท์มาก็ กริ่ง ไป กริ่ง ไป เป็นทุกข์เราจะต้องทำปัญญาให้เกิดทำอย่าให้มีสุเมธ อย่าให้มีอานันโท เป็นแต่สมมติก็ นเลยเท่านั้นละ อย่าไปรับเขาว่าดีก็อย่าเป็น เขาว่าชั่วก็อย่าเป็น รู้แล้วเอาใหม่ รู้แล้วก็ไม้อีก หมดนะ อย่างนั้น”^{๒๕}

๑๐) อุปมาจิตทิฐิเหมือนหนอนในถู

เมื่อกล่าวถึงทิฐิต่านมีทัศนะว่า หาก มีความเห็นถูกขึ้นในใจของเราแล้วอยู่ที่ไหนก็สบาย แต่เพราะเรายังมีความเห็นผิดอยู่ยึดธรรมอันมีพิษอยู่ จึงทำให้ไม่สบาย การเข้าไปยึดเช่นนั้นเปรียบได้กับตัวหนอนที่อาศัยอยู่ในสถานที่ที่สกปรกโสโครก กินอาหารที่สกปรก ไม่ดีทั้งนั้น ไม่สมควร แต่มันสมควรกับหนอน หากเราลองเอาไม้ไปเขี่ยมันออกจากมูลร ออก จากถู ตัวหนอนนั้นมันจะดิ้นกระเสือกกระสนกลับไปสู่กองมูลอย่างเก่า เพราะความเสพคุ้นอยู่มันจึงจะสบาย อุปมาฉันใดอุปมาฉันนั้น พระภิกษุสามเณรทั้งหลายยังมีความเห็นผิดอยู่ครูบาอาจารย์มานะนำให้เห็นถูก มันก็ไม่สบายใจ เหมือนตัวหนอนวิ่งกลับไปหากองมูลอยู่เรื่อย ๆ ความไม่สบายเกิดขึ้นเพราะตรงนั้นเป็นที่อยู่ของมัน เมื่อหนอนนั้นมันยังมองไม่เห็นความสกปรกอยู่ในที่นั้น เมื่อนั้นมันก็ออกไม่ได้ ท่านสอนว่าบรรดาพุทธบริษัททั้งหลาย มีภิกษุเป็นต้น ก็เหมือนกันฉันนั้น ถ้าไม่เห็นโทษทั้งหลายในสิ่งเหล่านั้น ก็จะหลุดออกมาไม่ได้ ส่งผลให้การปฏิบัติเป็นไปด้วยความยากลำบาก^{๒๖}

จากการศึกษาทัศนะต่อหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์โดยการมี ส่วนส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ พบว่ามีเพียงพระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อบุชา สุภัทโท) ที่กล่าวถึงลักษณะของกลุ่มอกุศลธรรมเช่น กิเลส ตัณหา ทิฐิ เป็นต้น โดยใช้วิธีการอธิบายวิธีเดียวกับที่พระพุทธองค์ทรงใช้คือ วิธี อธิบายเชิงอุปมาเปรียบอกุศลธรรมเหล่านั้นกับสิ่งต่าง ๆ รอบตัวที่เกิดขึ้นใน

^{๒๕} กองทุนพลังชีวิตอาคมธรรมทาน , อุปลณณิ, (กรุงเทพฯ : อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๕๕๔-๕๕๕.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อบุชา สุภัทโท), เหมือนกับใจคล้ายกับจิต, หน้า ๓๒.

ชีวิตประจำวัน แต่ถึงกระนั้น การอธิบายของท่านก็มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสังโยชน์ไม่มากนัก กล่าวคือมิได้มุ่งเน้นอธิบายไปที่หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์โดยตรง

๔.๓ ทศนะต่อหลักการละสังโยชน์

จากแนวคิดและหลักการ ละสังโยชน์ (ดังรายละเอียดที่ได้แสดงไว้แล้วในบทที่ ๓) เมื่อได้ศึกษาทัศนะของพระเถระในสังคมไทยในประเด็นดังกล่าว พบว่าพระเถระในสังคมไทยแต่ละรูปมีทัศนะต่อแนวคิดและหลักการละสังโยชน์ ดังนี้

๔.๓.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) กล่าวถึงประเด็นการละสังโยชน์ว่าสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการ เป็นกิเลสที่แสนจะร้ายกาจซึ่งมาจากสัญญาตญาณภายในตัวมนุษย์ที่มีอยู่ทุกคนตั้งแต่เกิดมาเป็นทารกแล้ว เมื่อมนุษย์เกิดมาก็จะมีสัญญาตญาณที่ติดตัวมาด้วย เป็นสัญญาตญาณที่ยังไม่ได้รับการอบรม เป็นม าดามลำพังสัญญาตญาณ ที่ปราศจากวิชา ดังนั้นจึงประกอบไปด้วยอวิชชาทำให้เต็มไปด้วยความทุกข์

อนึ่ง กิเลสทั้งหลายมีลักษณะเป็นเช่นนี้ กล่าวคือมีลักษณะที่ต้องได้รับการตอบสนองจากสัญญาตญาณอยู่ตลอดเวลา ยิ่งไปกว่านั้นหากกิเลสที่ละเอียดยุติประณีตที่เป็นตัวปัญหา เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการ ผู้ที่สามารถละสังโยชน์ดังกล่าวได้ทั้งหมดเรียกว่าพระอรหันต์ ผู้ที่ละสังโยชน์ได้บางส่วนแต่ยังละไม่ได้ทั้งหมดเรียกพระอริยะบุคคลชั้นต่าง ๆ ตามลำดับมีพระโสดาบัน เป็นต้น สำหรับผู้ที่ยังละสังโยชน์ไม่ได้เลยได้แก่ปุณฺณ ^{๒๖} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เน้นย้ำและให้ความสำคัญมากในเรื่องสัญญาตญาณนี้หากได้รับการส่งเสริมให้งองงามไปในทางที่ไม่ดีจะทำให้ปุณฺณเป็นปุณฺณเกินขึ้น ท่านกล่าวว่า “มันจะบ้า แล้วมันจะเป็นสัตว์นรกไม่ทันรู้ตัว ; ฉะนั้นอย่าทำเล่นกับสิ่งที่เรียกว่า สัญญาตญาณเลย”^{๒๗}

๔.๓.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธรรมปยุตฺโต)

ประเด็นที่ผู้วิจัยมองว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจอยู่ไม่น้อยได้แก่การที่ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธรรมปยุตฺโต) กำหนดบทบาทของสังโยชน์เอาไว้ว่า สังโยชน์เป็นหนึ่งในเกณฑ์จำแนกประเภท

^{๒๖} ปุณฺณ ในอรรถกถาที่มณิกาย สิลขันธวรรค อธิบายว่า หมายถึง คนที่ยังมีกิเลสหนา ที่เรียกเช่นนี้ เพราะบุคคลประเภทนี้ยังมีเหตุก่อให้เกิดกิเลสอย่างหนานานัปการ ปุณฺณมี ๒ ประเภท คือ อัมมปุณฺณ คนที่ไม่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิต และกัลยาณปุณฺณ คนที่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิตแล้ว, ที.ที.อ. (บาลี) ๗/๕๘-๕๙.

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓, เรียบเรียงโดย นาย พินิจ รักทองหล่อ, หน้า ๗๗.

ของทักษิณ หรืออริยบุคคล^{๒๕} โดยเกณฑ์นี้จะจำแนกประเภทของอริยบุคคลได้ด้วยจำนวนกิเลส คือสังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้น พร้อมไปกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา เกณฑ์ในการจำแนกประเภทของ ทักษิณบุคคล คล หรือพระอริยบุคคลทั้ง ๘ จำพวกนี้ หากว่าโดยระดับหรือขั้นตอนใหญ่แล้ว อริยบุคคลท่านว่ามีเพียง ๔ และไปมีส่วนสัมพันธ์กับการละสังโยชน์ดังนี้

ก. พระเสขะ หมายถึง ผู้ยังต้องศึกษา หรือ อนุปาติเสสนบุคคล ผู้ยังมีเชื้อคือ อุปาทานเหลืออยู่ มี ๓ ประเภทได้แก่

๑) พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สลัปปตปรามาส

๒) พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณ ในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงด้วย

๓) พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่สุต เกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อคือ กามราคะ และภิง္ฆะ ความเป็นละสังโยชน์เบื้องต้นได้ครบ ๕ ประการแรก

ข. พระอเสขะ หมายถึง ผู้ไม่ต้องศึกษา หรือ อนุปาติเสสนบุคคล ผู้ไม่มีเชื้อ คือ อุปาทานเหลืออยู่เลย มีประเภทเดียวได้แก่

๔) พระอรหันต์ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ หรือผู้หักกำแพงแห่งสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสามคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ ความเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐ ประการ

พระเสขะ แปลว่าผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไปอีก จึงได้แก่ทักษิณบุคคล ๓ ระดับต้น ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา เพื่อละสังโยชน์และบรรลु

^{๒๕} เกณฑ์จำแนกประเภททักษิณ หรืออริยบุคคล ใน “พุทธธรรม” กล่าวว่าโดยหลักใหญ่ มี ๒ วิธี คือ แบ่งตามขั้นหรือระดับที่กำจัดกิเลสได้ (แบบลบ) และแบ่งตามคุณธรรมหรือข้อปฏิบัติที่ให้เข้าถึงระดับหรือขั้นนั้น ๆ (แบบบวก) การแบ่งแบบลบก็ได้แก่การใช้สังโยชน์ ๑๐ ประการเป็นตัววัดนั่นเอง ส่วนการแบ่งแบบบวกแบ่งตามอินทรีย์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ ได้แก่ (๑) สัทธานุสारी (๒) ฆัมมมานุสारी (๓) สัทธาวิมุต (๔) ทิฏฐุปัตตะ (๕) กายสักกิ (๖) ปัญญาวิมุต (๗) อุกโตภาควิมุต , พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๘๔-๒๘๖.

ธรรมสูงขึ้นไป จนถึงเป็นพระอรหันต์ ส่วนพระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว ไม่ต้องปฏิบัติในสิกขาต่อไป ไม่มีกิเลสที่ต้องพยายามละต่อไป และไม่มีภูมิธรรมสูงกว่านั้นที่จะต้องชวนช่วยบรรลุอีก จึงได้แก่ พระอรหันต์^{๓๐}

อนึ่ง ทักขิไณยบุคคล หรืออริ ยบุคคล ๘ นี้ก็คือ ทักขิไณยบุคคล หรืออริยบุคคล ใน ๔ ระดับที่แสดงข้างต้นนั่นเอง หากเรียงแต่ละลำดับทีละคู่จะได้ดังนี้

- (๑) โสคาปัตติมรรค หมายถึง ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสคาปัตติผล
- (๒) โสคาปัตติผล หมายถึง ท่านผู้ทำให้แจ้งคือบรรลุโสคาปัตติผลแล้ว
- (๓) สกทาคามิมรรค หมายถึง ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามิผล
- (๔) สกทาคามิผล หมายถึง ท่านผู้ทำให้แจ้งสกทาคามิผลแล้ว
- (๕) อนาคามิมรรค หมายถึง ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามิผล
- (๖) อนาคามิผล หมายถึง ท่านผู้ทำให้แจ้งอนาคามิผลแล้ว
- (๗) อรหัตตมรรค หมายถึง ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล
- (๘) อรหัตตผล หมายถึง ท่านผู้ทำให้แจ้งอรหัตตผลแล้ว

๔.๓.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ)

พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) มีทัศนะต่อหลักการของสังโยชน์ ว่า หมายถึง เครื่องปราบความบ้า ให้พิจารณาดูใจเราว่า ใจเราบ้าอะไรบ้างใน สังโยชน์ ๑๐ ประการ อันดับแรก ติดตามประการให้ได้แน่นอนเสียก่อนในเบื้องต้น โดยไม่เข้าไปติดยึดกับ เรื่องมานโลภี๋ย เพราะแม้จะได้มานโลภี๋ยนั้นถึงขั้นใด ก็ตาม แต่ หากยังติด สังโยชน์สาม นี้ไม่ได้ ก็ยังไม่เข้าถึง ความดี ส่วนสังโยชน์อีกเจ็ดประการก็คือ กามฉันทะ การตัดอารมณ์ในกามคุณ ปฏิฆะ การตัดอารมณ์กระทบใจ ถ้าตัดได้อีกสองเป็นพระอนาคามี ตัดได้อีกห้าคือไม่หลงในรูปฌาน และไม่หลงใน อรูปฌาน ไม่หลงใน มานะ การถือตัวถือตน อุทธัจจะ ตัดอารมณ์ฟุ้งซ่าน มุ่งพระนิพพานเป็นที่ไป อวิชชา ตัดกำลังใจที่เห็นว่ามนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก เป็นของดีให้สิ้นไป ก็จะได้ชื่อว่าตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการนั้นได้ทั้งหมด ก็จะเข้าพระนิพพาน

มีหลักฐานที่น่าสนใจประการหนึ่งในเรื่องคำสอนของท่านเกี่ยวกับ ฐานะของสังโยชน์ ที่เป็นเครื่องวัดความเป็นอริยบุคคล ดังคำสนทนาระหว่างท่านกับลูกศิษย์ผู้ถามคำถามดังต่อไปนี้

ผู้ถาม : กระผมอยากทราบว่า พระโสคาบัน กับพระอรหันต์นั้นเขาใช้เครื่องวัดอย่างไรครับ ?

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๖.

หลวงพ่ : เขาใช้ หลักกิโลเมตร เป็นเครื่องวัด

ผู้ถาม : (หัวเราะ)

หลวงพ่ : อ้าว...จริง ๆ ก็คือ การปฏิบัติให้เป็นพระอริยะคือ ตั้งแต่พระโศดบันถึงพระอรหันต์นั้นะ ถ้าเข้าถึงพระโศดบัน มันยาว ๓ กิโลเมตร ถ้าถึงพระอรหันต์ก็ยาว ๑๐ กิโลเมตร เอ๊ะ...แม่โหม คุณถามเครื่องวัดนี้ แต่ว่าเครื่องวัดในที่นี้ไม่ได้หมายความว่าเอาเชือกไปวัด หรือว่าเอาอะไรเข้าไปวัด ต้องวัดด้วย คุณธรรมที่ละ ^{๓๑} หมายถึงพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ประเภทจะละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้ต่างกันตามหลักการของการละสังโยชน์

มีข้อสังเกตประการหนึ่งเรื่องผลของการปฏิบัติท่านว่า ไม่มีความจำเป็นต้องเรียงลำดับ คือ ๑) เป็นพระโศดบัน ๒) เป็นพระสัททาคามี ๓) เป็นพระอนาคามี ๔) เป็นพระอรหันต์ จะเห็นว่าพระสาวกบางท่านพอฟังเทศน์จบบรรลุพระโศดบัน และฟังเทศน์อีกครั้งหนึ่ง หรือว่าปฏิบัติต่อเป็นอรหันต์เลยก็มี อย่าง พระอานนท์ หรือบางท่านฟังเทศน์จบเป็นอรหันต์เลยก็มี ^{๓๒} การปฏิบัตินี้ จำเป็น ต้องดูตัวอย่างตามพระสูตร ถ้าเราไม่ดูตัวอย่างตามพระสูตรจะปฏิบัติยาก ทำไปๆ ก็คิดแต่เพียงว่าสมาธิจะทรงหรือไม่ทรง จะทรงสมาธินานหรือไม่นานละเอียดหรือหยาบก็อยู่แค่นั้น ผลที่สุดแม้แต่พระโศดบันก็ไม่ได้ ถ้าเราดูตัวอย่างตามพระสูตรจะรู้สึกว่าง่าย ^{๓๓}

ประเด็นสำคัญ ท่านแนะว่า ควรคิดเอาชนะกิเลสคราวละข้อ เอาชนะให้เด็ดขาด แล้วค่อยเลื่อนเข้าไปทีละ ข้อ ข้อต้น ๆ ถ้าเอาชนะไม่ได้ ก็อย่าเพิ่งเลื่อนไปหาข้ออื่น ทำอย่างนี้จะได้ผลเร็วเพราะข้อต้นหมอบแล้ว ข้อต่อไปไม่ยากเลย จะชนะหรือไม่ชนะ ก็ข้อต้นนี้แหละ เพราะเป็นของใหม่ และมีกำลังครบถ้วนที่จะต่อต้านเรา ถ้าด่านหน้าแตก ด่านต่อไปง่ายเกินคิด ในสังโยชน์ ๑๐ ประการมีสัkkายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และสัลลพพตปราคาส เป็นต้น ท่านกล่าวว่าให้มุ่งตัดที่สังโยชน์ ประการที่ ๑ คือ สัkkายทิฎฐิเพราะเป็นตัวสำคัญดังคำกล่าว

การตัดสังโยชน์ ๑๐ ประการ เขาตัดกันตัวเดียวคือ สัkkายทิฎฐิ สัkkายทิฎฐิต้องใช้อารมณ์ไม่เหมือนกัน อย่างพระโศดบันกับพระสัททาคามี ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า มีสมาธิเล็กน้อย กับมีศีลบริสุทธิ์และมีปัญญาเล็กน้อย ใช้ปัญญาแก้คิดว่าชีวิตนี้ต้องตาย นี่เป็นสัkkายทิฎฐิ ตัด

^{๓๑} พระราชพรหมยาน (หลวงพ่พระมหาวิระ ถาวโร), หลวงพ่ตอบปัญหาธรรม ฉบับพิเศษ เล่ม ๑, จัดทำโดย เจ้าหน้าที่ธัมมวิโมกข์, พิมพ์ครั้งที่ ๘๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเขตโต้ การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๖.

^{๓๒} พระราชพรหมยาน, สังโยชน์ ๑๐, หน้า ๕๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๕๔.

ตรงนี้ให้มีความรู้สึกจริงๆ ว่าร่างกายนี้มันต้องตายแน่ วันนี้นะมันไม่ตาย แต่วันหน้ามันอาจจะตายก็ได้ ยิ่งไงๆ มันก็ตายกันแน่นอน^{๓๔}

อีกประการหนึ่ง พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) ได้ยกแนวทางการสอนของหลวงพ่อดำ เรื่องการตัดสัณกายทิฐิ มาสนับสนุนแนวการปฏิบัติดังกล่าว มีใจความว่า หลวงพ่อดำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ โดยเน้นสอนเฉพาะ สัณกายทิฐิ อย่างอื่นท่านสอนแต่ไม่เน้นนัก ก เน้นสัณกายทิฐิเป็นใหญ่ให้มีความเข้าใจว่า ร่างกายนี้ไม่ใช่เราไม่ใช่ของเรา เราไม่มีในร่างกาย ร่างกายไม่มีในเรา พอทำสมถะกับวิปัสสนาข้อนี้ควบกัน จิตใจก็สดใสมีอารมณ์สงบ^{๓๕}

อนึ่ง ถ้าเป็นอารมณ์พระอนาคามี จะมีความรู้สึกเบื่อหน่ายในร่างกาย เบื่อหน่ายทุกสิ่งทุกอย่างในโลก เบื่อหมดจนไม่มีความรู้สึกพอใจอะไรทั้งหมด อันนี้เป็นอารมณ์พระอนาคามี ถ้าเป็นพระอรหันต์มี สังขารเปกขาญาณ วางเฉยทุกอย่าง ร่างกายเราก็เฉย จะแก่ก็เฉยแก่ มันจะป่วยก็เฉยป่วย มันจะตายก็เฉยตาย เป็นหน้าที่ของมัน ร่างกายคนอื่นก็เช่นเดียวกัน ทรัพย์สมบัติก็เหมือนกัน มันมีอยู่ก็มี ไม่มีมันจะพังมันจะหายไปก็เรื่องของมัน เป็นของธรรมดา

จากการศึกษา พบว่า ทศนะ ต่อหลักการละสังโยชน์ ของทั้งพระ ธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตฺโต) และ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) ต่างก็มีแนวสอนไปในทางเดียวกันกับในพระไตรปิฎก กล่าวคือการ เน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของการละสังโยชน์ให้ครบทั้ง ๑๐ ประการโดยการมุ่งแสดงให้เห็นหลักการของการละทีละขั้นตามลำดับขั้นตอน โดยเชื่อมโยงหลักการเข้ากับเป้าหมายของการละสังโยชน์คือการบรรลุธรรม ได้เข้าถึงการเป็นอริยบุคคล หรือทักษิณบุคคล ถึงกระนั้นก็มีหลักคำสอนที่เพิ่มเติม นอกเหนือจากในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทคือ การนำหลักการของ สังโยชน์มาตีความเพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการวัดความเป็นอริยบุคคลได้ดังที่ พระเถระทั้ง ๒ รูปได้แก่ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตฺโต) และพระราชพรหมญาณ (หลวงพ่อดำ) ได้กล่าวเอาไว้

๔.๔ ทศนะต่อหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์

จากหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ (ดังรายละเอียดที่ได้แสดงไว้แล้วในบทที่ ๓) เมื่อได้ศึกษาทศนะของพระเถระในสังคมไทยในประเด็นดังกล่าว พบว่าพระเถระในสังคมไทยแต่ละรูปมีทศนะต่อหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ดังนี้

๔.๔.๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตฺโต)

ในหนังสือพุทธธรรมท่านกล่าวถึงเรื่องหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพานเอาไว้ว่า

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

พุทธพจน์ที่แสดงหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน มักเป็นไปใน รูปของคำสอนให้พิจารณา สภาวธรรม... หากจะแสดงลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติที่จะเรียกได้ว่าเป็นระบบ ก็เป็นเพียง การแสดงขั้นตอนอย่างกว้าง ๆ พุทธพจน์แนวนี้นับว่าละเอียดที่สุดและพบบ่อยที่สุดก็คือ คำ สอนแสดงความก้าวหน้าในการประพุดติพรหมจรรย์ของพระภิกษุ ตั้งแต่ออกบวชจนบรรลु อาสวักขณญาณ อีกแนวหนึ่งก็นับว่าใกล้เคียง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงเองบ้าง พระสาวก แสดงบ้างเป็นครั้งคราว คือ แนวจรรณะ ๑๕ และวิชา ๓ นอกจากนี้ ก็มีแต่ที่แสดงเพียงลำดับ หัวข้อเป็นชุด ๆ เช่น วิสุทธิ ๗^{๓๖} วิสุทธิ ๙^{๓๗} เป็นต้น

คัมภีร์วิสุทธิมคค์ เป็นคัมภีร์หนึ่งที่มีการนำเอาแบบแผนและรายละเอียดของแต่ละ ขั้นตอนของการปฏิบัติที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนทั้งหมด ประมวลเรียบเรียงบันทึกรวมถึงรจนา เป็นคัมภีร์ขึ้นมา นอกจากแสดงลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกด้านกิจกรรมภายนอกแล้ว ยัง แสดงลำดับขั้นของความเจริญก้าวหน้าภายใน คือการที่ปัญญาแก่กล้าขึ้นเป็นระดับ ๆ จนตรัสรู้ อย่างที่เรียกลำดับญาณด้วย कैาโครงสร้างไปของการปฏิบัติ ท่านถือตามหลักการของไตรสิกขา แล้ว ขยายออกตามแนววิสุทธิ ๗ ส่วนขั้นตอนของความเจริญปัญญาภายใน (วิปัสสนาญาณ) ท่านขยาย ความจากเนื้อหาบางส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามคค์ ในที่นี้จะแสดงระบบการปฏิบัติที่สรุปตามแนว ของคัมภีร์วิสุทธิมคค์นั้น^{๓๘} ซึ่งแสดงได้เป็นขั้นตอนดังนี้^{๓๙}

ก. ระดับศีล (อริศีลสิกขา)

๑) สิลวิสุทธิ ความหมจดจแห่งศีล คือ ประพุดติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง มีศีล บริสุทธิตามภูมิขั้นของตน คัมภีร์วิสุทธิมคค์กล่าวมุ่งเฉพาะการปฏิบัติของพระภิกษุ หมายถึง ปาริสุทธิศีล ๔ คือ ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตาม ข้ออนุญาต รักษาวินัย ประพุดติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย) อินทริยสังวรศีล (ศีลคือความสำรวม อินทริย ได้แก่ ระวังไม่ให้กุศลธรรมความชั่วครอบงำจิตใจในเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริยทั้ง ๖) อาชีวะปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิแห่งอาชีวะ ได้แก่เลี้ยงชีวิตโดยทางชอบธรรม) และ ปัจจย สันนิสิตศีล (ศีลที่เกี่ยวข้องกับปัจจย ๔ ได้แก่ การใช้สอยปัจจย ๔ ด้วยปัญญาพิจารณา ให้เป็นไป ตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภคด้วยตัณหา) นอกจากศีล อาจเลือกสมทาน

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๓/๒๓๓, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๕๓/๑๕๔.

^{๓๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๕/๑๘๖.

^{๓๘} วิสุทธิ. ๑/๑-๓/๓๓๖ (= ๕๕๑ หน้า), อ้างใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับ ปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๕๕.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕-๓๖๔.

วัตร โดยเฉพาะชุดงค์ ๑๓ บางข้อ เพื่อส่งเสริมความมกน้อยสันโดษสังคเพียรและเรียบง่าย เป็นต้น
เป็นการจัดเกลากิเลส เกื้อกูลแก่ภาวนาต่อไป

ข. ระดับสมาธิ (อธิจิตตสิกขา)

๒) **จิตตวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งจิต คือ ฝึกอบรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพและ
สมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิพอเป็นบาทหรือปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมคค์ว่า ได้แก่
อุปจารสมาธิ จนถึงอัปปนาสมาธิในฉานสมาบัติทั้ง ๘ และแสดงวิธีเจริญสมาธิ จนถึงได้ผลพิเศษ
คือโลกียอภิญญา ทั้ง ๕

ค. ระดับปัญญา (อธิปัญญาสิกขา)

(๑) **ขั้นญาณตปริญญา** คือ รู้จักสภาวะ

- ขั้นทุกขวักฎฐาน คือ กำหนดทุกข์สังข

๓) **ทิจจวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งทิจจ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตาม
สภาวะที่เป็นจริง ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่
หลงผิด บางทีกำหนดเรียกเป็นญาณอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า

นามรูปปริจเฉทญาณ (๑)^{๔๐} หรือเรียกว่า สังขารปริจเฉท บ้าง นามรูป าวักฎฐาน บ้าง
หมายถึง ความรู้จักรูปธรรมนามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ พอนับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรม
และนามธรรมเท่านั้น และกำหนดได้ว่าการรับรู้และเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของตนนั้น อะไรเป็น
รูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม เช่น เมื่อเห็นรูป จักขุประสาท แสง และรูปห รือสี เป็นรูปธรรม
จักขุวิญญาณ หรือการเห็นเป็นนามธรรม ดังนี้ เป็นต้น

- ขั้นสมุทัยวักฎฐาน คือ กำหนดสมุทัยสังข

๔) **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย
หรือ ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ตาม
แนวปฏิจาสุมุปปาทกัตาม ตามแนวกฎแห่งกรรมกัตาม ตามแนวกร ะบวนการรับรู้กัตาม ตามแนว
วัฏฏะ ๓ กัตาม หรือตามแนวอื่น กัตาม ว่านามธรรมและรูปธรรมลั วนเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็น
ปัจจัยแก่กันและกัน อาศัยกัน อันเป็นความรู้ที่ทำให้สิ้นความสงสัยเกี่ยวกับกาลทั้ง ๓ คือ อดีต

^{๔๐} ญาณต่าง ๆ ที่มีเลขลำดับกำกับอยู่ใน () ข้างหลังนั้น ได้แก่ญาณที่ในสมัยหลัง ๆ ได้มีการนับ
รวมเข้าเป็นชุดเรียกว่า ญาณ ๑๖ หรือ โสฬสญาณ อันเป็นที่รู้จักกันดีในวงการบำเพ็ญวิปัสสนา โดยเฉพาะใช้ในการ
การตรวจสอบที่เรียกว่า ลำดับญาณ และพึงทราบไว้ในญาณ ๑๖ นี้ เฉพาะมรรคญาณ และผลญาณสองอย่างเท่านั้น
เป็นญาณขั้นโลกุตตระ ส่วนอีก ๑๔ อย่างที่เหลือเป็นญาณขั้นโลกียทั้งสิ้น

อนึ่ง พึงสังเกตว่า วิปัสสนาญาณ ๕ นั้น คัมภีร์อภิธรรมมคค์สังคหะนับรวมสัมมสนญาณ (๑) เข้าใน
ชุดด้วย จึงเป็น วิปัสสนาญาณ ๑๐, สงคห.๕๕, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๔.

อนาคต และปัจจุบัน ความรู้นี้กำหนดเป็นญาณชั้นหนึ่งบางที่เรียกว่า “นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ” (๒) แปลว่า ญาณที่กำหนดปัจจัยของนามรูป ญาณชั้นนี้ เรียกได้หลายชื่อ ว่า ชัมมัญญิตินญาณ บ้าง ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาทัสสนะ บ้าง และผู้ประกอบด้วยญาณชั้นนี้ พระอรรถกถาจารย์เรียกว่าเป็น “จูฬโศคาบัน” คือ พระโศคาบันน้อยเป็นผู้มีคคิ คือ ทางไปก้าวหน้าที่น่าเอนอนในพระพุทธศาสนา

(๒) ขั้นตรีนปริยญา คือ รู้สามัญลักษณะ หรือ หยั่งถึงไตรลักษณ์

- ขั้นมคควาฐฐาน คือ กำหนดมรรคสังข (เฉพาะข้อ ๕)

๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทาง หรือมิใช่ทาง คือ ยกเอารูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นมาพิจารณาเป็นหมวด ๆ ตามแนวไตรลักษณ์ที่ละอย่าง ๆ เช่น พิจารณารูป โดยอนิจจลักษณะ โดยทุกขลักษณะ โดยอนัตตลักษณะ แล้วพิจารณาเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตามลำดับ และโดยลักษณะแต่ละลักษณะไปที่ละอย่าง แล้วพิจารณาข้อธรรมอื่น ๆ เช่น ในหมวดอายตนะ ๑๒ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ และอะไรก็ได้ทุก ๆ อย่าง แม้แต่ ภพ ๓ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สมบัติ ๔ ฯลฯ ไปตามลำดับไตรลักษณ์แต่ละอย่างในทำนองเดียวกันนั้น (รวมความที่อยู่ในขั้น ๕ นั้นเอง) จนเริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย เรียกว่าเกิดเป็น ตรุณวิปัสสนา คือ วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ และในช่วงนี้ ก็จะเกิดสิ่งที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ ขึ้นมา ชวนให้หลงคิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว หรือหลงยึดเอา วิปัสสนูปกิเลสนั้นว่าเป็นทางที่ถูก ถ้าหลงไปตามนั้น ก็เป็นอันพลาดจากทาง เป็นอันปฏิบัติผิดไป แต่ถ้ามีสติสัมปชัญญะแก้ไขได้ ก็จะกำหนดแยกได้ว่าวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ นั้นไม่ใช่ทาง แล้วกำหนดวิปัสสนาญาณที่ดำเนินถูกทางพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่า นั่นแหละเป็นทางหรือมรรคาแท้จริง ซึ่งจะพึงเดินต่อไป เมื่อความรู้นี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่า เป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ในวิสุทธิต่อนี้ มีเนื้อหาซับซ้อนที่พึงทำความเข้าใจคือ การเจริญวิปัสสนาในขั้นที่จะให้เกิดวิสุทธิต่อนี้เรียกว่า นยวิปัสสนา (การเจริญวิปัสสนาโดยนัย คือ พิจารณาโดยจับแง่ความหมายตามแนววิธีที่ท่านแสดงไว้ในพระบาลี เช่นว่า รูปอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตามจะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ก็ตาม ภายในหรือภายนอกก็ตาม ฯลฯ ล้วนไม่เที่ยงดังนี้ เป็นต้น) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กลาปสัมมสนะ^{๔๐} (การพิจารณาเป็นหมวด ๆ หรือรวมเป็นกลุ่ม ๆ อย่างที่อธิบายแล้วข้างบน) และความรู้ที่เกิดขึ้นในขั้นนี้ บางทีจัดกันเป็นญาณชั้นหนึ่ง เรียกว่า

สัมมสนญาณ (๓) แปลว่า ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรา (นามรูปตามแนวไตรลักษณ์)

^{๔๐} ฎีกา ว่า กลาปสัมมสนะ เป็นชื่อที่ชาวชมพูทวีปใช้ ส่วน นยวิปัสสนา เป็นชื่อที่ชาวเกาะลังกานิยมใช้ แต่หมายถึงวิธีการเดียวกัน , วิสุทธิตฎีกา ๓/๔๔๕. กลาปสัมมสนะหรือนยวิปัสสนานี้เป็นวิธีตรงข้ามกับอนุปทธรรมวิปัสสนา (พิจารณาองค์ธรรมเรียงลำดับเป็นรายชื่อ) ; อนึ่งท่าน Nanamoli แปล นยวิปัสสนาว่า Inductive Insight และแปลกลาปสัมมสนะว่า Comprehension by Groups, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๒.

เมื่อพิจารณาด้วยสัมมสนญาณไปจนญาณแก่กล้าขึ้น เร็ว มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลาย มองเห็นความแปรปรวนของปัจจุบันธรรมว่า ธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มิขึ้น มีขึ้นแล้วก็ดับลงไป มองเห็นการเกิดและดับสลายทั้งโดยปัจจัย และเป็นขณะ ๆ ไป ก็เริ่มเกิดญาณใหม่เรียกว่า อุทฺธัพพยานุปัสสนา แต่ยังเป็นญา ญาณใหม่ ๆ อยู่ และญาณนี้ตอนนี้องเรียกว่า ธรรมวิปัสสนา หรือ ธรรมวิปัสสนาญาณ (วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ) ผู้ได้ธรรมวิปัสสนา นี้เรียกว่า “อาร์ทวิปัสสโก” (ผู้เริ่มเห็นแจ้งหรือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว) และในตอนนี้อง วิปัสสนูปกิเลส^{๔๒} เช่น โสภัส คือ แสงสว่างแสนงาม เป็นต้น จะเกิดขึ้น ขวนให้หลงผิดและติดใจ ถ้ารู้เท่าทันผ่านพ้นไปได้ กำหนดแยกแยะอะไรเป็นทางอะไรไม่ใช่ทางได้แล้ว ก็เป็นอันจบสิ้นวิสุทธิข้อนี้

(๓) ขึ้นปหานปริณญา คือ รู้ถึงขั้นระลึกรู้ความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้

๖) ปฏิปทาญาณทัตถวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน โดยสาระแท้ ๆ หมายถึงวิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วย อานาจริปัสสนาญาณ ๘ กับวิปัสสนาญาณข้อที่ ๕ คือสัจจานุโลมิกญาณ แต่พูดอย่างกว้าง ๆ วิสุทธิข้อนี้ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๕ นั่นเอง คือ นับตั้งแต่ อุทฺธัพพญาณที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลส แล้วเป็นต้นไป จนสุดทางแห่งความเป็นปุถุ ชนหรือสุดวิปัสสนา วิปัสสนาญาณ ๕ มีดังนี้

(๑) อุทฺธัพพยานุปัสสนาญาณ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า อุทฺธัพพญาณ (๔) ญาณ อันตามเห็นความเกิดดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบัน ธรรมที่กำลังเกิดขึ้น และดับ สลายไป ๆ ชัดเจน เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิม ไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบว่ สิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้น ครั้นแล้ว ก็ ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้หรือเคลื่อนไหวใด ๆ ในแต่ละขณะ ก็ มองเห็นนามธรรม รูปธรรม และตัวรู้หรือผู้รู้ ที่เกิดขึ้น แล้วทั้งรูปธรรมนามธรรมและตัวรู้นั้นก็ดับไปพร้อมกันทั้งหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า (พลวิปัสสนา) ทำให้ละนิจจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้

(๒) กังคานุปัสสนาญาณ เรียกสั้นว่า กังคญาณ (๕) ญาณอันตามเห็นความ สลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดจนถี่เข้า ก็จะคำนึงเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไป ทั้งหมด

^{๔๒} อุปกิเลสของวิปัสสนา ได้แก่ ธรรมารมณ์อันน่าชื่นชมที่เกิดแก่ผู้ได้ธรรมวิปัสสนา ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุผลแล้ว เป็นเหตุขัดขวางไม่ให้ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ มี ๑๐ อย่าง, อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๒.

(๓) ภัยคุปฏฐานญาณ เรียกสั้นว่า ภัยญาณ (๖) ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลายอันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุกอย่าง เช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

(๔) อาทินวณุปัสสนาญาณ เรียกสั้นว่า อาทินวญาณ (๗) ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

(๕) นิพพิทานุปัสสนาญาณ เรียกสั้นว่า นิพพิทาญาณ (๘) ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพเลิดเพเลินติดใจ

(๖) มุญจิตุกัมมตาญาณ (๙) ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

(๗) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ หรือ ปฏิสังขาญาณ (๑๐) ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่омองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

(๘) สังขารุปกชาญาณ (๑๑) ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลาง ทำเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจติดใจในสังขารทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มโน้มที่จะมุ่งเล่นไปยังนิพพานเลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณข้อนี้จัดเป็นสิบาปัตตวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวิภูฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึดหรือออกจากสังขาร

(๙) สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ (๑๒) ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ริยสัจจ์ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มโน้มเล่นมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้ริยสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

ต่อจากอนุโลมญาณ ก็จะเกิด โคตรภูญาณ (๑๓) (ญาณครอบโคตร คือ ญาณที่เป็นหัวต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล) มาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็น

อริยบุคคลต่อไปโคตรภูณานี้ ท่านว่าอยู่ระหว่างกลาง ไม่จัดเข้าในวิสุทธิไม่ว่าข้อ ๖ หรือข้อ ๗ แต่ยอมให้นับเข้าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา

๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่ง ญาณทัศนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือ มรรคญาณ (๑๔) นั้นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูณาน เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ (๑๕) ก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ความ เป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุนิยามสูงสุดแห่งวิสุทธิหรือไตรสิกขา หรือ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ถัดจากบรรลุมรรคผลด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้ว ก็จะเกิดญาณอีกอย่างหนึ่งขึ้น พิจารณามรรค ผล พิจารณาภิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพิจารณา นิพพาน (เว้นพระ อรหันต์ไม่มีการพิจารณาภิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ (๑๖) เป็นอันจบ กระบวนการบรรลุมรรคผลนิพพานขั้นหนึ่ง ๆ

นอกจากนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ปยุตฺร ปยุตฺโต) ท่านได้ให้ความสำคัญ กับคุณภาพ ชีวิตของสังคมโดยเน้นถึงการเข้าไปเป็นสมาชิกกลุ่มแรกในชุมชนอารยะได้แก่ “พระโศดาบัน” เพราะถือว่าชนกลุ่มแรกที่เข้าใจชีวิตเข้าใจธรรมชาติตรงตามแนวพุทธธรรม ว่าเป็นเรื่องที่ไม่ควรมองข้ามไป ภาวะและชีวิตของพระโศดาบัน เป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวและการเข้าถึงคุณธรรมชั้นอริยชน นั้นก็ไม่ได้ยากแล้วเลยสำหรับปุถุชนทั้งหลายในปัจจุบันที่มีทัศนคติในแง่ลบต่อพระนิพพาน กล่าวคือเข้าใจนิพพานว่าหมดสิ้นขาดสูญ เป็นเรื่องไกลตัวและไม่มีความจำเป็น อย่างไรก็ตาม คุณสมบัติของพระโศดาบันเท่าที่รู้จักัน คือโดยทั่วไปก็คือ การละสังโยชน ๓ ข้อต้น (สัkkายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สีลพทปปมาส) ได้ ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุตฺร ปยุตฺโต) เรียกว่าเป็น คุณสมบัติฝ่ายลบหรือฝ่ายหมดไป ^{๔๓} พร้อมกับการละ ธรรม มัจฉริยะ ทั้ง ๕ ประการ (๑. อาวาสมัจฉริยะ หวงที่อยู่ อาศัย ๒. กุลมัจฉริยะ หวงตระกูล ๓. ลาภมัจฉริยะ หวงลาภ ๔. วัฒนมัจฉริยะ หวงกิตติคุณ และ ๕. ธรรมมัจฉริยะ หวงธรรม) นอกจากนี้พระโศดาบัน สามารถละอคติคือความลำเอียง ทั้ง ๔ ประการให้ได้ด้วย ๑. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ ๒. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง ๓. โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง และ ๔. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว) นอกจากนี้ ท่านยังสามารถละราคะ โทสะ โมหะ ขึ้นหยาบที่เป็นเหตุให้ถึงอบายได้ ประการสุดท้ายคือท่าน ระวังภัยเวร โทมนัส และทุกข์ทางใจต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดจากการไม่ปฏิบัติตามหลักศีล ๕ ได้ จึงเป็น ผู้พ้นจากอบายสิ้นเชิง ความทุกข์ส่วนใหญ่มอดสิ้นไปแล้ว เหล่านี้เป็นคุณสมบัติที่พระโศดาบัน ท่านละได้แล้วทั้งหมด

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๖.

๔.๔.๒ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภัทโท)

พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภัทโท) มีทัศนะต่อสังโยชน์ทั้งปวงว่าเป็นสิ่งที่ยึดเกี่ยวผูกพันท่านเอาไว้กับวัฏสงสารที่มีความยุ่งยากมากไม่สิ้นสุด ท่าน บรรณาความพ้นทุกข์ในชาตินี้ให้ได้ ด้วยการตั้งสัจยอธิฐานกับตัวเองไว้ว่าจะปฏิบัติตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อความพ้นไปแห่งกองทุกข์ทั้งมวลด้วยคำกล่าวของท่านที่ว่า

เอาละ ชาตินี้เราจะมอบกายอันนี้ ใจอันนี้ ให้มันตายไปชาติหนึ่ง จะทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกประการเลย จะทำให้มันรู้จักในชาตินี้ ถ้าไม่รู้จักก็ลำบากอีก จะปล่อยวางมันเสียทุกอย่าง จะพยายามทำ ถึงแม้ว่ามันจะทุกข์ มันจะลำบากขนาดไหน ก็ต้องทำชีวิตในชาตินี้ให้เหมือนวันหนึ่งกับคืนหนึ่งเท่านั้น ที่มัน จะทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้า จะทำตามธรรมะให้มันรู้ ทำไมมันยุ่งยากนัก วัฏสงสารนี้...

จากแนวคิดดังกล่าว ทำให้เกิดประเด็นที่น่าสนใจที่ว่า ทุกข์ที่พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่ocha สุภัทโท) เห็นเป็นเหตุให้เกิดความสนใจที่จะแก้ไขที่ตัวทุกข์คือ ทุกข์ในสังขาร เอาความตายของโยมบิดามาเป็นเครื่องเตือนสติให้เห็นโทษแห่งวัฏสงสาร และประสบการณ์ในชีวิตที่เห็นความวุ่นวายในโลก ความเกิดแก่เจ็บตายของญาติโยมทำให้เกิดความมุ่งมั่นในการที่จะพิสูจน์คำสอนของพระศาสดาในการที่จะ หลุดพ้นจากวัฏสงสารการเวียนว่ายตายเกิด หลุดพ้นจากการท่องเที่ยวไปในภพภูมิต่าง ๆ อย่างไม่สิ้นสุด

ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่มา จุดมุ่งหมายในการสอนของท่าน กล่าวคือเป็นการเดินตามทางของมรรคและปฏิบัติเพื่อเป็นไป เพื่อการสลัดทิ้งซึ่งตัณหาและละสังโยชน์เครื่องร้อยรัดทั้งหลาย หลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง ลักษณะคำสอนที่เน้นสาระสำคัญของท่านมีดังนี้

๑) สติปัฏฐาน ๔

พระโพธิญาณเถระสอนธรรมโดยสติโดยให้ตั้งสติให้คงที่ ไม่ให้หลง ท่านสอนว่า ธรรมะไม่เป็นเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องสั้นเบื้องยาว ธรรมะคล้าย ๆ ลูกมะพร้าวให้ตั้งสติ ให้ปลุกศรัทธาความเชื่อ น้อมถึงพระรัตนตรัย พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ การตั้งสตินี้ถึงแม้กราบก็ให้มีสติ ไม่ได้กราบก็ให้มีสติ ถ้าปล่อยไปหลงไป สติก็ไม่ดี จิตใจไม่สงบ ฟุ้งซ่าน ถึงจะยืน เดิน นั่ง นอน ขบ ฉันท ก็ให้มีสติ ขาดสติ จะไปทำกรรมฐานอะไร จะไปนั่งสมาธิอะไร ไปทำ ความบริสุทธิ์อะไรก็ไม่มีเป็น สติคือตัวสำคัญ ความเยือกเย็นก็เกิดอยู่ที่สติ ความสงบก็เกิดอยู่ที่สติ ความสบายภายในภายนอกก็เกิดอยู่ที่สติ ธรรมวินัยข้อปฏิบัติทั้งปวงทั้งหลายเกิดอยู่ที่สติ “ กล่าวโดยสรุปความก็คือ ท่านเน้นเรื่องสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ธรรมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

^{๔๔} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภัทโท), อุปลสมณิ, หน้า ๑๘.

(๔๓) เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

๔) พิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์

ในแง่ของ การสอน หลักธรรมขั้นสูง ท่านมุ่งเน้นให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาให้เห็นถึง สามัญญลักษณะทั้ง ๓ ประการ กฎแห่งไตรลักษณ์ทำให้เข้าใจชีวิตและแนวทางในการดำเนินชีวิต มีความรู้เท่าทันสังขารมองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวเป็นตนที่ปรากฏอยู่ในขั้นทั้ง ๕ ว่าเป็นสิ่งที่สมควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่นดังข้อความที่ว่า “ถ้าเห็นอนิจจังชัดเจนมันก็เป็นพระสมบูร ณ์นั่นเอง เห็นอนิจจังเป็นของไม่แน่นอนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ใน วิญญาณ อุปาทานมันหมายก็ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในขั้นทั้งห้า”^{๔๘}

นอกจากนี้ท่านยังสอนไม่ให้ยึดถือสรรพสิ่งด้วยสมมุติสัจจะ ให้พิจารณาเข้าถึง ปรมาตม์สัจจะคือความจริงตามธรรมชาติดังข้อความว่า

ทุกสิ่งสารพัดนี้ก็เรียกสมมุติขึ้นมามันเกิดจากสมมุติ ก็ให้รู้จักสมมุติรู้จักบัญญัติถ้ารู้สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ก็รู้จักเรื่องอนิจจังเรื่องทุกข์เรื่องอนัตตา อย่าไปยึดมั่นถือมั่น ในหลัก พุทธศาสนานี้ไม่มีอะไร มีแต่เรื่องทุกข์เกิดกับทุกข์ดับ หากบุคคลพิจารณา รู้เท่าตามความเป็นจริง ทุกข์ทั้งหลายก็จะบรรเทาเบาบางลง. . .^{๔๙}

๕) ละกามฉันทะสังโยชน์

เมื่อกล่าวถึงกามฉันทะสังโยชน์ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อบุชา สุภัทโท) มีคำสอนที่ตรงไปตรงมาโดยท่านกล่าวถึงความสำคัญของกามฉันทะสังโยชน์โดยเฉพาะความต้องการในการเสพเมถุนนี้เป็นปัญหาที่หนักใจพระภิกษุที่ยังอยู่ในหนุม ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งของการบวชไม่ได้ นานมีอันต้องลาสิกขาออกไปเสียเป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงต้องสอนเน้นเรื่องนี้บ่อย ๆ แม้จะเป็นเรื่องที่หยาบ แต่ท่านก็ได้ละทิ้งไป เมื่อท่านเทศน์ก็จะสอนอย่างตรงไปตรงมาดังเช่นว่า “งูเห่าตายแล้วหรือยัง ?” ครั้งหนึ่งหลวงพ่อบุชามพระหนุมผู้ร้อนผ้าเหลือง ลูกศิษย์ก้มหน้าจุกหน้าแดงและตัวสั่นนิด ๆ “ระวังนะอย่าให้งูเห่ามันฉก วันไหนมันแผ่แม่เบี้ยมาก ๆ ก็ให้ทำความเพียรให้มาก”^{๕๐}

อีกตัวอย่าง ที่เป็นคำสอนของท่านในเรื่อง การเสพเมถุน นี้ด้วยอุปมาโวหารเปรียบให้เห็นภาพของความไม่สวยไม่งามกับความสกปรกคือรูขี้ จี้มูก ด้วยภาษาชาวบ้านว่า

“เออ! มันหลงน้อ ไอ้โลก โกรธ หลงนี้เลิกไม่ได้ซักทีน้อ ความงามมันงามอยู่แค่นี้ละ ต้องดูให้ดี ๆ ความหลงมันก็ หลงอยู่ที่จิตใจนี่ มันไม่ภาวนานะ งามหนัง หลงหนังเรอะ ดูดี ๆ ซิ ข้างล่างมันมีอะไร ดูดีแล้วหรือ จิตใจมันเป็นยังงั้นกหนา จะไม่ให้มันพันเชียวหรือ ทุกข์พวกนี้นะอยากเข้าคุกกอีกหรือ รักรูขี้เขาหรือ นี่สองรู รูขี้ ไม่ล้างละก็เหม็นคลุ้งเลยละ ไม่เชื่อ

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๖.

^{๔๙} พระโพธิญาณเถระ, นอกเหตุเหนือผล, หน้า ๑๐๗-๑๑๐.

^{๕๐} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภัทโท), อุปลมนิ, หน้า ๓๑๓.

หรือ จมูกไหลอยู่นะ ไม่รู้ว่าหลงรู้เข้าด้วยซ้ำ รู้เข้าทุกชุมชน ทัวไบหน้า บ้าแท้ ๆ ยังจะหลงมันอีก ยังอยากกลับไปตายที่เก่าอีก ยังไม่พออีกหรือ”^{๕๑}

จากประเด็นดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่ocha สุภัทโท) มีมรรควิธีแก้ปัญหา “กามฉันทะสังโยชน์” ด้วยการเจริญอสุภะกัมมัฏฐาน ควบคู่ไปกับการปฏิบัติวิปัสสนา กล่าวคือพิจารณาถึงความไม่สวยไม่งาม ที่ควรหันมาพิจารณา เพื่อให้รู้แจ้งทั้งร่างกายของเราและของคนอื่น เพื่อเพิกถอนความลุ่มหลงของจิตใจให้จางคลายไปเพราะหมดความสงสัย ว่าสวยงาม การดูเพียงผิวเผินทำให้ลุ่มหลงเอามาก ๆ ดังนั้นจึงควรพิจารณาให้ลึกซึ้งด้วยปัญญา จะเห็นตามสภาพความเป็นจริง จึงจะสามารถถอดถอนความกำหนัดยินดี (กามฉันทะสังโยชน์) ออกจากจิตใจได้ในที่สุด

๔.๔.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำสิงค)

พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำสิงค) มีทัศนะต่อหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ในประเด็นต่อไปนี้

๑) สมถะกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน

ในประเด็นเรื่องสมถะและวิปัสสนากรรมฐานนั้น ท่านอธิบายว่า สมถะ เป็นจุดเริ่มต้นให้เป็นสมาธิ สงบจากนิวรณ์ ๕ ส่วนวิปัสสนาเป็นการใช้ปัญญาพิจารณาร่างกายเพื่อตัดกิเลส ทั้งสมถะและวิปัสสนา ๒ อย่างนี้จะต้องคู่กัน ท่านเปรียบไว้ว่า “สมถะ นี่ก็เหมือนกับคนที่เพาะกำลังกายให้แข็งแรง ส่วนวิปัสสนา ก็เหมือนกับอาวุธที่คมกล้า ถ้าคนไม่มีแรงหิบบอาวุธ จะมาเข้าศึกได้ไหม ?”^{๕๒}

ท่านสอนอุบายวิธีในการใช้ปัญญาพิจารณาเรื่องราวในชีวิตว่า

การทำจิตให้เป็นสมาธิ ก็เพื่อไม่ให้จิตวุ่นวาย เมื่อจิตไม่วุ่นวายแล้ว ก็ใช้ปัญญาพิจารณา คือยอมรับนับถือกฎของความเป็นจริง เกิดมาแล้วมันก็ต้องแก่ เมื่อทรงชีวิตอยู่มันก็ป่วยไข้ไม่สบาย มีการพลัดพรากจากของรักของชอบใจ เมื่อมีชีวิตอยู่ต้องมีการนิทานสรรเสริญ กระทบกระทั้ง และในที่สุดเราก็ตาย นี่เป็นของธรรมดา ถ้าอาการอย่างนี้มันเกิดขึ้นกับเรา เราจะไม่หวั่นไหวในอารมณ์ ถือว่ามันเป็นธรรมดาของการเกิด^{๕๓}

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓.

^{๕๒} พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำสิงค), หลวงพ่อตอบปัญหาธรรม ฉบับพิเศษ เล่ม ๑, หน้า ๕๐.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

๒) หลักไตรสิกขา

การทำสมณะกรรมฐาน หรือวิปัสสนากรรมฐาน ทั้งหมดนี้จะต้องประกอบด้วยเหตุ ๓ ประการร่วมกันคือ ศีล สมาธิ ปัญญา หรือเรียกว่า “ไตรสิกขา” ถ้าศีลไม่บริสุทธิ์จิตก็ไม่เป็นสมาธิ ถ้าศีลบริสุทธิ์แล้วจิตจึงเกิดสมาธิ เมื่อจิตสงบจากอารมณ์ต่าง ๆ ปัญญามันจึงจะเกิด มันต้องร่วมกัน ๓ อย่าง^{๕๔}

อริศีลสิกขา พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นวิสัยของพระโสดาบันกับพระสกิทาคามี

อริจิตสิกขา เป็นวิสัยของพระอนาคามี

อริปัญญาสิกขา เป็นวิสัยของพระอรหันต์ผล

เป็นอันว่าถ้าเราพิจารณาตามพระพุทธภาษานี้ จะเห็นว่าการปฏิบัติตนตรงต่อความเป็นพระอริยเจ้าเป็นของไม่ยาก ไม่ยากเพราะอะไร เพราะว่าเรารู้ยั่วสำหรับพระโสดาบันกับพระสกิทาคามีไม่มีอะไรมาก คือ เป็นผู้ปฏิบัติศีลอย่างเคร่งครัดนั่นเอง

๔.๔.๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ)

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ) วิปัสสนาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ศึกษา วิปัสสนาอยู่ ณ สำนักวิปัสสนาสาสนยิตสา (สาสนเขกเถ) ภายใต้อำเนนนำของ พระมหาสิริยาตอ โสภณเถร พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ท่านมีทัศนะต่อหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ดังนี้

๑) วิปัสสนากรรมฐาน

ท่านให้ความสำคัญกับการเจริญวิปัสสนา ธรรมฐานเป็นอย่างมาก ท่านให้ความหมายของวิปัสสนากรรมฐาน ไว้ว่า “วิปัสสนา หมายความว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนาม เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยอาการต่าง ๆ ธรรมฐาน หมายความว่า โรงงานฝึกใจ เมื่อเอาไปต่อกันเข้าจึงได้รูปเป็นวิปัสสนากรรมฐาน หมายความว่า โรงงานฝึกใจให้เกิดวิปัสสนาปัญญา”^{๕๕} โดยได้พรรณนาถึงประโยชน์ของเจริญวิปัสสนา ธรรมฐานไว้ว่าเป็นสิ่งที่ทำคนให้เป็นผู้ประเสริฐ เพราะเหตุว่า การปฏิบัติธรรมนี้ย่อมเป็นไปเพื่อคุณสมบัติต่าง ๆ ท่านกล่าวไว้ ดังนี้

ประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ๒๐ ประการ^{๕๖}

๑) เพื่อละนิวรณ์ ๕

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๕๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร ป.ธ.๘), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วย วิปัสสนากรรมฐานทั่วไป, (กรุงเทพฯ : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗๗.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๕.

๒) เพื่อละกามคุณ ๕

๓) เพื่อหัดให้คนเป็นผู้รู้จักประหยัด

๔) เพื่อละอุปาทานขั้น ๕

๕) เพื่อละสังโยชน์เบื้องต่ำ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท

๖) เพื่อละคติ ๕ คือ นรกภูมิ เปตวิสัยภูมิ อสุรกายภูมิ และดิรัจฉานภูมิ เมื่อได้ญาณ ๑๖ ในวิปัสสนากรรมฐานโดยดี คชาดไม่ว่าจะเกิดอีกกี่ชาติ (พระโสดาบันเกิดไม่เกิน ๗ ชาติเป็นอย่างมาก) ส่วนสมถกรรมฐานเมื่อได้ฌานที่ ๑ ขึ้นไปก็อาจนำไปเกิดในพรหมโลกได้แต่ก็ยังคงเวียนว่ายมาเกิดในอบายภูมิ ๔ ได้อีกในชาติต่อไป ดังนั้น สมถกรรมฐานจึงไม่ใช่การปฏิบัติที่ละ ๑ อยาขภูมิ ๔ ได้โดยเด็ดขาด

๗) เพื่อละความตระหนี่ ๕ คือ ตระหนี่ที่อยู่ ตระหนี่ตระกูล ตระหนี่ลาภ ตระหนี่วรรณะ ตระหนี่ธรรม

๘) เพื่อละสังโยชน์เบื้องบน คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา

๙) เพื่อละตะปุดจิตใจ ๕ คือ สงสัยในพระพุทธ สงสัยในพระธรรม สงสัยในพระสงฆ์ สงสัยในสิกขา ความโกรธไม่พอใจในเพื่อนพรหมจรรย์

๑๐) เพื่อละเครื่องผูกพันจิตใจ ๕ คือ ไม่ปราศจากความชอบใจทะยานอยากในกาม ในรูป ความสุขในการกิน การนอน การรักษาศีลเพื่อเทพนิกาย

๑๑) เพื่อก้าวล่วงความโศกเศร้าเสียใจ (ทุกข์ทั้งหลาย) ดับทุกข์โทมนัส เพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน

๑๒) อานิสงส์อย่างสูงให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ อย่างกลางก็ให้สำเร็จเป็นพระอนาคามี สกทาคามี โสดาบัน อย่างต่ำไปกว่านั้นที่เป็นสามัญ ก็เป็นผู้ที่มีคติเที่ยงที่จะไปสู่สุคติ

๑๓) ชื่อว่า ได้บูชาพระพุทธเจ้าด้วยปฏิบัติบูชา

๑๔) ชื่อว่า เป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อพระพุทธเจ้า

๑๕) ชื่อว่า เป็นผู้ได้บำเพ็ญสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

๑๖) ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ประมาท เพราะมีสติอยู่กับรูปนามเสมอ ความไม่ประมาทนั้นคือ อยู่ไม่ปราศจากสตินั่นเอง

๑๗) ชื่อว่า ได้เป็นผู้ทรงธรรม

๑๘) ชื่อว่า ได้เป็นผู้ปฏิบัติถูกต้อง

๑๙) ชื่อว่า ได้ปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ทางสายกลาง

๒๐) ชื่อว่า ได้เข้าถึงพระรัตนตรัยอย่างแท้จริง คือถึงด้วยอำนาจแห่งการปฏิบัติ คือ อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่เกิดกับการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ตั้งแต่ ภัค ญาณ เป็นต้นไป จนถึง มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจุเวกขณะญาณ

จากประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานตามที่ท่านได้จัดเรียงเอาไว้เป็นหัวข้อ ทั้ง ๒๐ ประการนั้น จะเห็นได้ว่ามีความสำคัญเป็นอย่างมากและเป็นไปเพื่อการละซึ่งสังโยชน์ ทั้ง สังโยชน์ เบื้องต่ำ (ประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ข้อที่ ๕) และ สังโยชน์ เบื้องสูง (ประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ข้อที่ ๘)

เมื่อศึกษาถึง วิธีการ ปฏิบัติและแนว ทางใน การสอนของพระธรรมธีรราชกุมาร (โศกณญาณสิทธิ) ท่านเน้นตามแนววิปัสสนาพุทฺธมสมณะ (สมณะมีวิปัสสนานำ) หรือเรียกว่า วิปัสสนาญาณิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้ำความหมายให้หนักแน่นว่า สุตทวิปัสสนาญาณิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน หมายถึง ผู้ที่เริ่มปฏิบัติด้วยการเจริญ วิปัสสนาทีเดียว โดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใด ๆ มาก่อนเลย แต่เมื่อ เจริญวิปัสสนาคือใช้ปัญญา พิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกทางแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง ใน ตอนแรกสมาธิที่เกิดขึ้นอาจเป็นเพียงขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะ ซึ่งเป็นสมาธิอย่างน้อยที่สุดเท่าที่ จำเป็นเพื่อให้วิปัสสนา ดำเนินต่อไปได้ ดังที่ท่าน กล่าวว่า “ปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนา ย่อมมีไม่ได้”^{๕๗}

๒) หลักสติปัฏฐาน ๔

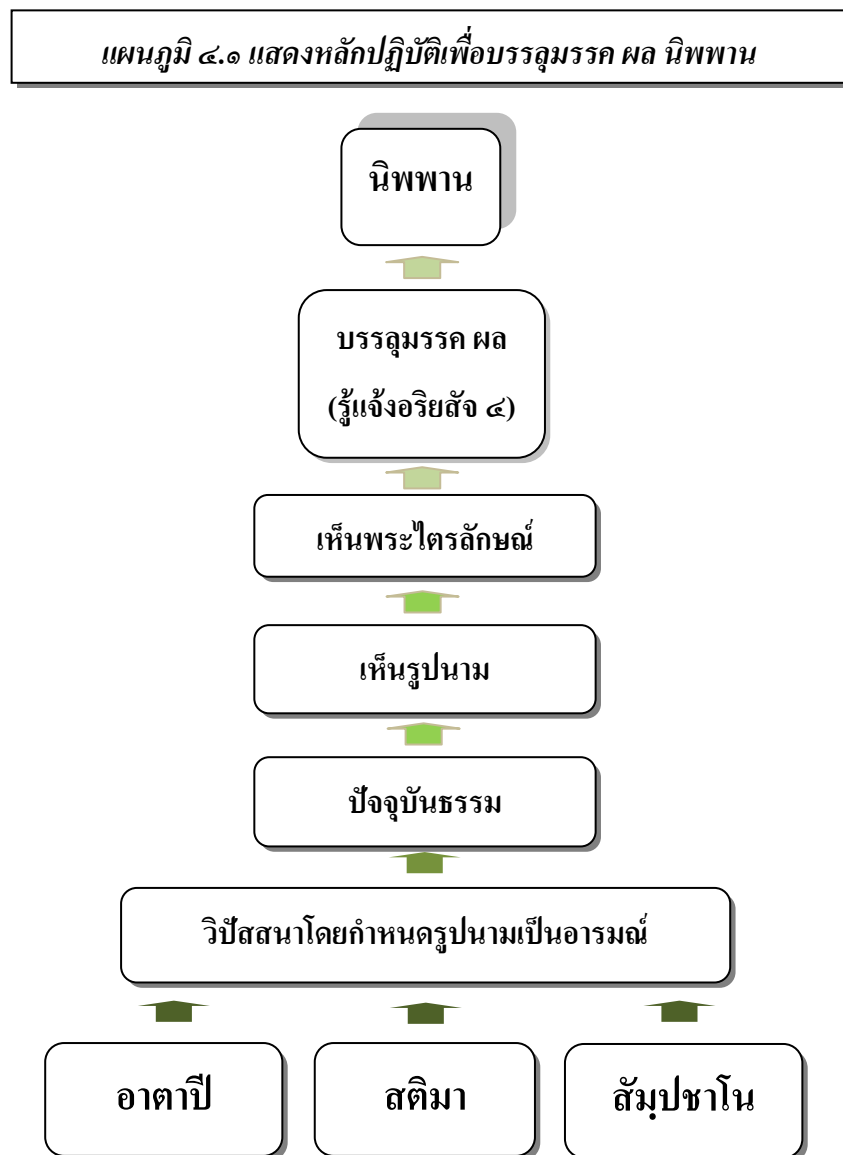
นอกเหนือจากนั้น ท่านยังสอนวิธีปฏิบัติโดยใช้หลักสติปัฏฐาน ๔ คือการพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม เป็นกรอบในการปฏิบัติและการสอน ในภาคทฤษฎี ท่านสอนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจทั้ง หลักสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานควบคู่กันไป แต่ในภาคปฏิบัติ ท่านปฏิบัติและสอนโดย เน้นวิธีการแบบสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า

เมื่อกล่าวถึงหลักการของการปฏิบัติของพระธรรมธีรราชกุมาร (โศกณญาณสิทธิ) มี หลักการกล่าวถึงความสำคัญของวิปัสสนากรรมฐานโดยอ้างพระสูตรต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรง แสดงไว้ต่างวาระกัน เช่น ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร^{๕๘} ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงถึงเรื่อง มัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง ได้แก่ มรรค ๘ ย่อให้สั้นได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ธรรมทั้ง ๓ นี้จะ สมบูรณ์ได้ก็โดยการปฏิบัติวิปัสสนาโดยกำหนดรูปนามเป็นอารมณ์ การกำหนดรูปนามนั้นต้อง

^{๕๗} พรรณราย รัตนไพฑูรย์, “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษา แนวการสอนของพระธรรมธีรราชกุมาร (โศกณญาณสิทธิ)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๔, หน้า ๑๒๒.

^{๕๘} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๓-๑๗/๒๐-๒๕, วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๓-๑๗/๕-๖.

พร้อมด้วยองค์ ๓ คือ (๑) อาตปปี มีความเพียร (๒) สติมา มีสติ (๓) สมุปชาโน มีสัมปชัญญะคือ
รู้อยู่ทุกขณะ เมื่อกำหนดถูกหลักอย่างนี้แล้วจึงชื่อว่า ได้ปัจจุบันธรรม เมื่อได้ปัจจุบันธรรมแล้วจึง
จะเห็นรูปนาม เมื่อเห็นรูปนามแล้วจึงจะเห็นพระไตรลักษณ์ เมื่อเห็นพระไตรลักษณ์แล้วจึง
จะได้อบรมมรรค ผล นิพพาน จึงจะารู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๕๕}
จากหลักการดังกล่าว เมื่อนำมาเขียนเป็นแผนภูมิจะได้ดังนี้

จากหลักการของการปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐานของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก
ญาณสิริ) มีข้อสังเกตที่น่าสนใจก็คือหลักองค์ ๓ คือ (๑) อาตปปี มีความเพียร (๒) สติมา มีสติ

^{๕๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑, หน้า ๑๘-๑๙.

(๓) สมุชชาโน มีสัมปชัญญะคือรู้อยู่ทุกขณะนี้เป็นบาทฐานหรือ หลัก ๓ หลักที่ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องกำหนดให้ถูกต้องเพื่อพัฒนาการของ ขั้นตอนต่อ ๆ ไปได้แก่การเห็นซึ่งปัจจุบันธรรม เห็นรูปนาม เห็นพระไตรลักษณ์ บรรลุมรรค ผล นิพพาน ตามลำดับดังนี้

องค์ ๓ (อาตปปี, สติมา, สัมปชาโน) → วิปัสสนาโดยกำหนดรูปนามเป็นอารมณ์ → ปัจจุบันธรรม → เห็นรูปนาม → บรรลุมรรค ผล (รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔) → นิพพาน

เมื่อได้เข้าสู่สภาวะนิพพานแล้ว สังโยชน์ก็ย่อมหมดสิ้นไป หลักการ ที่แสดงมานี้ชี้ให้เห็นว่า เป็นหลักการเดียวกันกับ พระพุทธองค์ ที่ทรงพร่ำสอนวิปัสสนาмаตั้งแต่วันแรกที่ทรงประกาศพระศาสนาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันแล้ว

วิธีการสอนวิปัสสนาของท่านแบ่งเป็น ๒ ภาค คือ (๑) ภาคสมถะ หรือปฏิบัติศาสนา เป็นหลักการเตรียมตัวก่อนลงมือปฏิบัติ ที่สำคัญคือ อการแผ่เมตตา การระลึกถึงความตาย (๒) ภาควิปัสสนาหรือภาวีสานา ว่าด้วยวิปัสสนาญาณ ๑๖ วิสุทธิ ๗ ญาณ ๑๘ และอุปกิเลส ๑๐ ในการปฏิบัตินั้น ประเด็นสำคัญอยู่ที่การมีสติกำหนดรูปนามตามอิริยาบถใหญ่ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน และมีสติกำหนดรูปนามตาม อิริยาบถย่อย หรือตามอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้ปฏิบัติเริ่มต้นด้วยการกำหนดพิจารณาอิริยาบถเดิน คือ เดินจงกรม ภาวนา ๒ ระยะว่า “ขวย่างหนอ, ซ้ายย่างหนอ” เมื่อสติมั่นคง ญาณแก่กล้าแล้ว ให้ภาวนา ๖ ระยะว่า “ยกสันหนอ, ยกหนอ, ข่างหนอ, ลงหนอ, ถูกหนอ, กดหนอ” ต่อไปก็เป็น อิริยาบถ นั่งพิจารณาอาการพองยุบของท้อง พิจารณาต้นใจคือความรู้สึก พิจารณาทวารทั้ง ๕ โดยใช้วิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นกรอบในการตรวจสอบความก้าวหน้าทางจิต^{๖๐}

นอกจากนั้น ในการสอนวิปัสสนากรรมฐานของท่าน ท่านจะสอนสมถกรรมฐานควบคู่กันไปด้วยเสมอ ^{๖๑} วิธีการสอนแบบนี้ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค หมวด “ยุคนัทธวรรค” ในเรื่อง “มรรค ๔ ประการในการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์” ดังข้อความว่า “ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป

^{๖๐} พระพรหมคุณ ญาณวชิโร, “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๔.

^{๖๑} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, วิมุตติมรรคของพระอรหันต์อุปติสสะ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๖๘), หน้า ๒๗๗.

มรรคยอมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่ง มรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยยอมสิ้นไป”^{๖๒}

สรุปหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ตามแนวทางของพระเถระทั้งหลายมีดังนี้ ได้แก่ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) กล่าวถึง ญาณ ๑๖ และ วิสุทธิ ๗ ตามคัมภีร์ วิสุทธิมรรค ในขณะที่ พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่ocha สุภทฺโท) สอนเรื่อง หลักสติปัฏฐาน ๔, การละทิฐิมานะ, หลักไตรสิกขา, การพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ และการละกามฉันทะสังโยชน์ ส่วนพระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) อธิบายถึง สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน และ หลักไตรสิกขา พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) แสดงข้อปฏิบัติแบบ วิปัสสนาปูพพังคมสมถะ (สมถะมีวิปัสสนานำ) หรือเรียกว่า วิปัสสนาญาณ อย่างไรก็ดี หลักธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวล้วนเป็นแนวทางที่ไม่แตกต่างไปจากที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

๔.๕ ทศนะต่อสังโยชน์กับพระนิพพาน

จากความสัมพันธ์ของสังโยชน์ที่มีต่อพระนิพพาน (ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๓) เมื่อได้ศึกษาทศนะของพระเถระในสังคมไทยในประเด็นดังกล่าว พบว่าพระเถระในสังคมไทยแต่ละรูปมีทศนะต่อความสัมพันธ์ของสังโยชน์ที่มีต่อพระนิพพานดังนี้

๔.๕.๑ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้กล่าวถึงเรื่อง “นิพพาน” อยู่บ่อย ๆ และได้ให้ความหมายของนิพพานไว้หลากหลาย พอสรุปได้ดังนี้ “การทำจิตให้หมดความยึดถือว่าร่างกายและจิตใจนี้เป็นกลุ่มเป็นก้อน จนตัวตนกลุ่มก้อนนั้นสลายตัวไปได้ อวิชชา ตัณหา กิเลส อุปาทาน อะไรที่เราเคยอ่านมามากแล้วนั้นก็ละลายหายไป สภาวะที่จิตเป็นอย่างนี้แหละ คือจุดที่เราจะบรรลุถึงนิพพานได้”^{๖๓}

“นิพพาน” เป็นจุดหมายปลายทางของทุกคน ความดึงดูดเข้าหาสถานะแห่งนิพพาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือสัญชาตญาณของความอยากเป็นอิสระยอมมีอยู่เสมอ แต่ ถูกอำนาจแทรกแซงบางอย่างเช่นผลกรรมเป็นต้น คอยเหนี่ยวให้ออกนอกทางอยู่เสมอเหมือนกัน เพราะตนเป็นผู้ตาบอด ไม่รู้จักความปลอดภัยแก่ตัวเอง หรือการเดินของตน”^{๖๔}

^{๖๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๓/๔๑๓-๔๑๔, พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑-๓/๒๔๕.

^{๖๓} พุทธทาส ภิกขุ, เปิดหีบนิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๒), หน้า ๑๘.

^{๖๔} พุทธทาส ภิกขุ, นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๔๑.

นิพพาน คือสภาพอันเป็นความหลุดรอดจากปวงทุกข์สำหรับชีวิต ^{๖๕} นิพพานคือการดับค้นหา อุปาทานว่า “ตัวกู-ของกู” ให้สนิท ^{๖๖}

๔.๕.๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปญฺโญ)

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งมีทั้งความหมายแง่บวกและแง่ลบ เช่น ปริกขิณภวสังโยชน์ (ผู้หมดสังโยชน์ที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) อรหนต์ (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) จินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา, ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) วุสิตวันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) กตกรรมิย์ (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) โอหิตการะ (ผู้ปลงภาระแล้ว) อนุปปัตตสัทธัตถ์ (ผู้เข้าถึงประโยชน์ตนแล้ว) สัมมัตถัญญาวิมุตต์ (ผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกถ้วน) เกวลี หรือ เกพลี (คนครบถ้วน, คนสมบูรณ์) อุดมบุรุษ (คนสูงสุด, คนเยี่ยมยอด) มหาบุรุษ (คนยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรม) สัมปันนกุศล (ผู้มีกุศลสมบูรณ์) บรมกุศล (ผู้มีกุศลธรรมอย่างยิ่ง) พรหมมณ (ผู้ลดยอกุศลธรรมแล้ว) ทักขิไณย (ผู้ควรแก่ทักษิณา) สมณะ (ผู้สงบ, ผู้ระงับกิเลส) นหาดก (ผู้สละแล้ว) เวทฐ (ผู้ถึงเวท) อริยะ หรืออารยชน (ผู้เจริญ, ผู้ประเสริฐ) เป็นต้น ^{๖๗}

๔.๕.๓ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ)

พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) กล่าวถึงพระนิพพานไว้ว่า เป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ หากตั้งใจปฏิบัติ ก็จะทำได้ทางไกลให้เป็นทางใกล้ได้โดยไม่ยากนัก เป็นสิ่งที่ไม่เกินวิสัย เป็นการตัดภพตัดชาติให้เหลือสั้นที่สุด หากชาตินี้ไม่ได้ไปนิพพาน ชาติหน้าก็อาจจะไปด้วย หรือหากยังไม่ได้ไปก็เป็นชาติต่อ ๆ ไป ต้อง ได้ไปไม่ชาติใดก็ชาติหนึ่งหากเราตั้งใจที่จะไป โดยการสร้างกำลังใจให้กับตนเอง ดังนั้น “นิพพาน” สำหรับท่านจึงเป็นเรื่องที่ใกล้ตัวและขึ้นอยู่กับกำลังใจของผู้ปฏิบัติ ดังคำที่ท่านได้เคยยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่ว่า “จิตเต อสังกิลิฏฺเฐ สุขติ ปาฎิกังขา” แปลว่า ท่านแปลว่า “ถ้าก่อนตายจิตผ่องใส ก็ไปสู่สุคติ หมายถึง สวรรค์ก็ได้ พรหมก็ได้ นิพพานก็ได้ สุดแล้วแต่กำลังใจของเรา” ^{๖๘} นิพพานเป็นสิ่งที่ไม่สูญ แต่คนที่จะไปนิพพานได้นั้น กิเลสจะต้องสูญ ท่านกล่าว ถึงนิพพาน เป็นสภาพที่ว่างดังข้อความว่า

เขาไม่ได้บอกนิพพานสูญ เขาแปลไม่หมดทุกตัว คำว่า สูญ เขาแปลว่า ว่าง นิพพานเป็นธรรมว่างอย่างยิ่ง หมายความว่าคนที่จิตว่างจากความชั่วทั้งหมดจึงจะเห็นนิพพานได้ในเวลา

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๖๖} พุทธทาส ภิกขุ, ตัวกู-ของกู, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๑), หน้า ๒๑๑.

^{๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๔๑.

^{๖๘} พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำพระมหาวิระ ถาวโร), หลวงพ่อตอบปัญหาธรรม ฉบับพิเศษ เล่ม ๑, หน้า ๓๖.

นั่นนะ แต่คนที่จะไปอยู่นิพพานได้ ต้องไม่มีความชั่วอยู่ในจิตเลย ที่เขาเรียกว่า กิเลส นั้นแหละ กิเลสคือความชั่ว มันตัวเดียวกัน^{๖๕}

๔.๕.๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ)

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ให้ความหมายของคำว่า “นิพพาน”^{๖๖} ไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑” นิพพานตามความหมายของท่านมีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่

๑) นิพพาน แปลว่า ออกจากเครื่องร้อยรัด คือค้นหา หมายความว่า สรรพสัตว์พากันจมอยู่ติดอยู่ในวัฏฏสงสาร เพราะมีเครื่องร้อยรัด มีเครื่องผูกมัดไว้ซึ่งได้แก่ค้นหา

๒) นิพพาน แปลว่า เครื่องดับไฟคือกิเลส หมายความว่า สรรพสัตว์ในสากลโลกนี้พากันเดือดร้อนเพราะถูกไฟเผา ไฟนั่นคือ รากะ โทสะ โมหะ

๓) นิพพาน แปลว่า สิ้นเชื้อ หมายความว่า เชื้อที่ก่อภพก่อชาติ ให้ได้รับความทุกข์ต่าง ๆ ที่เรียกว่า อนุสัย คือกิเลสที่นอนดองอยู่ในชั้นสันดานของปวงชน คือ รากะ โทสะ โมหะ

๔) นิพพาน แปลว่า ไม่มีเครื่องเศร้าหมอง หมายความว่า เครื่องเศร้าหมองนั้น ได้แก่ สังกิเลสทั้งหลายมีทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจะ (ความฟุ้งซ่านรำคาญ) วิกิจฉา (ความลึงเลสงสัย) โทสะ (ความโกรธ) โมหะ (ความหลง) อหิริกะ (ความไม่ละอายบาป) อโนตปปะ (ความไม่กลัวบาป) มานะ (ความถือตัว) เป็นต้น เมื่อถึงนิพพานแล้ว เครื่องเศร้าหมองต่าง ๆ เหล่านี้ไม่มีเลย ฉะนั้น นิพพาน จึงแปลว่า ไม่มีเครื่องเศร้าหมอง

นอกจากนั้น ยังแสดงคำที่เป็นชื่อของพระนิพพานว่ามีหลายอย่างด้วยกัน แต่พอจะยกตัวอย่างมาแสดงมีอยู่ ๓๒ ประการดังนี้

คำที่เป็นชื่อของพระนิพพาน ๓๒ ประการ^{๖๗}

๑) วิราโค หมายถึง ความปราศจากรากะ

๒) นิโรธ หมายถึง ความดับค้นหาไม่มีอนุสัยเหลืออยู่

๓) จาโค หมายถึง ความสละค้นหา

๔) ปฏินิสสัคโค หมายถึง ความสละกิเลสทั้งหลาย และความคลายกำหนดในเบญจขันธ์ ด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๖๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริเถร ป.๕), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป, หน้า ๓๓๖-๓๓๗.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๗-๓๓๘.

- ๕) มุคฺติ หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลส
- ๖) อนาลโย หมายถึง ไม่มีความอาลัย
- ๗) รากุขโย หมายถึง ความสิ้นราคะ
- ๘) โทสกุขโย หมายถึง ความสิ้นโทสะ
- ๙) โมหกุขโย หมายถึง ความสิ้นโมหะ
- ๑๐) ตณฺหกุขโย ความสิ้นตัณหา
- ๑๑) อนุปฺปาโท หมายถึง ความไม่เกิดอีกต่อไป
- ๑๒) อปฺปณฺหิตํ หมายถึง ไม่มีที่ตั้งคือตัณหา
- ๑๓) อนิมิตฺตํ หมายถึง ความไม่มีนิमित คือกิเลส
- ๑๔) อปฺปณฺหิตํ หมายถึง ไม่มีที่ตั้งคือตัณหา
- ๑๕) อนายูหนํ หมายถึง ไม่ประมวลมาซึ่งความทุกข์
- ๑๖) อปฺปปฏิสนฺธิ หมายถึง ไม่ปฏิสนธิอีกต่อไป
- ๑๗) อปฺปปฏิวตฺติ หมายถึง ไม่กลับมาสู่โลก ๓ อีก
- ๑๘) อคติ หมายถึง ไม่มีคติทั้ง ๕
- ๑๙) อชาตํ หมายถึง ไม่เกิด
- ๒๐) อชรํ หมายถึง ไม่แก่
- ๒๑) อพฺยุธาธิ หมายถึง ไม่เจ็บ
- ๒๒) อมตํ หมายถึง ไม่ตาย
- ๒๓) อโสภํ ไม่เศร้าโศก
- ๒๔) อปริเทวํ หมายถึง ไม่มีปริเวทนาการ
- ๒๕) อนุปายาสํ หมายถึง ไม่มีความคับแค้นใจ
- ๒๖) อสงฺกิลิฏฺฐํ หมายถึง ไม่มีความเศร้าหมอง
- ๒๗) มทนิมฺมทโน หมายถึง กำจัดความเมาได้ทุก ๆ อย่าง
- ๒๘) ปีปาสวินโย หมายถึง กำจัดความกระหาย
- ๒๙) อาลยสมฺมุคฺมาโต หมายถึง ถอนความอาลัยได้หมดสิ้น
- ๓๐) วฏฺฐุปฺจุเลโท หมายถึง ตัดวัฏฏะได้เด็ดขาด
- ๓๑) อนุตฺตรํ หมายถึง ขอดเยี่ยม ไม่มีอะไรเปรียบได้
- ๓๒) นิพฺพานํ หมายถึง ดับกิเลสตัณหาได้หมดสิ้นไม่มีอะไรเหลือ
- คำต่าง ๆ ดังที่บรรยายมานี้ เป็นชื่อของพระนิพพานทั้งนั้น

จากการศึกษาบทนี้คือ “สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย” ทำให้ทราบว่า ท่านเหล่านั้นมีทัศนะ แนวคิด มุมมอง และการนำหลักการของสังโยชน์ไปใช้ในการสอนธรรมไม่แตกต่างกันไปจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ชั้นรองลงมาตามลำดับ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) กล่าวว่า สังโยชน์เป็น ความโง่ มีอยู่ ๑๐ ประการ (ในขณะที่ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) กล่าวว่าคือความบ้า) สังโยชน์ทุกตัวจะมีอยู่ในตัวมนุษย์ ตั้งแต่เกิด เป็นกิเลสที่ผูกเข้บสัดไว้ให้ติดอยู่กับความทุกข์ หรือผูกติดอยู่กับทุกข์ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตโต) อธิบายสังโยชน์เชิงวิชาการตามพระไตรปิฎก (พระสูตร) มีสังโยชน์ขึ้น หยาบ และสังโยชน์ขึ้นละเอียด การอธิบายประเภทและลักษณะของสังโยชน์ เป็นไปตามแนวพระสูตร มีเพียงพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ท่านเดียวที่อธิบาย สังโยชน์ตามแนวพระอภิธรรม

ประเด็นที่พบว่ามี ความแตกต่างไป จากคัมภีร์ ได้แก่ การอธิบายรูปรากสังโยชน์ และ อูปรากสังโยชน์ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) และเกณฑ์ในการจำแนกประเภทของ ทักขิณียบุคคล หรือพระอริยบุคคลทั้ง ๘ จำพวกของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตโต) รวมถึงคำอธิบายความหมายของสังโยชน์ของพระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) ว่าเป็นเครื่องปราบความบ้า

พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อดำ สุภทัต) กล่าวถึงลักษณะของกลุ่มอกุศลธรรมเช่น กิเลส ตัณหา ทิฏฐิ ด้วยวิธีอธิบายเชิงอุปมา แต่เนื้อหาดังกล่าวยังมีความเกี่ยวข้องกับสังโยชน์ไม่มากนัก กล่าวคือมิได้มุ่งเน้นอธิบายไปที่หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์โดยตรง อย่างไรก็ตาม พระเถระทั้งหลายมี หลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ดังนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตโต) กล่าวถึง ญาณ ๑๖ และวิสุทธิ ๗ ตามคัมภีร์วิสุทธิมคค์ ในขณะที่ พระโพธิ ญาณเถระ (หลวงพ่อดำ สุภทัต) สอนเรื่อง หลักสติปัฏฐาน ๔, การละทิฏฐิมานะ, หลักไตรสิกขา, การพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ และการละกามฉันทะสังโยชน์ ส่วนพระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) อธิบายถึง สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน และ หลักไตรสิกขา พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) แสดงข้อปฏิบัติแบบวิปัสสนาบุพพังคมสมถะ (สมถะมีวิปัสสนานำ) หรือเรียกว่า วิปัสสนาญาณ อย่างไรก็ดี หลักธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวล้วนเป็นแนวทางที่ไม่แตกต่างไปจากที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

ตารางต่อไปนี้เป็นตารางที่แสดงสังโยชน์ในแง่มุมต่าง ๆ ตามทัศนะของพระเถระใน สังคมไทยทั้ง ๕ รูปดังที่กล่าวมาแล้ว ผู้วิจัยนำเสนอโดยแยกความสำคัญ ออกเป็น ๑ ประเด็นสำคัญ

ๆ ได้แก่ ความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์ , หลักการละสังโยชน์ และ หลักธรรม
สำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ดังต่อไปนี้

ตาราง ๔.๒ สรุปสังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย

พระเถระในสังคมไทย	ความเหมือน / ต่าง	ความหมายประเภท และลักษณะของสังโยชน์	หลักการละสังโยชน์	หลักธรรมเพื่อละสังโยชน์
พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)	เหมือนในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา	อธิบายประเภทของสังโยชน์ตามนัยพระสูตร ๑๐ ประการ	ละสังโยชน์ ๑๐ เป็นพระอรหันต์ ละได้บางส่วนเรียกพระอริยะบุคคลชั้นต่าง ๆ ตามลำดับ ผู้ที่ละสังโยชน์ไม่ได้เลยเป็นปุถุชน	-
	แตกต่าง	อธิบายสังโยชน์ว่า คือความงอ , รูปราคะสังโยชน์ และ อรูปราคะสังโยชน์ เป็นความกำหนัดพอใจยินดีในสิ่งที่เป็นรูป (ผู้ที่ชอบเครื่องลายคราม ชอบเล่นต้นไม้ โกศล บอนไซ นกเขา ปลา กัด ฯลฯ) ส่วนอรูปราคะสังโยชน์ เป็นความกำหนัดยินดีในสิ่งที่ไม่มียรูป เป็นนาม (ยินดีหลงใหลในชื่อเสียง เกียรติยศ บุญกุศล)	-	-
พระพรหม-คุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต)	เหมือนในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา	อธิบายสังโยชน์ว่า คือกิเลสที่ผูกสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ และอธิบายประเภทของสังโยชน์ตามนัยพระสูตรตามลักษณะทางนามธรรม (สังโยชน์ชั้นหยาบ และชั้นละเอียด)	พระโสดาบัน ละสังโยชน์ได้ ๓ พระสกทาคามี ละสังโยชน์ได้ ๓ และทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลง พระอนาคามี ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ข้อ พระอรหันต์ ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีก ๕ ข้อ (ละได้หมดทั้ง ๑๐ ข้อ)	ญาณ ๑๖ วิสุทธิ ๗ (ตามคัมภีร์วิสุทธิมัคค)

พระเถระใน สังคมไทย	ความเหมือน / แตกต่าง	ความหมาย ประเภท และลักษณะของสังโยชน์	หลักการละสังโยชน์	หลักธรรม เพื่อละสังโยชน์
(ต่อ) พระพรหม -คุณาภรณ์ (ประยูร ปยุตโต)	แตกต่างๆ	-	เกณฑ์ในการจำแนก ประเภทของ ทักษิณบุคคล หรือ พระอริยบุคคลทั้ง ๘ จำพวก	-
พระโพธิ- ญาณเถร (หลวงพ่ ชา สุภัทโท)	เหมือน ในคัมภีร์ทาง พระพุทธ ศาสนา	อธิบายให้เห็นโทษและอันตราย ของกามฉันทะสังโยชน์ ว่าเป็น ของหายา เป็นปัญหาของพระ หนุ่มบวชใหม่	-	สติปัฏฐาน ๔ , ละทวิภูมิกะ , หลัก ไตรสิกขา, พิจารณา ให้เห็นพระไตร ลักษณ์ และการละ กามฉันทะสังโยชน์
	แตกต่างๆ	อธิบายเพิ่มเติมโดยอาศัยพื้นฐาน ที่มาจากพระไตรปิฎก (อุปมา สักกายทิฎฐิเหมือนการรับ โทรศัพท์ และอุปมากามฉันทะ สังโยชน์ เหมือนกล้วยน้ำว้าแฝง ด้วยยาพิษ)	-	-
พระราช - พรหมยาน (หลวงพ่ ฤาษีลิงดำ)	เหมือน ในคัมภีร์ทาง พระพุทธ ศาสนา	อธิบายสังโยชน์ว่า เป็นเครื่อง ผูกพันให้ร่างกายเกิดขึ้นมาได้ ด้วยอำนาจของตัณหา อธิบายลักษณะเฉพาะประเภท ของสังโยชน์เหมือนใน พระไตรปิฎกและอรรถกถา	ตัดสังโยชน์ ๓ ข้อให้ได้ แน่นอนเสียก่อน , ตัดได้ อีกสองข้อเป็นพระ อนาคามี ตัดได้ทั้งหมด ๑๐ ข้อก็เข้าพระนิพพาน	สมณะกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน และ หลักไตรสิกขา
	แตกต่างๆ	-	สังโยชน์เป็นเครื่อง ปราบความบ้าทางใจ	-
พระธรรม ธีรราช มหามุนี (โชค ญาณสิริ)	เหมือน ในคัมภีร์ทาง พระพุทธ ศาสนา	อธิบายสังโยชน์ตามแนวพระ อภิธรรมปิฎก	-	วิปัสสนาพุทฺธังคม - สมณะ (สมณะมี วิปัสสนา) หรือ เรียกว่า วิปัสสนาชา - นิก

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท นี้โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาสังโยชน์และหลักธรรมที่สัมพันธ์กับสังโยชน์ เพื่อศึกษาหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ และเพื่อศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ตามทัศนะของพระเถระในสังคมไทย สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาความหมายของสังโยชน์พบว่า สังโยชน์มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า การประกอบพร้อมหรือ “การผูกมัด” ใช้เป็นชื่อของกิเลสตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา สามารถเขียนได้ ๓ แบบคือ สังโยชน์ ตัญโญชน์ หรือ สังโยชน์ ก็ได้ ส่วนความหมายตามอรรถะหรือสถานะในพระบาลีให้ความหมายว่า เครื่องผูกพันน้อยใหญ่ เป็นกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ หรือ ธรรมชาติที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ หรือเป็นเครื่องผูกพัน สัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ (คือภพ) ซึ่งเป็นวัฏฏะทุกข์ เป็นเครื่องพันนาการ เพราะสังโยชน์เหล่านี้ ย่อมผูก คือกตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ เชื่อมภพไว้ด้วยภพ รวมถึงการผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรมและวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยลำดับของ ภพ ในภพ กำเนิด คติ วิญญูณ จิต และสัตตาวาส ยังสัตว์ให้จมลงในวัฏฏะได้ด้วย ส่วนความหมายจากคัมภีร์รุ่นต่อมารวมถึงพระเถระต่าง ๆ หมายถึง เครื่องประกอบกรรมไว้กับผลแห่งกรรม เป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจากวัฏฏะทุกข์ เป็นเครื่องล่าม เหมือนโซ่หรือตรวน ชื่อ คา เครื่องผูกเครื่องจำ เป็นสิ่งที่มันผูกจิตใจไว้ให้ติดอยู่ในกิเลสในความทุกข์ในวัฏฏะ เป็นกิเลสหรืออกุศลเจตสิกที่เป็นเครื่องผูกมัดเทียมสรรพสัตว์ไว้ให้อยู่ในกองล่อแห่งการเวียนว่ายตายเกิด หรือสังสารวัฏ เป็นเครื่องพาหุมน เครื่องพาวน เป็นเครื่องกีดขวางทางไปสู่พระนิพพาน ทำให้คนไม่เห็นช่องทางแห่งมรรค ผล นิพพาน

สังโยชน์ จากหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎก มีลักษณะที่เป็นรูปธรรม และนามธรรมที่เป็นรูปธรรมได้แกหัสสังโยชน์ (สังโยชน์ของคฤหัสถ์) หมายถึง ความผูกพันของคฤหัสถ์คือความ

ใครในบริหารของคฤหัสถ์อันได้แก่ ทพฺพสมบิ ติ บุตร ภรรยา ข้าทาส บริวาร และกามคุณ ๕ ประการ ที่เป็น นามธรรม แยกประเภทเป็น เบื้องต่ำและเบื้องสูง สังโยชน์ เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท สังโยชน์เบื้องสูง (อุทฺธัมภาคิยสังโยชน์) คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา

สังโยชน์ที่ปรากฏเป็นหมวด ๆ คือสังโยชน์ หมวด ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปรามาส สังโยชน์หมวด ๑ ได้แก่ อนุนยสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉา สังโยชน์ มานสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์ ส่วนสังโยชน์หมวด ๑๐ จะเห็นได้บ่อยคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปรามาส กามฉันทะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชา

นอกจากนี้ยังมี อุปบัตติปฏิลาภิยสังโยชน์ สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีความเกิด และ ภาวปฏิลาภิยสังโยชน์ สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้มีภพ ซึ่งเป็นประเภทของสังโยชน์ที่จำแนกโดยชั้น พระอรรถกถาจารย์

การแสดงสังโยชน์ปรากฏอยู่ ๒ ปุฏกคือ ตามนัยอภิธรรมปิฎกมี ๑๐ ประการได้แก่ กามราคะสังโยชน์ ปฏิฆะสังโยชน์ มานสังโยชน์ ทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ สลัปปตปรามาสสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์ ตาม นัยอภิธรรม จำแนกออกเป็นหมวด ๆ ดังนี้ คือ ๑) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ ๒) ธรรมที่เป็นอารมณ์ของ สังโยชน์ ๓) ธรรมที่ประกอบด้วยสังโยชน์ ๔) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ และ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ ๕) ธรรมที่เป็นสังโยชน์ และ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๖) ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ แต่ เป็น อารมณ์ของสังโยชน์ ส่วนในพระสูตร ปรากฏ ๑๐ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ถึงจะองค์ธรรม ต่างกันแต่มีความหมายในด้านไม่ติเหมือนกัน ในพระสูตรมี การอธิบายสังโยชน์ในเชิงอุปมา โดย เปรียบสังโยชน์กับสิ่งรอบตัวเช่น เปรียบด้วยเชือกผูกมัดวัวที่หลก เปรียบด้วยเมฆหมอก เปรียบด้วย บานประตู่ เปรียบด้วยฝิ่งแม่น้ำทั้ง ๒ ฝั่ง เปรียบด้วยระดับความสูง เปรียบด้วยระดับทางกายภาพ ด้านภพภูมิของสรรพสัตว์ เปรียบ โอรัมภาคิยสังโยชน์ด้วยเบ็ดเกี่ยวปากปลาและด้ายยางติดขานก เปรียบด้วยเครื่องพันธนาการ ด้วยกายมนุษย์ และเปรียบด้วยห้วงน้ำลึก

หลักธรรมที่มีส่วนส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มคือ ๑. ปฏิจตมุปบาท ๒.กลุ่มธรรม ๑๔ ประการ ได้แก่ ๑) อาสวะ ๒) โอฆะ ๓) โยคะ ๔) คันถะ ๕) อุปาทาน ๖) นิวรณ์ ๗) อนุสัย ๘) กิเลส ๙) มิจฉัตตะ ๑๐) โลกธรรม ๑๑) มัจฉริยะ ๑๒) วิปาส ๑๓) อคติ และ ๑๔) มูละ ในขณะที่สังโยชน์ทำงาน ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ก็จะเกิดขึ้นสนับสนุน ร่วมกันส่งเสริมกันและกัน ให้สังโยชน์มีกำลังผูกมัดแน่นขึ้น เช่นเมื่อสักกายทิฏฐิทำงาน จะมี

อวิชชาสวะ กามาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย เมื่อวิจิกิจฉาทำงาน ก็จะมี อวิชชาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะเกิดร่วมด้วย เมื่อ สัมผัสพตปรามาสทำงาน อวิชชาสวะ กามาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะ จะเกิดร่วมด้วย เมื่อการมราคะทำงานจะมี อวิชชาสวะ ทิฏฐิสวะ อหิริกะและอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย เมื่อปฏิกะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะเกิดร่วมด้วย เมื่อรูปราคะ และอรูปราคะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย เมื่อมานะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ กามาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย เมื่ออุทธัจจะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย เมื่ออวิชชาทำงาน จะมีทิฏฐาสวะ กามาสวะ ภาวาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย เมื่ออัสสาทำงาน จะมีอวิชชาสวะ โทสะ อหิริกะ และอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย เมื่อมัจฉริยะทำงาน จะมีอวิชชาสวะ อหิริกะ และอโนตปปะ เกิดร่วมด้วย หลักธรรมที่เป็นรากฐานให้ กับสังโยชน์ คือชั้น ๕ ได้แก่ รูปฉันท์ เวทนาฉันท์ สัญญาฉันท์ สังขารฉันท์ และวิญญานฉันท์

วิธีการละสังโยชน์ มี ๕ ประการได้แก่ ๑) การไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ๒) การละที่อายตนะ วิญญาน สัมผัสเวทนา ๓) การพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ ๔) การพิจารณาให้เห็นโทษในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ และ ๕) การละภพ ๓ ด้วยการปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา

หลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ เบื้องต่ำ ได้แก่ ๑) การเจริญรูปฌาน อรูปฌาน โดยใช้วิปัสสนาพิจารณาให้เห็นชั้นทั้งหลายที่มีอยู่ในฌานเหล่านั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วน้อมจิตไปเพื่ออมตราดูว่าเป็นสภาวะที่สงบประณีตสงบสังขารทั้งปวง ๒) สติปัฏฐาน ๔ ประการ ๓) อริยมรรคมืองค์ ๘ และ ๔)การละอาสวะด้วยทัสสนะ

หลักธรรมสำหรับละสังโยชน์เบื้องสูง คือ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นบาทฐานโดยมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเป็นธรรมที่ช่วยเกื้อหนุนเพื่อให้บรรลุพระนิพพาน

หลักธรรมข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่มีปรากฏในคัมภีร์ทั้งหลายนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุปธรรมเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นโพธิปักขิยธรรม อริยสัจ ๔ การเจริญรูปฌาน หรืออรูปฌาน โดยใช้วิปัสสนา หรือแม้แต่หลักการของไตรสิกขา กฎแห่งพระไตรลักษณ์ ฯลฯ ล้วนแล้วแต่มีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยเกื้อกูลซึ่งกันและกัน สุดแล้วแต่ว่าผู้ใดจะหยิบจับเอาส่วนประกอบส่วนไหนไปใช้มากน้อยแตกต่างกันไป เปรียบธรรมะเหมือนธรรมโอสถสำหรับรักษาโรคคือสังโยชน์ แม้ตัวยาเองก็มีอยู่

มากมายหลายขนาน สุดแล้วแต่นายแพทย์ผู้ฉลาดที่เมื่อตรวจสมุ ฐานของโรคอย่างรอบคอบแล้ว
ย่อมจัดเภสัชที่เหมาะสมให้ถูกต้องกับโรคหลายชนิดของผู้ป่วย

การประหานสังโยชน์ของโศดาปัตติมรรคมี ๒ อย่าง คือ ๑. สมุจเฉทประหาน ละได้
ได้ขาด ๒. ตณฺหกรปหาน ละได้โดยทำให้เบาบาง โศดาปัตติมรรค ประหาน ทิฏฐิสังโยชน์
วิจิกิจฉาสังโยชน์ สีล ปพคปรามาสังโยชน์ พระไตรปิฎกแบ่งพระโศดาบันเป็น ๕ ประเภท คือ
(๑) เอกพิชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตปุระมะ (๔) ธัมมานุสารี (๕) สัทธานุสารี

พระสกทาคามีละสังโยชน์ตามที่พระโศดาบันละ ๓ ประการ ไม่มีอำนาจประหาน
สังโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้ขาดได้ได้ขาดเพียงแต่ทำให้เบาบางเท่านั้น พระสกทาคามี ๓ จำพวก
คือ (๑) ผู้บรรลุผลในกามภพ (๒) ผู้บรรลุผลในรูปภพ (๓) ผู้บรรลุผลในอรุภพ

พระอนาคามี ๕ ประเภท คือ (๑) อันตราปรินิพพายี (ผู้ที่จะปรินิพพานในระหว่างอายุ
ยังไม่ทันถึงกึ่ง) (๒) อุพหัจจปรินิพพายี (ผู้ที่จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว)
(๓) อสังขารปรินิพพายี (ผู้ที่จะปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก) (๔) สสังขารปรินิพพายี
(ผู้ที่จะปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก) (๕) อุทฺธังโสโต อกนิภูคามิ (ผู้มีกระแสในเบื้องบน
ไปสู่ชั้นอกนิภูภพ) พระอนาคามีประหานสังโยชน์ เพิ่มได้ ๒ ชนิดคือ กามราคสังโยชน์ และ
ปฏิฆสังโยชน์ได้ได้ขาด รวมกับ ๓ ชนิดที่ละได้ในคราวเป็นโศดาบันเป็น ๕

พระอรหันต์ มี ๒ ประเภท คือ สุขวิปัสสก และสมถยานิก ทั้งสองประเภท ประหาน
สังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ชนิด

พระเถระในสังคมไทย ทั้ง ๕ ท่าน มีทัศนะ แนวคิด มุมมอง และการนำหลักการของ
สังโยชน์ไปใช้ในการสอนธรรมไม่แตกต่างไปจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ชั้น
รองลงมาตามลำดับ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) กล่าวว่า สังโยชน์เป็นความโง่ มีอยู่ ๑๐
ประการ (ในขณะที่พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) กล่าวว่าคือความบ้า) สังโยชน์ทุกตัวจะ
มีอยู่ในตัวมนุษย์ตั้งแต่เกิด เป็นกิเลสที่ผูกเข็บบัดไว้ให้ติดอยู่กับความทุกข์ หรือผูกติดอยู่กับทุกข์
พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) อธิบายสังโยชน์เชิงวิชาการตามพระไตรปิฎก (พระสูตร) มี
สังโยชน์ขึ้น หยาบ และสังโยชน์ขึ้น ละเอียด การ อธิบายประเภทและลักษณะของ สังโยชน์ เป็นไป
ตามแนวพระสูตร มีเพียงพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ท่านเดียวที่อธิบาย สังโยชน์
ตามแนวพระอภิธรรม พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อดำ สุภฺตโท) กล่าวถึงลักษณะของกลุ่ม

อภุศลธรรมเช่น กิเลส ตัณหา ทิฐิ ด้วยวิธีอธิบายเชิงอุปมา แต่เนื้อหาดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องกับสังโยชน์ไม่มากนัก กล่าวคือมิได้มุ่งเน้นอธิบายไปที่หลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับสังโยชน์โดยตรง

ประเด็นที่มีความแตกต่างไป จากคัมภีร์ ได้แก่ การอธิบายรูปารากสังโยชน์ และรูปารากสังโยชน์ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) และเกณฑ์ในการจำแนกประเภทของทักษิณบุคคล หรือพระอริยบุคคลทั้ง ๘ จำพวกของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต) รวมถึงคำอธิบายความหมายของสังโยชน์ของพระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) ว่าเป็นเครื่องปราบความบ้า นอกจากนี้ยังมี คำอธิบายเพิ่มเติมของพระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อบุญ) ที่อุปมาสัณทกทิวลิปเหมือนการรับโทรศัพท์ และอุปมาการฉันทะสังโยชน์ เหมือนกล้วยน้ำว้าแฝงด้วยยาพิษ

พระเถระทั้งหลายมีหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ ดังนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต) กล่าวถึง ญาณ ๑๖ และวิสุทธิ ๗ ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในขณะที่พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อบุญ) สอนเรื่อง หลักสติปัฏฐาน ๔, การละทิฐิมานะ, หลักไตรสิกขา, การพิจารณาให้เห็นพระไตรลักษณ์ และการละกามฉันทะสังโยชน์ พระราชพรหมยาน (หลวงพ่อดำ) อธิบายถึง สมณะกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน และ หลักไตรสิกขา พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) แสดงข้อปฏิบัติแบบวิปัสสนาพุทฺธมสมณะ (สมณะมีวิปัสสนานำ) หรือเรียกว่า วิปัสสนาญาณ หลักธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวล้วนเป็นแนวทางที่ไม่แตกต่างไปจากที่ปรากฏในพระไตรปิฎก กล่าวคือพระเถระในสังคมไทยทั้ง ๕ รูปดังกล่าว มีวิธีการสอนที่อิงพระไตรปิฎกเป็นฐานในการ สอน แตกต่างกันที่วิธีการนำเสนอเท่านั้น ส่วนเป้าหมายเป็นอย่างเดียวกันคือ การปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ บรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพาน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษาพบว่า สังโยชน์ เป็นธรรมฝ่ายอกุศลที่ มีความหมาย ประเภท และลักษณะ รวมถึงแง่มุมที่มีความ หลากหลาย และยังเป็นเสมือนเครื่องชี้วัดเพื่อแสดงถึงความเป็นอริยบุคคล ได้อีกด้วย สังโยชน์จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่พุทธบริษัทควร ที่จะสร้างเสริมความรู้และทำความเข้าใจให้ลึกซึ้งถึงแง่มุมต่าง ๆ เหล่านั้น รวมถึงควรให้มีการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์นั้นด้วย ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนา

๑) ข้อเสนอแนะต่อคณะสงฆ์ หรือ พุทธศาสนิกชนผู้เกี่ยวข้อง ควรส่งเสริมให้มีการปฏิบัติเพื่อละสังโยชนให้แก่ กลุ่มบุคคล และสังคม อย่างเป็นรูปธรรม ทั้งนี้เพื่อการเรียนรู้เรื่องสังโยชน และพัฒนาการปฏิบัติของตนให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยอาศัยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยการใช้หลักสติปัฏฐาน ๔ ประการ รวมถึงกำหนดรูปแบบ และกฎเกณฑ์ที่เหมาะสมในการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน

๒) ข้อเสนอแนะ ต่อคณะสงฆ์ หรือพุทธศาสนิกชนผู้เกี่ยวข้องและสนใจเรื่องสังโยชน ในประเด็น ความหมาย ประเภท และลักษณะ ของสังโยชน ดังที่ปรากฏ ในงานวิจัย นั้น ชี้นำไปสู่ความรู้และความเข้าใจต่อหลักธรรมที่สำคัญ ๆ อื่น ๆ อย่างไร จึงจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาในความหมายของหลักธรรมที่สำคัญ นั้น ๆ

๓) ข้อเสนอแนะต่อวิธีการปฏิบัติ เพื่อละสังโยชน จากความสำคัญของสังโยชน ดังกล่าวนั้น พระเถระทั้งหลาย ต่างก็ให้ทัศนะ ที่แตกต่าง หลากหลาย ดังนั้น ผู้สนใจ จึงควรที่จะศึกษาและตีความเพิ่มเติมลงในเชิงลึกให้มากยิ่งขึ้นไปอีก

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

๑) ศึกษาวิเคราะห์หลักสังโยชนกับการเข้าถึงกระแสพระนิพพาน

๒) ศึกษาแนวคิดเรื่องจิตปัสสัฏกับกิเลสที่จรมมาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๓) ศึกษารูปแบบการใช้ชีวิตอยู่ในโลกของผู้ไม่มีกิเลส

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย .
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ

กรมศิลปากร . มลिनทปัญหาลับพิศดารของหอสมุดแห่งชาติ . พระนคร : ศิลปะบรรณาคาร ,
๒๕๐๐.
กองทุนพลังชีวิตอาคมธรรมทาน. อุปลสมณิ. กรุงเทพฯ : อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๔๐.
เกิด ธนชาติ. คลังปริยัติธรรม. จำนวน ๒ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียงจงเจริญ, ๒๕๑๓.
พระกิตติศักดิ์ ชโสธรโร (แก้วเหลา) . “การศึกษาบทบาทของพระสารีบุตรเถระในการเผยแผ่
พระพุทธศาสนา ”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต . บัณฑิต วิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมล) . คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓ ภาครูป
นิพพาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : แผนกเรียนพระไตรปิฎกวัดเพลงวิปัสสนา
, ๒๕๒๒.
พระญาณธชะ (แลติสยาตอ). “ปรมัตถทีปนี”. ใน อภิธมฺมตถสํคหะและปรมัตถทีปนี . แปลและเรียบ
เรียงโดย พระคันธสาราภังค์ . กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวัน กราฟฟิคเพลท ,
๒๕๔๖.
พระธรรมมหาวิธานวัตร. มลिनทปัญหาลับพิศดารพร้อมอรรถกถา ฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ลูก ศ.ธรรมภักดี, ๒๕๒๘.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด**

ศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมธีรราชมหามุนี . **ทางไปนิพพาน** . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป .ธ.๙). **เพชรในดวงใจ** . พิมพ์ครั้งที่ ๓ .
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๕.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร). **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ** . พิมพ์ครั้งที่ ๕ .
กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

_____. **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป .ธ.๙). **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าด้วย**
วิปัสสนากรรมฐานทั่วไป . กรุงเทพฯ : สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ คณะ ๕
วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, ๒๕๕๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** . พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** . พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๓.

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป .ธ.๙). **ภาวนาที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า,
ม.ป.ป.

พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). **ชีวิตที่พ้นทุกข์**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา. ม.ป.ป.

_____. **ทำความเข้าใจเกี่ยวกับภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ : วิบูลกิจการพิมพ์, ๒๕๔๖.

_____. **นอกเหนือผล**. กรุงเทพฯ : อรุณลาดพร้าว, ๒๕๓๕.

_____. **อาหารใจ เล่ม ๒๕**. กรุงเทพฯ : โอ เอส พรินต์ติ้งเฮาส์, ๒๕๔๖.

พระพุทธโฆสเถระ, รัตน. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๖. Taiwan: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, ๒๕๔๘.

พระพุทธทตเถระ. **อภิธัมมมาตาร**. แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิงค์. เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๖ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระธัมมาจริยะ อัครมหาคัมภีร์ฐานาจริยะ . **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๕๓.

_____. **พระธรรมเทศนา ปฏิบัติสมุปปาตสุขเขปกลา**. มปป, ๒๕๔๖.

พระภาสกร ฐิริวฑฺฒโน (ภาวิไล). **ผลบุญคือกำลังชีวิต สมดุลโลก สมดุลใจ สมดุลธรรม กฎแห่งกรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร : สถาบันบริการเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๐.

พระมหาไสว ญาณวีโร. **สติปัญญาสำหรับทุกคน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘. พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ . **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๒๕.

พระมหาสีสยาคอ (โสภณมหาเถระ). **แนวทางเจริญวิปัสสนากรรมฐานและ Panditarama A Yogi's Handbook**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐.

_____. **วิปัสสนาธุระ หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา . กรุงเทพฯ : กองทุนธรรมจักร, ๒๕๔๐.

พระราชพรหมยาน . **สังโยชน์ ๑๐**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เบลโล่ การพิมพ์ (๑๕๘๘) จำกัด, ๒๕๕๒.

พระราชพรหมยาน (หลวงปู่พระมหาวิระ ถาวโร). **หลวงพ่อดบปัญหาธรรม ฉบับพิเศษ เล่ม ๑**. จัดทำโดย เจ้าหน้าที่ธัมมวิโมกข์. พิมพ์ครั้งที่ ๘๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัทเบลโล่ การพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **นามรูปวิธีวินิจฉัย**. กรุงเทพมหานคร : ก้าวหน้าการพิมพ์, ๒๕๑๗.

_____. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**. กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐.

- _____ . **ปรมัตถ์โชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๘.
- _____ . **ประมวลข้อธรรมในปริเฉท ๑ ๖ ๓ ๗** . เรียบเรียงโดย ถวิล อภัยภูมินารถ . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.
- _____ . **มัตถกโชติกะ ธรรมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ (หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)** . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิสัทธรรมโชติกะ, ๒๕๓๕.
- _____ . **มัตถกโชติกะ ธรรมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สนองการพิมพ์, ๒๕๓๕.
- _____ . **มัตถกโชติกะสรูปัตถนิสสยะ**. กรุงเทพมหานคร : สนองการพิมพ์, ๒๕๓๕.
- _____ . **วิปัสสนากรรมฐาน รวบรวมโดย ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษา)** . พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธรรมโชติกะ , ๒๕๒๘.
- _____ . **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : เฉลิมชาญการพิมพ์, ๒๕๒๘.
- พระอนุชาจารย์. **อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถ์ทีปนี**. วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จัดพิมพ์เผยแพร่ . พระธรรมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ . แปลโดย พระคันธสาราภังค์ . พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒.
- พระอาจารย์ ดร . ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาบัณฑิตฐานาจารย์ . **จตุตถาโร สติปัญญา** . กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๓.
- พระอาจารย์ภัททันตะอาสภเถระ . **วิปัสสนาทีปนีฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- พระอัครวงศาจารย์. **สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา รุชาทิณุก รุชาทิณิก**. แปลโดยมูลนิธิภูมิพลโลกิข . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภูมิพลโลกิข, ๒๕๒๓.
- พระอุปติสสเถระ, รจนา. **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ . กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๘.
- พระเทพเวที (ป.อ.ปยุตโต). **กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่** . กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พรินติ้ง, ๒๕๓๑.

_____ . **กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่** . กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พรินติง , ๒๕๓๑.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ . **วิมุตติมรรคของพระอรหันต์อุปติสสะ** .
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๖๘.

พระโพธิญาณเถระ. **อุปถัมภ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๕.

พุทธทาสภิกขุ. **ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๓**. เรียบเรียงโดย นาย พินิจ รัก
ทองหล่อ. กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐.

_____ . **เปิดหีบนิพพาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๒.

_____ . **โพธิปักขิยธรรม ธรรมสูงสุดแห่งความรู้แจ้ง** ๓๗ ประการ . กรุงเทพมหานคร :
ธรรมสภา. ม.ป.ป.

_____ . **ตัวกูของกู ฉบับสมบูรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ตลาดา พับลิเคชั่น
จำกัด, ๒๕๔๘.

_____ . **ตัวกู-ของกู**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๑.

_____ . **อิทัปปัจจยตา ๑๐๐ ปีชาตกาล สืบสานปณิธานพุทธทาส** . พิมพ์ครั้งที่ ๑.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.เอมี เทรคดิง, ๒๕๔๔.

พุทธทศตมหาเถระ. **อภิธัมมวาทาร**. แปลโดยประชุม เรื่องวารี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการ
ศาสนา, ๒๕๔๓.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย . **ธรรมบทภาค ๒ (บาลี)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย ,
๒๕๓๓.

มงคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๕. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย ,
๒๕๓๑.

ราชบัณฑิตยสถาน . **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
นานมีบุ๊คพับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๖.

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ . **บทสวดมนต์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด ,
๒๕๔๑.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส . **สมถกัมมัฏฐาน** . พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ .
กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

สมาน บุญอารักษ์. **พจนานุกรมพระอภิธรรมเจดีย์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสาส์น , ๒๕๒๖.

อภิธรรมัตถภาวินีฎีกา. บาลี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

(๒) วิทยานิพนธ์

นันทพล โรจนโกศล . “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุธรรมใน พระพุทธศาสนาเถรวาท ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** . บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พรรณราย รัตนไพฑูรย์. “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนว การสอนของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสีหะ)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระมหานรินทร์ ฐานุตโร (วรสุข). “การศึกษาวิเคราะห์พระนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** . บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระมหาบุญจิต สดุดโปรง . “การศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกาย เถรวาท ” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาศาสนาเปรียบเทียบ . บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖.

พระมหาอำนาจ อานนุโท . “การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

ภาวนีย์ บุญวรรณ . “การศึกษาอาการวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในการปฏิบัติกรรมฐาน ”. **วิทยานิพนธ์พุทธ- ศาสตรดุษฎีบัณฑิต** . บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๕๒.

๒. ภาษาอังกฤษ

Bhikkhu Bodhi. **The Philosophical Psychology of Buddhism “A Comprehensive Manual of Abhidhamma”**. Second edition. Kuala Lumpur : Majujaya Indah Sdn Bhd, 1999.

- Bhikkhu Nanamoli and Bhikkhu Bodhi. **The Middle Length Discourses of the Buddha. A Translation of the Majjhima Nikaya** .Third Edition. Somerville. Massachusetts. USA : Wisdom Publications, 2005.
- Humphreys Christmas. **A Popular Dictionary of Buddhism**. Second edition. USA : Curzon Press Ltd, 1976.
- Dr.Mehm Tin Mon. **Introducing the Higher Teachings of the Buddha Buddha Abhidhamma Ultimate Science**. Malaysia : Ven Hui Xin (Fo Guang Shan), 2002.
- Nyanatiloka. **Buddhist Dictionary Manual of Buddhist Terms and Doctrines**. Fourth Revised Edition edited by Nyanaponika. Fourth Revised Edition. Sri Lanka : Frewin & Co..Ltd, 1988.
- Rhys Davids & William Stede. **Pali-English Dictionary**. Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1997.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ/นามสกุล : นายसानุ มัทธนาคุลย์
- วัน/เดือน/ปีเกิด : วันอังคารที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๖
- สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๑๕๔/๑ ถ.อภัยวงศ์ ต.วังบูรพาฯ อ.พระนคร จังหวัด กรุงเทพมหานคร
- มารดาบิดา : นางจินดา มัทธนาคุลย์ - นายสันติสุข มัทธนาคุลย์
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๒๐ อนุบาลศึกษา , โรงเรียนอนุบาลแสงอรุณ ธนบุรี กรุงเทพมหานคร
- : พ.ศ. ๒๕๒๑ ประถมศึกษา ๑-๖, โรงเรียนบูรณวิทย์ บางพลัด กรุงเทพมหานคร
- : พ.ศ. ๒๕๒๘ มัธยมศึกษา ๑-๖, โรงเรียนวัดราชบพิธ พระนคร กรุงเทพมหานคร
- : พ.ศ. ๒๕๓๕ นิเทศศาสตร์ บัณฑิต , คณะนิเทศศาสตร์ (เอก การโฆษณา) มหาวิทยาลัยกรุงเทพ กรุงเทพมหานคร
- อุปสมบท : พ.ศ. ๒๕๔๒ อุป สมบทที่วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัด พระนครศรีอยุธยา ระยะเวลา ๑ พรรษา โดย พระพุทไธสวรรย์วรคุณ (หลวงปู่หวล) เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้รับฉายาว่า “โชติธัมโม”
- : พ.ศ. ๒๕๕๓ อุปสมบทที่ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร ระยะเวลา ๓๐ วัน โดย พระธรรมสุธี (พีร์ สุชาติโต) อธิบดีสงฆ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้รับฉายา “โชติสาโร”

ประสบการณ์การทำงาน : พ.ศ. ๒๕๓๕ เข้าฝึกงานด้านการละคร ร่วมกับคณะละคร ๒๘,
โดยหม่อมหลวงพันธุ์เทวนพ เทวกุล

: พ.ศ. ๒๕๓๕ เจ้าหน้าที่กำกับและควบคุมเวที บริษัท Mass
Monitor สังกัดบริษัท Grammy จำกัด มหาชน

: พ.ศ. ๒๕๔๐ เจ้าหน้าที่สำรองที่นั่งตัวผู้โดยสารบริษัท การบิน
ไทย จำกัด มหาชน

: พ.ศ. ๒๕๔๓ – ปัจจุบัน

พนักงานต้อนรับบนเครื่องบิน บริษัท การบินไทย
จำกัด มหาชน

ปณิธาน : เผยแผ่พระสัทธรรม นำสังคมพ้นวิฤติ

ที่อยู่ปัจจุบัน : ๔๗/๑๓๒ ถ.สุวินทวงศ์ ซ.๒๐ หมู่บ้านภัสสร ๑๐ แขวงลำผักชี เขต
หนองจอก จังหวัดกรุงเทพมหานครฯ